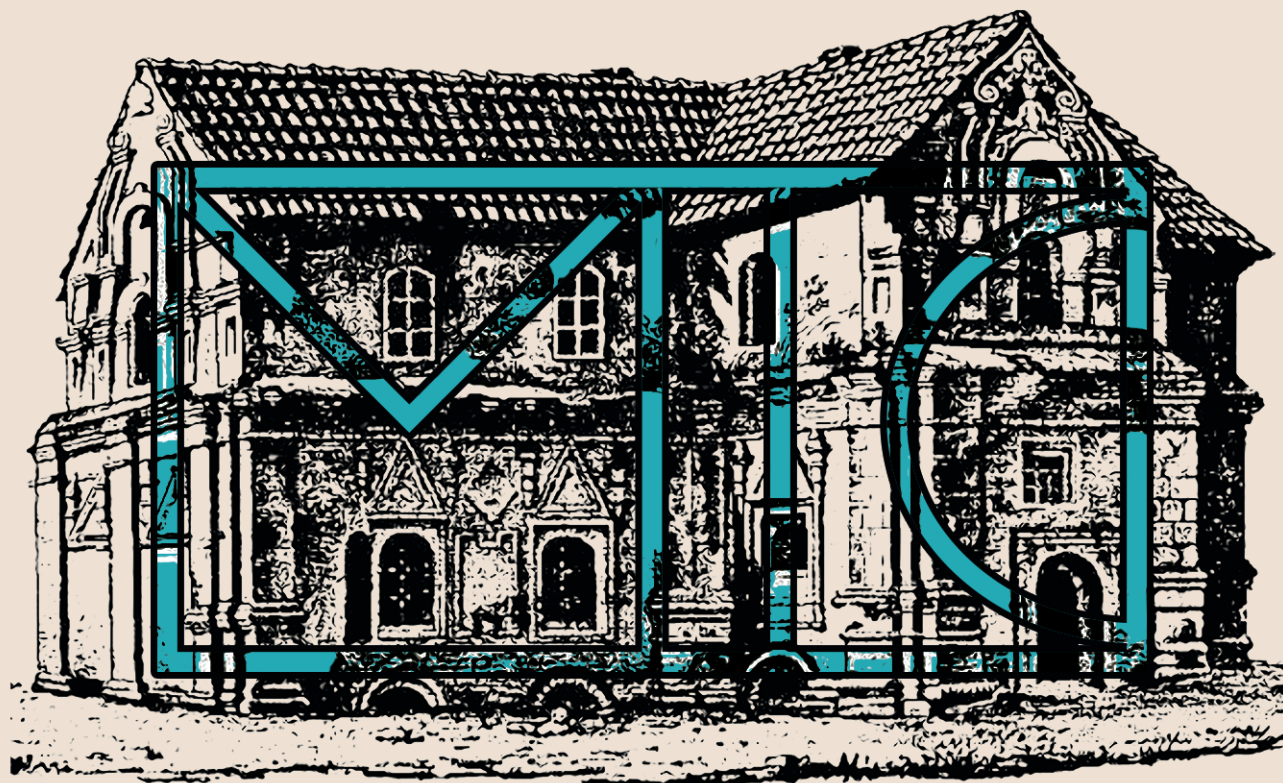

№ 1(15). 2023

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2023. – № 1 (15). – 169 с.

<https://doi.org/10.15407/mics2023.01>

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константінова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Валентина Шандра
Томас Вюнш*

Головний редактор

Олександр Галенко

Шеф-редакторка

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

*Відповідальна редакторка –
Світлана Довгань*

*Запрошена редакторка
(рубрика Місто та література) –
Катерина Осипчук*

*Верстка та дизайн –
Марина Кулікова та Дмитро Денищик*

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхєєва
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович
Ігор Сердюк*

web page: mics.org.ua
email: editor@mics.org.ua

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

ЗМІСТ

Від редакції	5
--------------	---

МІСТО ТА ЛІТЕРАТУРА

<i>Аріна Кравченко</i> . Імперська візія Іосіфа Бродського в репрезентації Венеції (на матеріалі есею "Watermark")	9
<i>Diana Pidburtna</i> . Decolonial Processes in Modern Ukrainian Literature through the Disclosure of the Soviet Man Image. City Space as One of the Identity-Forming Factors	26
<i>Дарина Чупат</i> . Київський текст: кітчевий вимір (на матеріалі роману Богдана Бойчука «Розанна з Нивок»)	49

СОЦІАЛІСТИЧНІ ПРОСТОРИ ТА МІСТОПЛАНУВАННЯ

<i>Анастасія Боженко</i> . «Троянський кінь» Холодної війни: Нова Гута як інструмент радянського впливу на Польську Народну Республіку	58
<i>Тетяна Кароєва</i> . Переформатування міського простору як управлінський прийом радянських чиновників 1920-х рр. (на прикладі Вінниці)	72
<i>Orest Kostiv</i> . "The Other," Official History, and Memory of the City in Soviet Guidebooks to Chernivtsi	86

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ У МІСТАХ

<i>Олександр Федчук</i> . Неоунія у волинських містах (1925–1939 рр.)	106
---	-----

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

Олена Попельницька. Пам'ятка архітектури – будинок на вул. Спаській, 16-Б: історія та датування

119

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. ХРОНІКА

Тарас Березюк. Писати простором міста: літературознавча прогулянка модерним Києвом (Агеева, В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку XX століття. Київ: Віхола, 2023)

153

Денис Шаталов. Переплетені історії Дніпра (Portnov, A. Dnipro: An Entangled History of a European City. Boston: Academic Studies Press, 2022)

160

Тетяна Водотика. Українські студії в часі війни – для миру? (War and Peace in Ukraine: Reflecting, Studying and Engaging Across Disciplines Bielefeld University, 12–13 October 2023)

167

ВІД РЕДАКЦІЇ

Вихід 15 номера журналу створює низку приводів для думок, запитань, планів та мрій. Спробуємо порефлексувати над питанням – а що, крім цього?

Журнал творить простори, передусім віртуальні поля спілкування академічної спільноти, поєднаної тематичними інтересами, географічними точками тяжіння чи, можливо, методологічними підходами.

Журнал творить простір експерименту та співтворчості тих, хто зазвичай залишається за кадром, у тіні виданих томів (чи опублікованих PDF-файлів), губиться в сухості бібліографічних описів. Мова про запрошених редакторів, рецензентів (які мають за правилами залишатись анонімними), дизайнерів.

Врешті, журнал творить мову Urban Studies в Україні. Візуальну складову формують кольори та форми, запозичені із полотен Василя Кандинського та Поля Клі, та щоразу осучаснені відповідно до наповнення та духу року видання номера. Наукова мова виростає з діалогів та полілогів між авторами й рецензентами та редакторами, випестується літературними редакторами та проростає крізь формалізм вимог опису методології, джерельної бази, перспектив подальших досліджень та стилю бібліографічних посилань.

Мова Urban Studies твориться шляхом добору способів дослідження міста та опису єдиного перманентного його стану – змін. Зміни, які переживала одна будівля в Києві на Подолі по вулиці Спаській 16-Б, пройшовши шлях від житлової споруди кінця XVIII століття (більше про точний час побудови – у тексті статті) до Музею гетьманства нині, аналізує Олена Попельницька. Зміни, спричинені радянською владою, відображені у текстах Анастасії Боженко та Тетяни Кароевої. І хоч між переформатуванням міського простору Вінниці в перші роки існування радянської влади та спорудженням Нової Гути є кілька десятиліть, паралелі в способах радянзації та силового впливу на міський простір є очевидними. Осібно стоїть текст Олександра Федчука про особливості розвитку неоунії в містах Волині, спроектованої Ватиканом як засіб приєднання до Костелу православних мешканців колишньої Російської імперії. Текст Ореста Костіва присвячений темі висвітлення історії Чернівців на сторінках радянських путівників містом. Радянські, та й не тільки, путівники, – ще недооцінений інструмент публічної історії.

Мовні аналогії привели нас до нової для видання теми – місто та література.

Only in appearance did I take a walk alone. <...> Many impressions during my first visit to London – St. Paul's, Mansion House, the Strand, or the Inns of Court reminded me of Dickens' novels read in childhood, so I took my walk with Dickens.
– M. Halbwachs. The collective memory.

Описуючи враження від візиту до Лондона, Моріс Альбвакс демонстрував сформованість своєї взаємодії з містом досвідом і пам'яттю інших. Так, соціальні рамки значень не лише супроводжують нас у повсякденному сприйнятті – вони й формують, конструюють це сприйняття. Відповідно, взаємодіючи з містом, ми завжди маємо справу зі строкатим палімпсестом його образів – із містом, замисленим архітекторами й урбаністами, містом, описаним митцями, та містом, щодня перформованим його мешканцями та відвідувачами.

Місто, зображене в літературі, часто є першим шаром палімпсесту, з яким ми знайомимось, як-от Лондон Ч. Дікенса, Буенос-Айрес Х. Л. Борхеса або ж Дублін Дж. Джойса. Оскільки чимало міст ми знаємо передусім із текстів інших, література може слугувати добрим медіумом досліджень їхньої ідентичності та пам'яті. Крім цього, в часи, коли наші міста загрожено, а узвичаєна мова постає неспроможною ословити дійсність, що так змінилася, звертання до текстів може слугувати опорою – пропонувати образи до критики та використання. Таким чином, звертання до літератури з критичної позиції «зараз» промовлятиме не лише про перечитані тексти, але й про місце, з якого твориться це знання: про те, які саме шари в літературних палімпсестах ми помічаємо, перебуваючи тут. Ця позиція вже нині відрізняється від учорашньої, й саме вона уможливорює позицію «завтра», а отже, критичний перегляд навіть відомих нам текстів постає важливим не лише в оновленні знання (зокрема щодо міст та їхньої пам'яті), але й в оприявненні змін нас самих.

У межах цієї рубрики ми зібрали тексти на перетині міських і літературних студій та дуже сподіваємося на продовження цієї розмови надалі. Перше число рубрики поєднує дослідження текстів: романів та есею, зображення міських просторів у яких є міцно пов'язаним із процесами формування та (пере)означення ідентичностей: авторських, особистих, колективних. Міський простір у текстах також постає середовищем оприявнення владних структур – залучені цього разу статті таким чином також зачіпають теми колоніалізму й імперіалізму, а також – кінчу.

Зокрема, Аріна Кравченко на прикладі зображення Венеції в есеї «Watermark» аналізує конструювання імперської ідентичності Іосіфа Бродського. Залучаючи гендерний дискурс, авторка демонструє топос завоювання міста як завоювання жінки. Водночас, розглядаючи авторський міф І. Бродського та артикулюючи його кореляції з описами міста, Аріна показує

конструювання імперської ідентичності російського есеїста й поета та спростовує позірне позиціонування його літератури як аполітичної.

Зі свого боку, Дарина Чупат оприявнює іншу просторовість, досліджуючи кітчеве насаження роману «Розанна з Нивок» Богдана Бойчука. Для цього авторка аналізує репрезентацію міста в романі та простежує її зв'язок із романом та кітчем. На прикладі романського виміру літератури про Київ вона розглядає модерні аспекти київського тексту та кореляцію їх репрезентації з мітом про місто.

Уважність до мови як до чинника (пере)формування ідентичності постає однією з основ роботи Діани Підбуртної. У тексті авторка досліджує сучасні трансформації ідентичностей в українській літературі, залучаючи до них деколонізаційну оптику. Дослідниця аналізує стратегії поривання з «homo sovieticus», звертаючи особливу увагу на місто як на чинник та простір дії. Джерелами розвідки слугують тексти «Смерть Лева Сесіла мала сенс» Олени Стяжкіної та «Дім для Дома» Вікторії Амеліної, письменниці, громадської діячки та членкині PEN, котра загинула 1 липня 2023 року внаслідок російської ракетної атаки.

Мова пронизує життя, триваючи за межами літератури, проникаючи в стіни університетів та стукаючи у двері кафедр. Академія говорить, зокрема, мовою рецензій. Тож ми пишаємось створеним простором для дискусії. Цього разу у фокусі виховний текст в історіописанні українських міст авторства Андрія Портнова «Dnipro: An Entangled History of a European City» та нон-фікшн Віри Агеєвої «Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку XX століття».

Мова академічної культури – це невидиме павутиння довгих переписок, узгоджень, повідомлень та подяк. Щиро дякуємо анонімним рецензентам та редакторам за долучення до підготовки матеріалів і сподіваємося на тривання цієї розмови та відкриття нових перетинів досліджень міста та літератури.

Насамкінець зазначимо, що цей випуск публікує тексти, написані за підтримки фондів OSUN та DAAD в рамках курсу «Memory, War and the City. Shaping Collective Remembrance and Re-Articulation of Past in Ukraine in European Contexts», який викладався в рамках ініціативи Invisible University for Ukraine.

Тетяна Водотика, Катерина Осипчук

МІСТО ТА ЛІТЕРАТУРА

**ІМПЕРСЬКА ВІЗІЯ ІОСІФА БРОДСЬКОГО
В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЕНЕЦІЇ
(на матеріалі есею "Watermark")**

Аріна Кравченко

**DECOLONIAL PROCESSES IN MODERN UKRAINIAN
LITERATURE THROUGH THE DISCLOSURE
OF THE SOVIET MAN IMAGE. CITY SPACE
AS ONE OF THE IDENTITY-FORMING FACTORS**

Diana Pidburtna

**КИЇВСЬКИЙ ТЕКСТ: КІТЧЕВИЙ ВИМІР
(на матеріалі роману Богдана Бойчука «Розанна з Нивок»)**

Дарина Чупат

Аріна Кравченко,

бакалавр філології, студентка
2 курсу магістерської програми
«Філологія: теорія, історія літе-
ратури та компаративістика»

arina.kravchenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0009-5433-7171>

ІМПЕРСЬКА ВІЗІЯ ІОСІФА БРОДСЬКОГО В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЕНЕЦІЇ (на матеріалі есею “Watermark”)

Нині як ніколи необхідний неупереджений, уважний та критичний підхід до російської літератури, зокрема, до тієї її категорії, яку критики прочитують як аполітичну, оскільки наявні дослідження, на жаль, часто не відображують реального стану речей, приховують факти, які не вписуються до традиційної імперської культурної міфології, та загалом виконані в межах усталеної ідеології.

У цій роботі розглядається конструювання імперської ідентичності Іосіфа Бродського – російського поета, есеїста, публічного інтелектуала та Нобелівського лауреата від 1986-го року. На прикладі есею “Watermark” аналізується один із проявів імперськості у творчості Бродського, а саме колоніальне ставлення до жінки, топос завоювання міста як завоювання жінки, ставлення до реперезентованих у тексті колоніальних суб'єктів. Фокусом дослідження є авторський міф Бродського та те, як він корелює з мотивом завоювання Венеції в есеї “Watermark”.

Ключові слова: постколоніалізм, постколоніальні студії, гендерні студії, російська література, літературні міфи, колоніалізм, Бродський, Венеція, Watermark.

DOI: 10.15407/mics2023.01.009

УДК 821.161.1(450)

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

© Аріна Кравченко, 2023

1 C. Miłosz, *Rodzinna Europa*. Paryż: Instytut Literacki (1959): 134.

2 O. Miller, *Russkie pisateli posle Gogolya: chteniya, rechi i stat'i Oresta Millera*. Moskva: izdanie M. O. Tovarishchestva Vol'f (1909). <https://www.prlib.ru/item/961385>

3 L. Losev, *Iosif Brodskiy: opyt lyteraturnoi biohrafii*. Moskva: Molodaia hvardiia, 2006.

4 Y. Benht, *Yazyk est Boh. Zametky ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus (2012): 177.

5 S. Volkov, *Dialohi s Iosifom Brodskim*. Moskva: Izdatelstvo Nezavisimaia Hazeta (2000): 76.

ВСТУП

«Глибина російської літератури завжди видавалася мені підозрілою – пише Чеслав Мілош у своїй «Родинній Європі» і ставить важливе питання: – Чи не занадто високою є її ціна?»¹ – питання, на яке неодноразово шукали відповідь найбільш непересічні особистості XX та XXI століття. Питання, яке не лише не втратило своєї актуальності, а й щоденно зростає в ціні, обростає додатковими знаками та літерами в міру того, як Росія, місце, де були народжені митці, котрих начебто чи не найбільше хвилювала душа людини та її духовний потенціал², продовжує зі страхітливою регулярністю ці душі винищувати; питання, що донині лишається відкритим: якою ж є людина, вихована на тій російській культурі, що її знає та поважає весь світ?

Одним із найяскравіших представників російської літератури XX століття – століття вкрай важливого у сенсі конструювання модерних надбудов традиційного російського світогляду – безумовно, є Іосіф Бродський – поет, есеїст, публічний інтелектуал, Нобелівський лауреат, лектор найпрестижніших університетів світу, один із небагатьох письменників, котрі опинилися в центрі світової уваги навіть раніше, ніж встигли видати дебютну збірку.

«Яку ж біографію складають нашому рудому!» – зауважує Анна Ахматова³, поки розгортаються усе більш активні безпідставні переслідування молодого поета в його рідному Санкт-Петербурзі; переслідування, які врешті закінчуються двома позірними судовими засіданнями, трьома тюремними ув'язненнями, двома «ув'язненнями» в психіатричній лікарні, вимушеним засланням, прискіпливою увагою світової громадськості та зрештою вироком: аморальний поет-тунеядець мусить покинути Петербург і більше ніколи не повертатися. «Біографія», про яку йдеться Ахматовій, безсилій врятувати, за її словами, «першого поета нашого покоління»⁴ та водночас захопленій суспільним резонансом, який спровокувала «справа Бродського», полягала в тому, що Іосіф Бродський увійшов у світовий літературний процес із власним міфом: поет в екзилі, поет-мученик, митець, якого намагалася знищити його власна кровожерлива Батьківщина. Біографія Бродського повернула XX століттю романтичну колізію поета та системи, байронівську зайву людину. За Бродським закріпився образ ледь не дисидента, хоч як самого автора це дратувало⁵. Формується своєрідна традиція: прочитувати творчість Бродського як виключно й підкреслено аполітичного, герметичного інтелектуала та естета, який відмовляється від будь-який політизованих висловлювань чи дій через власний травматичний досвід перебування «у політиці».

Однак 1991 року нібито найаполітичніший поет пише чи не найбільш політично заангажований текст під назвою «На незалежність України», вірш-колекцію імперських кліше та

6 O. Zabuzhko, "Proshchannia z imperiiei: kilka shtrykhiv do odnogo portreta". *Dukh i Litera* 3–4 (1998): 370–408.

7 V. Makhno, "Venetsianskyi Lev: pro Iosifa Brodskoho". *ShOIZDAT* 3–4 (2011): 1–9.

8 V. Zilhalov, "Yosyp Brodskyi i Ukraina (do 70-richchia vid dnia narodzhennia Nobelivskoho laureata)". *Radio Svoboda* (2010). <https://www.radiosvoboda.org/a/2051642.html>

9 S. Turoma, *Brotsky Abroad: Empire, Tourism, Nostalgia*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2010.

10 D. Bethea, *Joseph Brodsky and the Creation of Exile*. Princeton: Princeton University Press, 2014.

11 I. Grudzinska, *Gross, Czeslaw Milosz and Joseph Brodsky: Fellowship of Poets*. London: Yale University Press, 2009.

12 O. Zabuzhko, "Proshchannia z imperiiei: kilka shtrykhiv do odnogo portreta". *Dukh i Litera* 3–4 (1998): 370–408.

13 M. Price, *Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky*. Thesis, Durham University, 2014. <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>

14 N. L. Khrushcheva, "Don't cancel Russian culture". *Social Europe* (2022). <https://www.socialeurope.eu/dont-cancel-russian-culture>

15 M. Price, *Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky* (Thesis, Durham University, 2014). <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>

16 J. Brodsky, *Less Than One: selected essays*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1986): 164.

упереджень, провокуючи активну суспільну дискусію і в Україні, і в Росії, і за кордоном: що хотів сказати автор; що це, хвилинний ірраціональний імпульс; чи, можливо, частина досі не зауваженої системи? Однак на початку XXI століття невтішні висновки Забужко⁶ та Махна⁷ прозвучали не так переконливо, як «але ж хіба за цей вірш ми його любимо?»⁸.

Спроба відповісти на це питання і є **темою** нашого дослідження; спроба простежити риси російської імперської ментальності в творчості одного із нібито найаполітичніших та найвідоміших російських письменників, зокрема, чи не в найбільш «аполітичному» його англomовному тексті під назвою "Watermark". **Метою** нашої роботи є аналіз обраної англomовної есеїстики Іосіфа Бродського, яка є значно більш відома за кордоном, аніж перекладна поезія; аналіз, який би започаткував заповнення певних прогалин, наявних у сучасному трактуванні творчості Бродського, щодо якого фактично не існує ґрунтовних постколоніальних досліджень, за винятком дисертації Санни Туроми⁹, присвяченої питанню орієнталізму та подорожніх текстів Бродського, монографії Девіда Бетеа¹⁰ щодо творення мотиву екзилу, «інтимного портрету дружби» Чеслава Мілоша та Іосіфа Бродського Ірени Грудзінської-Гросс¹¹, що побіжно торкається питання імперіалізму, есею особистих спогадів впереміш із критичними зауваженнями Оксани Забужко¹² та магістерської роботи Меган Прайс¹³, яка проливає світло на питання щодо міфу аполітичності Бродського.

МІФ БРОДСЬКОГО

Розділення мистецтва та політики, ідея їхньої незалежності одне від одного продовжують грати провідну роль в російському культурному дискурсі¹⁴. Однією з причин успішності цієї ідеї є те, що вона існує і на рівні особистих письменницьких міфів. Чи не найкращим прикладом цього феномену є Іосіф Бродський.

«Я помітила, що Бродський на загал сприймається як аполітичний поет. Однак що ближче я знайомилася з його поезією, прозою та інтерв'ю, то більш очевидним ставало те, що таке сприйняття є спроектованим критиками та особисто Бродським, а тому – проблематичним. У важливості цього питання не випадало сумніватися, оскільки ідея аполітичності Бродського очевидно була частиною більш складного міфу, до якого належали самопроекції й інших канонічних російських поетів», – пише Меган Прайс¹⁵. Бродський, однак, мав цікаве ставлення не лише до політики, але й до власної біографії: він любив повторювати, що «біографія поета криється в його голосних та приголосних, в його віршових розмірах, римах та метафорах»¹⁶, таким чином підкреслюючи другорядну роль будь-яких біографічних даних. Що стосується політики, то вона так само мала вкрай мало спільного з мистецтвом.

17 L. Losev, *Iosif Brodskyi: opyt lyteraturnoi biohrafiï*. Moskva: Molodaia hvardiia, 2006.

18 J. Brodsky, "The Nobel Lecture at The Nobel Prize in Literature". Last accessed 20 April 2023. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1987/brodsky/25498-joseph-brodsky-nobel-lecture-1987/>

19 Там само.

20 J. Brodsky, "The Post-Communist Nightmare: An Exchange". *New York Review*, 17 February 1994. <https://www.nybooks.com/articles/1994/02/17/the-post-communist-nightmare-an-exchange/>

21 Y. Benht, *Yazyk est Boh. Zametky ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus (2012): 64.

22 L. Losev, *Iosif Brodskyi: opyt lyteraturnoi biohrafiï*. Moskva: Molodaia hvardiia, 2006.

Лев Лосєв, товариш та біограф Бродського, згадує, що поет часто говорив: «в поезії та політики зі спільного – лише букви “п” та “о”»¹⁷.

Як не парадоксально, попри підкреслену відсутність зв'язку між політикою, біографією та творчістю, Бродський, як і будь-який митець, часто звертається до роздумів щодо власного походження та світогляду, досвіду життя в тоталітарній державі та переосмислення цінностей, які з цього досвіду випливають, він звертається до власних версій історії, географії та врешті-решт політики, навіть пише два автобіографічні есеї. Безліч біографічних розвідок та інтерв'ю, де вперто наголошується, що біографія не має ніякого значення перед самоцінністю поетичної мови як єдиноважливого об'єкта наукового інтересу, врешті не виглядають переконливо, а Нобелівська лекція – квінтесенція антиполітичних та антибіографічних поглядів Бродського, лише дає нові приводи для сумнівів: «Звісно ж, людина схильна вважати себе не інструментом, який використовує культура, а навпаки – її творцем та хранителем. Але якщо я сьогодні стверджую протилежне, то це не тому, що є певна спокуса перефразувати під кінець XX століття Плотіна, лорда Шефтсбері, Шеллінга чи Новаліса, а тому, що хто-хто, а поет завжди знає: те, що в народі зветься голосом Музи, є насправді диктатом мови; що не мова є його інструментом, а він – засобом мови, який вона використовує для продовження свого існування. [...] Той, хто пише поезію, пише її тому, що мова йому підказує або просто диктує наступний рядок»¹⁸.

Згідно з цією самою лекцією, причина найбільших злочинів – нечитання¹⁹, а відповідно до відкритого листа Вацлаву Гавелу, найкращий спосіб зупинити усі злочини – читати, а точніше, роздавати людям книжки або друкувати їх на перших шпальтах газет²⁰. На закиди про те, що нацисти любили Вагнера та Бетховена, читали Гьольдерліна чи Гете, але були вбивцями, хоч і достатньо культурними, Бродський відповідав, що йому не йшлося про споживачів культури, що він має на увазі тих, хто сам стає творцем, увібравши в себе світло мистецтва²¹.

Симптоматично те, як часто Бродський згадує романтиків: Новаліса, Гьольдерліна та інших: його літературними батьками були акмеїсти Ахматова та Мандельштам²², які з притаманною цій модерністській течії ідеєю вищої цінності мистецтва, настановою на художнє переосмислення життєвих випробувань, індивідуалізмом, волюнтаризмом, фокусом на історичному минулому та внутрішньому світі людини багато в чому взорувалися на романтиків, передусім російських як своїх культурних попередників, хоч і прагнули відмежуватися від «туманних» ідей символістів. Взорувалися у цьому випадку означає мали за зразок, використовували за нескінченне джерело інтертекстуальності, поміщали на найвищій сходинці особистої ієрархії: Пушкін, до прикладу, був неприступним, майже святим образом

23 Y. Benht, *Yazyk est Boh. Zametky ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus (2012): 162.

24 J. Brodsky, *Less Than One: selected essays*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1986.

25 V. Polukhina, "Brodskii hlazami sovremennikov: sbornik intervju". Sankt-Peterburh: Zhurnal «Zvezda» (1997): 18.

26 M. Price, *Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky*. Thesis, Durham University, 2014. <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>

27 A. Zholkovsky, *Text counter Text: Readings in Russian Literary History*. Stanford: Stanford University Press (1994): 136.

28 S. Boym, *Death in Quotation Marks: Cultural Myths of the Modern Poet*. Cambridge: Harvard University Press (1991): 4.

29 J. Brodsky, "The Nobel Lecture at The Nobel Prize in Literature". Last accessed 20 April 2023. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1987/brodsky/25498-joseph-brodsky-nobel-lecture-1987/>

30 M. Price, *Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky*. Thesis, Durham University, 2014. <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>

для Ахматової – ставлення, яке поділяв і Бродський²³. Тож акмеїзм став «сумом за світовою культурою», «російською версією еллінізму», за словами Мандельштама та Бродського²⁴.

Ахматова в контексті цієї розмови – особливо важлива постать, оскільки Бродський був не просто її учнем: за свідченнями його друзів²⁵, вона фактично сформуvalа його як літератора – аж до сприйняття культури та формування моральних цінностей, однак, прищепивши певне шаблонне уявлення щодо петербурзької інтелігенції, мистецького кола, яке гуртувалося довкола поетки та в усьому мало її за наставницю²⁶. Це уявлення, яке складалося зі суміші стоїцизму та романтичного самовідчуття поета як опонента тиранії, Ахматова сама використовувала для формування свого публічного образу, затемнюючи одні деталі та, навпаки, звертаючи увагу на інші. Окремим дослідникам в цьому контексті йдеться навіть про факти переписування Ахматовою власної біографії, написаної її шкільною подругою²⁷. Посилена увага до особистості митця, свідоме «писання» власної біографії, уважна самотилізація, аж до створення життя-тексту й фактичного злиття зі своїм літературним alter ego, відчуття історичного значення власного життя²⁸ – це чи не найяскравіші риси романтизму. Якщо характеризувати з цієї перспективи тексти, які дають уявлення про особистість Бродського – це в переважній більшості спогади друзів чи художні біографії, так само написані ними, – речі, які не претендують ані на вичерпність, ані об'єктивність принаймні тому, що суцільно базуються на некритичному сприйнятті есеїв та інтерв'ю самого Бродського. Без сумніву, такі тексти цікаві у якості джерел з унікальним особистим досвідом, однак із критичної точки зору є незначущими, оскільки лише переповідають те, що відповідає реальності, яку створював довкола себе сам Бродський.

Якщо ж згадати, яким був узагальнений образ романтика-творця, то це поет, котрий перебирає на себе гризоти світу, протистоїть державі та стає совістю нації, відкриваючи рятівну природу мистецтва – мотив, загалом близький російським поетам ХХ століття, зокрема, Бродському через власне вигнання. Це пояснює схильність до моралізаторства та абсолютних істин, повчання, часом навіть проповідництва: «Філософія держави, її етика, не кажучи вже про естетику, – завжди «вчора»; мова, література – завжди «сьогодні» і часто – особливо у випадку ортодоксальності тої чи іншої системи – навіть і «завтра». Одне з досягнень літератури полягає в тому, що вона допомагає людині уточнити час її існування, вирізнити себе в натовпі як попередників, так і собі подібних [...] Оскільки людина зі смаком, зокрема літературним, менш сприйнятлива до повторів та ритмічних замовлянь, притаманних будь-якій формі політичної демагогії»²⁹. Це твердження Бродського можна прочитувати й інтерпретувати з різних перспектив. З одного боку, особистий інтерес до вибудованого романтиками образу митця як морального авторитету, закладеного в мистецтві³⁰, поєднується з мотивом

31 S. Boym, *Death in Quotation Marks: Cultural Myths of the Modern Poet*. Cambridge: Harvard University Press (1991): 10.

32 O. Zabuzhko, "Proshchannia z imperiieiu: kilka shtrykhiv do odnogo portreta". *Dukh i Litera* 3–4 (1998): 384.

33 Там само.

34 Там само.

35 J. Brodsky, "The Nobel Lecture at The Nobel Prize in Literature". Last accessed 20 April 2023. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1987/brodsky/25498-joseph-brodsky-nobel-lecture-1987/>

36 S. Volkov, *Dialohi s Iosifom Brodskim*. Moskva: Izdatelstvo Nezavisimaia Hazeta (2000): 75.

37 Y. Benht, *Yazyk est Boh. Zametky ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus (2012): 122.

38 P. Filkins, "Words Preserved Against a Day of Fear". *American Scholar* (2 June 2020). <https://theamericanscholar.org/words-preserved-against-a-day-of-fear/>

примусу з боку держави (адже, перш ніж увіковічитись у російській культурній міфології, навіть Пушкіну довелося пережити досить багато труднощів протягом свого *реального* життя в Російській імперії); з іншого боку – ХХ століття, де поет небезпідставно продовжує сприйматися як совість, зір і голос нації, єдиний, хто готовий суперечити державі; загальна схильність до самоміфологізації у колі, яке сформувало Бродського³¹. Так чи так, але що довше ми міркуємо над думками, які пропонує Бродський, то меншою мірою вони видаються його власними, і то більше вони скидаються на портрет колективного російського поета, що створювався впродовж століть і використовується Бродським як частина власної авторської міфології.

Цікаво в цьому контексті й те, що Бродський досить часто свідомо вдається до топосу самоприниження, коли йдеться про його значні поетичні досягнення, попри те, що він, як ми впевнилися, є в першу чергу не мучеником чи вигнанцем, а швидше спадкоємцем традиції, у якій він не має жодного приводу сумніватися («Літературний «син Ахматової», «двоюрідний небіж» Набокова, законний спадкоємець упродовж багатьох поколінь обжитого, заселеного й перенаселеного дому, де «усе вже було сказано», названо й переназвано безліч разів»³², де «немовля ще в колисці засипають брязкальцями цитат, якими воно звикає вивіряти власний досвід»³³ – пише з цього приводу Забужко і додає: «зайве нагадувати, що цей дім у принципі – хоч і не безмежно – рухомий, переносний, і це далеко не єдине, що ріднить літературу з імперією»³⁴). Навіть Нобелівську лекцію він починає з того, що для людини, яка надає перевагу приватності, людини, яка обрала приватність, а не Батьківщину, оскільки «краще бути невдахою в демократії, ніж мучеником чи володарем дум в деспотії», така увага – дуже велика незручність та випробування³⁵. Такий самий підхід до самопредставлення спостерігаємо і в розмові з Соломоном Волковим щодо суду, де на зауваги про те, що «особливістю судового процесу було те, що судили поета», що «у Росії поет – фігура символічна, особливо талановитий» і що «жодному іншому російському поету вашого рангу так терпіти від влади не доводилось», Бродський відповідає, що «не був поетом ніякого рангу. У будь-якому разі з особистої точки зору» і додає: «Можливо, навіть не знаю, з точки зору Господа Бога...»³⁶. Підкреслена увага до своєї незначущості та недоречності, тези щодо вищої місії поета перед спільнотою – усе це, із одного боку, резонує з романтичним уявленням про таємничого поета, який є лише виконавцем вищої волі мистецтва, а з іншого – різко контрастує зі спогадами друзів Бродського. Янгфельдт Бенгт, до прикладу, згадує інтерв'ю із Сюзен Зонтаг, яка розповідала, як зверхньо міг ставився Бродський до інших поетів, особливо молодих початківців³⁷, також збереглися спогади студентів, які засвідчують те саме зверхнє, неуважне ставлення та почуття вищості³⁸.

39 S. Boym, *Death in Quotation Marks: Cultural Myths of the Modern Poet*. Cambridge: Harvard University Press (1991): 6.

40 Там само, 142.

41 J. Brodsky, *Less Than One: selected essays*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1986.

42 J. Brodsky, "Why Milan Kundera Is Wrong About Dostoevsky". *New York Times*, 17 February 1985. <https://www.nytimes.com/1985/02/17/books/why-milan-kundera-is-wrong-about-dostoyevsky.html>

43 E. M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2000.

44 M. Price, "Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky". Thesis, Durham University, 2014. <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>

Насамкінець, міркуючи про природу літературних міфів, ми не можемо стверджувати, що непропрацьованість контекстів обов'язково симптоматична чи навіть небезпечна. Однак російський літературний міф (якщо ширше, імперський літературний міф) – і симптоматичний, і безумовно небезпечний. Справа в тому, що корінь цього міфу – романтизм із усіма його дещо наївними та ірраціональними уявленнями щодо митця, мистецтва, держави, історії – на російській землі, землі вже майже архетипних поетів та тиранів, виявився особливо актуальним та довговічним. Довговічним настільки, що, за словами Світлани Бойм, реалізм майже не існував у своїй чистій формі без домішок, які би не впливали у вигляді романтичного реалізму чи зрештою поетичного реалізму³⁹. Показовим у цьому сенсі є те, що Достоевський вважав виразником своїх теорій Пушкіна⁴⁰, а Бродський – Достоевського^{41, 42}.

Постколоніальний погляд на російську культурну міфологію, у свою чергу, знову оприлюднює трихотомію: мученики, які страждають від гніту держави через власне внутрішнє неприйняття існуючого ладу (декабристський рух і Пушкін, гурток Петрушевського і Достоевський, робота поетом і «тунеядство» Бродського тощо), водночас є носіями імперських поглядів, що їх ці митці свідомо чи несвідомо транслюють. Романтична настанова для російської літератури виявляється глухим кутом, оскільки збігається із періодом золотої доби російської літератури, що стала підґрунтям ідеології, якою імперія користується досі; оскільки митець – так чи так посібник держави, навіть якщо їй у чомусь суперечить. Повертаючись до тези Томпсон про завойовану повагу до культури, згідно з якою Росія – це не країна з армією, а армія з країною, де повага інших до її культури базується на мілітарній загроженості⁴³, російська культура є політизованою за самою своєю суттю, тому аполітичність Бродського – міф, вибудований на імперській культурній традиції, анахронізмі, який продовжує рухатися орбітою застарілих європейських ідей, на свідомому особистому бажанні «вписати» самого себе до «квазі-релігійного образу російської інтелігенції»⁴⁴ в екзилі та на прагненні повністю відмежуватися від реального травматичного минулого.

ПРОЗОВА СПАДЩИНА БРОДСЬКОГО

Чи не найкраще, однак, для пошуку більш експліцитних ознак імперської ментальності Бродського надаються його прозові тексти. Їх Бродський має значно менше, ніж поетичних. Усі вони (окрім двох драматичних творів) зосереджені у трьох виданнях есеїв: "Less Than One" (1986), "Watermark" (1992) та "On Grief and Reason" (1995).

Збірка "Less Than One", яка в російському перекладі вийшла під назвою «Меньше единицы», містить 18 текстів, 15 з яких написані англійською, а 3 – автоперекладені. Жанрова

45 R. Debray, *Against Venice*. Berkeley: North Atlantic Books, 2000.

46 S. Turoma, *Brodsky Abroad: Empire, Tourism, Nostalgia*. Madison: The University of Wisconsin Press (2010): 152.

47 Там само, 155.

48 Там само, 156.

49 Там само, 157.

специфіка есею неоднорідна: тут уміщено 7 есе-роздумів на політичні, історичні та філософські теми, 7 есе-рецензій на улюблених поетів Бродського (Анну Ахматову, Маріну Цветаєву, Осіпа Мандельштама, Константіноса Кавафіса, Еудженіо Монталю, Дерека Волкотта, Вінстена Г'ю Одена), 1 есе-нотатку з подорожі до Стамбулу, 2 занотовані лекції та 1 есе, яке водночас є некрологом, мемуаром та рецензією, де Бродський описує життя та творчість дружини Осіпа Мандельштама – Надежди Мандельштам. 2 есеї збірки є суто біографічними.

“Watermark” (у російському перекладі – «Набережная неисцелимых») є дорожніми нотатками Бродського з Венеції, де він багато міркує про історію міста та його значення у власному житті.

Якщо ж говорити про “On Grief and Reason” (у російському виданні – «О скорби и разуме»), то це «найпублічніша» збірка: серед 21 есея аж 11 є публічними лекціями, прочитаними в університетах та на різноманітних культурних заходах, зокрема Нобелівському нагородженні. Рецензій тут значно менше – 2: на Томаса Харді та Рільке. Так само є 1 есей-подорож – цього разу локація – Ріо-де-Жанейро. 1 есей є, по суті, публічним листом до тогочасного чеського президента Вацлава Гавела, ще 1 – спогадами на смерть друга. 7 інших есеїв загалом не мають особливої жанрової чи композиційної специфіки і піднімають найрізноманітніші політичні, історичні, соціальні, культурні та філософські питання. 19 есеїв написані англійською, 2 – автоперекладені.

Особливо цікавими й показовими є подорожні есеї Бродського, зокрема “Watermark”, про який ми спробуємо поговорити детальніше.

ВЕНЕЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Венеція – особливий топос в історії культури. Опісля публікації Байронового «Чайльд Гарольда» Венеція поступово стає містом культурного паломництва, «культурним бутіком масової свідомості»⁴⁵ – тенденція, яка не оминула й Росію⁴⁶. Згідно із думкою Санни Туроми, «ставлення Бродського до Венеції швидше походить від дискурсу про Венецію, який з'явився наприкінці XIX століття, коли виникла ідея Венеції як «світової спадщини», коли вона набула поширення серед європейських, американських та російських еліт»⁴⁷. Дійсно, Венеція стала популярним місцем для відвідин поміж російської еліти різного часу: сюди приїздили Розанов, Врубель, Чехов, Аннінський, Мережковський, Гіппіус, Брюсов, Блок, Ахматова, Гумільов, Пастернак, Цветаєва та багато інших⁴⁸. Звісно ж ці подорожі продовжили традицію оспівування Венеції російською мовою, яку було закладено ще Пушкіним, який хоч ніколи й не був у Венеції, але згадував її як предмет мрій Євгенія Онегіна⁴⁹. Санна Турома також не

50 Там само, 157.

51 Iosif Aleksandrovich Brodsky – Zdes' u nego byli lyubimye mesta i svoi marshruty. Comune de Venezia, 2021. <https://1600.venezia.it/ru/articolo/iosif-aleksandrovich-brodsky-zdes-nego-byli-lyubimye-mesta-svoi-marshruty>

52 S. Turoma, “Metafizicheskij obraz Venecii v venecianskom tekste Iosifa Brodskogo”. *Studia Russica Helingiensia et Tartuensia. Problemy granicy v kul'ture* (1998): 285.

53 Там само, 284.

54 S. Turoma, “Poet kak odinokij turist: Brodskij, Veneciya i putevye zametki”. *NLO* 3, 2004. <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/3/poet-kak-odinokij-turist.html>

55 Там само.

56 S. Turoma, “Metafizicheskij obraz Venecii v venecianskom tekste Iosifa Brodskogo”. *Studia Russica Helingiensia et Tartuensia. Problemy granicy v kul'ture* (1998): 285.

57 Там само.

58 J. Brodsky, *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1992): 183.

59 S. Turoma, “Metafizicheskij obraz Venecii v venecianskom tekste Iosifa Brodskogo”. *Studia Russica Helingiensia et Tartuensia. Problemy granicy v kul'ture* (1998): 288.

60 J. Brodsky, *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1992): 186.

оминає увагою творчу «венеціанську» спадщину принца Вяземського, Кароліни Павлової, Фьодора Тютчева, Аполлона Грігор'єва та інших⁵⁰. Те, що багато з названих авторів, як і Пушкін, не відвідували Венецію, не заважало послуговуватися спільним російським романтичним міфом Венеції, який багато в чому наслідував романтичну стилістику Байрона.

Саме тому помилковим видається прищеплення мотиву унікальності досвіду подорожі до Венеції саме Бродському. Попри те, що на момент написання есею автор уже відвідав місто сімнадцять разів⁵¹, він успадкував романтизований упродовж довгого часу та канонічний для російської культури образ Венеції, посилення на який легко відслідковується в тексті⁵² і який належить перу літературних кумирів Бродського: Пушкіну, Ахматовій тощо. Також цілком можливо, що саме через такий високий рівень репрезентації міста в російській літературі, Бродський так часто ототожнює Венецію з Санкт-Петербургом⁵³, ніби намагаючись перенести якості рідного міста на Венецію. Таким чином, не буде надто великим перебільшенням назвати інстинктивний, майже методичний потяг Бродського до Венеції, за Дебре, потягом до «міста з підручників», якому Бродського «вчили кланятися»⁵⁴. Або ж, продовжуючи цю думку та транспонуючи її в російську площину, вчили присвоювати.

“WATERMARK”: ТЕКСТУАЛЬНА ІМПЕРІЯ

Венеція Бродського дещо відрізняється від образу «базару уцінених сенсацій»⁵⁵, від своєї рідної екзотики, яку малює уява, коли йдеться про Венецію. Венеція Бродського – пуста від жителів чи туристів, це Венеція «чистого простору й архітектури»⁵⁶. Санна Турома вбачає у подібному стилі зображення «ідеальний пейзаж» – стиль класицистичного живопису XVII століття⁵⁷, та й сам Бродський згадує тут Клода Лорена та Нікола Пусена⁵⁸. Усе місто, начебто оповите туманом, воно зображене так, ніби існує на межі між реальністю та ірреальністю. Це простір, який можна наповнити «базовими структурами цивілізації»⁵⁹, простір, який Бродський порівнює з біблійним⁶⁰. Це простір, який письменник фактично ототожнює із Санкт-Петербургом, містом, яке сформувало його ідентичність та погляд на світ. Для Бродського Венеція – це найкраще, що дала Європа, така собі мистецька квінтесенція Європи, у той час як Санкт-Петербург – місто ще більш європейське, ніж сама Європа, а інтенція ототожнити два міста, розширювати межі власного текстуального простору, означає отримати всю Європу.

До того ж не може не впадати в очі прагнення Бродського належати до всього «європейського» та відмежуватися від «не-європейського», тобто східного. Звідси – орієнталізм та ксенофобія Бродського, які проявляються в інших його текстах.

61 J. Brodsky, *On Grief and Reason: Essays*. New York: Farrar, Staus & Giroux (1995): 74.

62 Там само, 73.

“After a Journey, or Homage to a Vertabrae” – есей-подорожнє враження від перебування в Ріо-де-Жанейро у якості делегата американського ПЕНу. Оригінал тексту був написаний російською ще 1978 року, до присудження Нобелівської премії 1986. До англomовної збірки був уміщений автопереклад. Упродовж есею Бродський міркує про культуру, мистецтво та цивілізацію і з характерною для нього прискіпливістю коментує те, що він чує, бачить та думає. Однак, якщо читати есей і англійською, і російською, помічаємо, що ці міркування та спостереження різняться.

Один із найцікавіших епізодів – той, де Бродський описує інших делегатів, зокрема, представників Болгарії та НДР на заході, пов'язаному з підтримкою в'єтнамського ПЕНу. Письменник неприємно вражений тоном, поведінкою та загальним рівнем естетичних смаків цих делегатів, які, на його думку, були надто пусті та надто полемічні. Однак на ще більшу критику з його боку наражається так званий «Афростан», який не відчуває такої самої зневаги до делегатів (далі наводимо переклад англomовної версії): «Афростан купляється на все це ще дужче, ніж європейці. Їх було тут повно – із Сенегалу, Кот-д'Івуару, і ще звідкись – більше не згадаю. Виполірувані чорні макітри, огрядні постаті в дорогих тканинах, у мокасінах від Баленсіаги і т. д., із паризьким досвідом, бо ж хіба можливе життя для лівобережної гошистки, якщо вона ніколи не мала нігера-революціонера із Третього світу – ось куди були спрямовані їхні дії, оскільки місцеві фелахи і бедуїни не мали з ними нічого спільного, не кажучи вже про аннамітів. [...] З іншого боку, якби цей конгрес проводився не в Ріо, а серед сосен та білок – хтозна – можливо, вони би закудахкали інакше. Тут, звісно, усе надто знайоме – пальми та ліани, горласті папуги. Певно, блідолиці широти – більш підходяще місце для вираження провини та співчуття, запізнілих, як це зазвичай буває. Або ж вуличний пес-невдаха (в оригіналі – «underdog»; Бродський використовує каламбур – прим. А. К.), одного разу погодований, гавкає не інакше, ніж собака, вищий за рангом. Або ж що той, що той у будь-якому випадку прагне прив'язі»⁶¹. Попри підтримку в'єтнамського ПЕНу та висловленою Бродським упевненістю, що раз «у них там в Індокитаї людей в п-нну кількість разів більше, ніж в Демократіше- та Недемократіше разом взятих, то, відповідно, є всі шанси, що там може існувати еквівалент Анни Загерс та Стефана Цвейга»⁶², звісно, впадають в очі й вражають формулювання на кшталт «Афростану» та натяки на сосни, білочок й «блідолиці широти». Останні декілька речень, хоч в певному сенсі затуманюють розуміння і створюють простір для інтерпретацій, тим не менш прочитуються досить прозоро.

Однак ще більш розкутою у формулюваннях є російська редакція тексту: «Чучмекистан від цього також мліє, ще більше, ніж європеець. Там було хоч греблю гати цього матеріалу – Сенегалу, Кот-д'Івуару і вже й не згадаю, звідки ще. Лощені такі шоколадні тварюки, в чудових

63 I. Brodskij, *Sochineniya Iosifa Brodskogo*. Sankt-Peterburg: Pushkinskij fond, 2003.

64 J. Brodsky, *On Grief and Reason: Essays*. New York: Farrar, Staus & Giroux (1995): 64.

65 Y. Benht, *Yazyk est' Boh. Zametki ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus (2012): 123–124.

тканинах, взуття від Баленсіаги і т. д., із досвідом життя в Парижі, бо яке це життя для ліво-бережної гошистки, якщо не було негра з Третього світу, – і тільки це вони й пам'ятають, тому що власні їхні дехкане, феллахи та бедуїни їм – ну взагалі ні з якого боку. [...] Однак, якби конгрес був не в Ріо, а десь серед ялинок та білочок, хтозна, можливо, й поводитися б вони інакше. А то все аж надто знайоме, пальми, ліани, кричать папуги. У білої людини поводити себе зухвало в інших широтах є приводи ніби як історичні, хрестоносні, місіонерські, купецькі, імперські – динамічні, одним словом. Ці ж ніколи експансії ніякій не віддавались; так що дійсно і правда, можливо, краще їх кудись по сніжку, зухвальства менше стане, співчуття, можливо, прокинеться в Джамбулах цих необрізаних»⁶³. Таким чином, порівнюючи редакції текстів, бачимо, що російська редакція має відверто расистські образи, які Бродський застосовує щодо людей, із чиїми політичними та культурними поглядами він не згоден. Тобто, по суті Бродський вдається до расизму та орієнталізму, аби принизити співрозмовника, апелюючи не до його ідей, а до його зовнішнього вигляду та походження. Також не можна не помітити тезу щодо дозволеності білим поводитися зухвало на територіях, які будь-коли в той чи інший спосіб були від метрополії залежними, що є вкрай імперською за своєю суттю тезою. Таким ставленням вирізняється ще один епізод, правда, в обох версіях відображений ідентично: «Цікаво було спостерігати всю цю шваль, готову змінити хазяїна щосекундно, встати під будь-який прапор у своїх піджаках, краватках та білих сорочках, що контрастували з напруженими шоколадними мордочками. Не люди, а якась суміш мавпи та папуги»⁶⁴.

Про «правки» Бродського в цьому есеї згадує і його товариш Бенгт, щоправда, не тому, що його вразили пасажі про «суміш мавп та папуг», а тому, що Бродський тут образив навіть шведів (Бенгт – швед), називаючи свою подругу-шведку «шведською річчю», «психопаткою», «бездарною в ділі», натякаючи на сексуальну неповноцінність: «Ім'я замінив фразою «Назвемо її Полярною зіркою», ініціали перетворилися в «N. N.», прикметник «шведська» змінювалося по черзі «нордичною» та «скандинавською», а обговорення сексу взагалі випущені. Мене здивувало, що не довелося прикладати жодних зусиль, щоби переконати Іосіфа в бажаній ретуші. Легкість, із якою Іосіф прийняв зміни у тексті, вірогідно, можна пояснити тим, що він зрозумів: не варто зайвий раз дратувати читачів країни, до якої він мав такі теплі почуття. Але російський текст увійшов у його збірку творів без змін»⁶⁵.

Такий підхід до саморедагування видається особливо цікавим: тексти, написані російською, вирізняються граничним рівнем відвертості та грубості, у той час як англійські версії – ретушуються та змінюються відповідно до «правил» англomовного світу. Маловірогідною видається версія Бенгта щодо любові до країни та поваги до читачів, враховуючи, що

66 V. Poluhina, "Brodskij glazami sovremnikov: sbornik interv'yu". Sankt-Peterburg: Zhurnal «Zvezda» (1997): 269.

67 S. Turoma, Joseph Brodsky and Orientalism: A Russian Moor in Venice? *Ulbandus Review. Empire, Union, Center, Satellite: The Place of Post-Colonial Theory in Slavic/Central and Eastern European/ (Post-) Soviet Studies* (2003): 145.

68 S. Turoma, "Poet kak odinokij turist: Brodskij, Veneciya i putevye zametki". *NLO* 3, 2004. <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/3/poet-kak-odinokij-turist.html>

російський текст поширюється без жодних змін. Більш логічним є те, що Бродський, як ніхто, насправді бере до уваги систему, в якій знаходиться, цінності цієї системи, правила, писані й неписані, та випадки, які можуть коштувати надто дорого в США. Показовим, однак, є те, що Бродський редагує тільки там, де відчуває граничну необхідність це зробити, якщо ні – поширює текст у своїй початковій версії. Бродський ніби припускає, що жодного росіянина не обурять «необрізані Джамбули», «шоколадні мордочки» та фригідні «шведські речі».

Подібні випадки трапляються і в інших текстах Бродського, зокрема, "Flight from Byzantium" – іще одному подорожньому есеї. Англійська, відмінна від російської, редакція з'являлася в *The New York Times* від 1985 року, а також була видрукувана у збірці "Less Than One". Венцлова в розмові з Полухіною називає цей есей філософським письмом⁶⁶, хоча насправді «Подорож до Стамбулу» – фактично ілюстрація всіх можливих орієнталістських уявлень: екзотичності Стамбулу, поділу на європейську Росію та азіатську Туреччину, викривленого зображення місцевого населення. Сання Турома звертає особливу увагу на 31 розділ російської версії, де Бродський кпинить навіть із вимови та підв'язує її під традиційний стереотип східної жорстокості, виводячи її у рівень національної філософії: «Рэжу, следовательно существую»⁶⁷.

У своїх подорожніх нотатках Бродський чітко дає зрозуміти, що він вище умовного сходу, чорношкірих та будь-кого, кого він вважає колоніальними суб'єктами. Спостерігається, однак, постійний топос нагадування своєї приналежності до Європи, приналежності всього російського і навіть радянського до європейської культури, топос уписування себе. «Це думка радянського емігранта, який не відкидає, але дбайливо зберігає ставлення до Венеції як до високої цінності, яке було властиве йому в Ленінграді 1960-х – у тій контркультурі, де уявляти Венецію, писати і мріяти про неї означало частково відтворювати дискурс західних культурних цінностей. До 1989 року, коли Бродський писав "Watermark", він отримав визнання вищих кіл західного літературного суспільства. Він ставив себе поряд із класичними західними письменниками, художниками і діячами культури, як і ті російські західники, чиї імена недбало розкидані сторінками есе. Написаний англійською "Watermark" – спроба подолати тріаду «Захід – Росія – Схід», ототожнивши себе з Заходом і залишаючи Схід у тіні»⁶⁸, – врешті підсумовує Турома.

ПІДКОРЕННЯ ВЕНЕЦІЇ

Колоніальне ставлення, однак, не обмежується протиставленням імперія–колонія, його можна прослідкувати у відносинах всього конвенційно вищого з усім конвенційно нижчим, тобто тим, яке нібито носить печатку відхилення від норми: це стосується питань раси,

69 O. Zabuzhko, *Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo znadoby do ukrainskoi hendernoi mifolohii. Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka*. Kyiv: Fakt (2009): 157.

70 J. Brodsky, *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1992): 10.

71 Там само.

72 R. Debray, *Against Venice*. North Atlantic Books (2000): 44.

статі, культури тощо. Особливо плідним для аналізу даного тексту видається інструментарій постколоніального фемінізму.

Забужко, наприклад, пише, що архетипна жіночність країни може набувати двох форм. Країна ототожнюється з матір'ю, якщо дивитися на неї зсередини. Також вона може бути жінкою – «об'єктом підкорення, імпліцитно сексуального», якщо дивитися на країну ззовні як на об'єкт інтересу⁶⁹. І саме останній варіант сприйняття – «колоніальне» ставлення до жінки, імперську за своєю суттю ідею завоювання жінки як території та території як жінки, – досить легко відчитати в автобіографічному есеї Бродського "Watermark".

Аріадна, про яку йдеться на початку есею, – жінка, котра є для нього (ліричного героя автобіографічного есею) уособленням Венеції (що він неодноразово підкреслює) – його улюбленого міста, майже дому, бо саме Венеція нагадує йому Санкт-Петербург: «Вперше я побачив її декілька років тому [...]: у Росії. Тоді картина постала в образі славістки, точніше спеціалістки з Маяковського. Останнє ледь не перекреслило картину як об'єкту зацікавлення в очах моєї компанії. Те, що цього не трапилося, було наслідком достоїнств, які перебували в межах оглядовості. 180 см, тонкі кістки, довгі ноги, вузьке лице, каштанове волосся та мигдалеподібні очі, притомна російська на фантастичної форми вустах і сліпуча усмішка, а там – неймовірно цупкий папіросний папір; замша і панчішки в тон, гіпнотичний запах невідомих парфумів – картина була, безперечно, найбільш елегантною істотою жіночої статі, нога якої будь-коли ступала до нашого кола. Вона була зроблена з того, що зволожує сні жонатого чоловіка. Окрім того, вона була венеціанкою»⁷⁰. «Вона безперечно була приголомшливою»⁷¹, – ставить Бродський вердикт «єдиній людині, яку знав у Венеції». Без зайвих наголосів впадає в око гіперсексуалізований та дещо оречевлений образ давньої знайомої. Варто звернути увагу на речі, які з особливою детальністю підкреслює автор: місце зустрічі – Росія, гарна, хоч і описана в досить поблажливому тоні, російська мова та знання російської культури, вражаюча сексуальність із дещо східним відтінком, а головне – венеціанка, представниця цього незвичного місця, по суті європейського «Сходу – іншими словами загадки», якщо повертатися до визначення Режиса Дебре⁷². Ліричний герой не оприлюднює усіх подробиць стосунків із Аріадною, але очевидно, що протягом певного періоду часу це були інтимні стосунки. Проте на момент прибуття Бродського до Венеції ця жінка була вже просто знайомою, що надавало зустрічі помітного відчуття гіркоти.

Закоханість у місто (чи жінку?) знаходить іще один вияв – прямо пропорційний любові рівень ненависті до чоловіка колишньої коханки: «Коли вона закохалася в найостаннішого дурня з периферії нашого спільного кола, якогось багатого придурка вірменського видобутку,

73 J. Brodsky, *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1992): 10–11.

74 E. M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, Conn.: Greenwood Press (2000): 89.

75 J. Brodsky, *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux (1992): 17.

76 Там само, 16.

77 R. Lewis, *Feminist Postcolonial Theory: A Reader*. New York: Routledge, 2003.

78 O. Zabuzhko, "Proshchannia z imperijeju: kilka shtrykhiv do odnogo portreta". *Dukh i Litera* 3–4 (1998): 370–408.

природною реакцією було здивування та злість, а не ревності чи чоловічий жаль. Звісно, якщо подумати, не варто засмучуватися через шматок гарного мережива, забрудненого цими сильними етнічними соками»⁷³. Тут не лише посилюється ставлення до Аріадни як до речі, але й оприявнюється ірраціонально негативна конотація слова «вірменин», з одного боку, типова риса не лише для Бродського, але й для інших провідних російських інтелектуалів⁷⁴, а з іншого – суто імперська зневага до колоніального суб'єкта, відчуття національної вищості. Далі з'ясовується, що «дурень з периферії» – архітектор банківських споруд тут, у Венеції. «Такий сорт людських тварин обожнює банки з абсолютно нарцистичним захватом», – продовжує коментувати Бродський і врешті підсумовує: «Я подумав, що тільки за цю «структуру» його варто було би перетворити на куколда»⁷⁵.

Однак Аріадна виявляється вірною своєму чоловікові, попри певну сексуальну напругу між нею та ліричним героєм. Розуміючи, що завоювати жінку не вдасться, Бродський пише: «Як виявилось, не було нічого сприятливого чи загрозливого в моєму приїзді сюди. Якщо ця ніч щось і віщувала, то тільки те, що я ніколи не заволдію цим містом; але з іншого боку, я ніколи й не мав такого бажання»⁷⁶.

Що дійсно вражає в цьому есеї, так це сплетіння національного, урбаністичного та сексуального в одну систему, яка ілюструє те, про що йдеться на перетині постколоніальної та гендерної критики⁷⁷. Уже маючи уявлення про ставлення Бродського до інших національностей (тут варто знову згадати про інші подорожні нотатки, описані в попередньому розділі), можна легко зрозуміти причину такої злісності та грубості до чоловіка Аріадни – вірменина. Аріадна ж для Бродського і є Венеція: виходить, що його другим домом, другим Санкт-Петербургом, який протягом усього тексту ввижається Бродському, володіє (і в метафізичному, і в фізіологічному сенсі) не сам Бродський, а – відповідно – якийсь вірменин. Символічно й те, що чоловік Аріадни – архітектор: він володіє прекрасною жінкою так само, як і містом. Звідси – уся ця агресивно-сексуальна образна палітра: «етнічні соки», «куколда» тощо.

Навіть якщо вірменин – геніальний архітектор, читач про це не дізнається, оскільки наратор – завойовник, який програв і визнає це. Перемога відбулась би тоді, якби Аріадна таки віддалася спогадам минулого та відновила зв'язок, який мала з наратором у Санкт-Петербурзі, оскільки це розширило би межі дому наратора, до кінця стерло би різницю між своїм та чужим, між Петербургом та Венецією, стало би справжнім завоюванням. Адже «бачити свою дружину на ложі завойовника»⁷⁸ – означає капітулювати, втратити свій чоловічий первень, свою владу над жінкою як завойованою територією та територією як жінкою.

ПІСЛЯМОВА

Ця коротка розвідка щодо проявів імперської ментальності Іосіфа Бродського – лише перший крок на дуже довгому шляху, який ще мусить бути пройдений. Українська критика лише починає віднаходити свій власний голос у розмові про російських письменників, відмінний від переважно компліментарного російського.

Особливої уваги дослідників також потребують компаративні дослідження традицій говоріння та письма про російських класиків у різних країнах та витоки цих традицій, ідея мовної гегемонії в Бродського, ідея месіанської ролі російської літератури та концепт положеної цивілізації як наскрізні мотиви в прозі автора, полеміка із Вацлавом Гавелом та Міланом Кундерою як суперечка східноєвропейських досвідів – імперського та колоніального, орієнталізм і навіть ксенофобія в подорожніх нотатках Бродського, зокрема переписування цих текстів та саморедагування і його причини – усе це ми нині частково або повністю омислюємо. Українській науковій думці ще лише належить відкрити для себе безліч непроговорених питань, пошук відповідей на які ми вважаємо вкрай необхідним нині, у час винайдення ефективного «антидоту» російській пропаганді.

REFERENCES

- Benht, Y. *Yazyk est' Boh. Zametki ob Iosife Brodskom*. Moskva: Corpus, 2012.
- Bethea, D. *Joseph Brodsky and the Creation of Exile*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Boym, S. *Death in Quotation Marks: Cultural Myths of the Modern Poet*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- Brodskij, I. *Sochineniya Iosifa Brodskogo*. Sankt-Peterburg: Pushkinskij fond, 2003.
- Brodsky, J. *Less Than One: selected essays*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1986.
- Brodsky, J. *On Grief and Reason: Essays*. New York: Farrar, Staus & Giroux, 1995.
- Brodsky, J. *The Nobel Lecture at The Nobel Prize in Literature*. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1987/brodsky/25498-joseph-brodsky-nobel-lecture-1987/>
- Brodsky, J. "The Post-Communist Nightmare: An Exchange". *New York Review*, 17 February 1994. <https://www.nybooks.com/articles/1994/02/17/the-post-communist-nightmare-an-exchange/>

- Brodsky, J. *Watermark*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1992.
- Brodsky, J. "Why Milan Kundera Is Wrong About Dostoevsky". *New York Times*, 17 February 1985. <https://www.nytimes.com/1985/02/17/books/why-milan-kundera-is-wrong-about-dostoevsky.html>
- Debray, R. *Against Venice*. Berkeley: North Atlantic Books, 2000.
- Filkins, P. "Words Preserved Against a Day of Fear". *American Scholar*, 2 June 2020. <https://theamericanscholar.org/words-preserved-against-a-day-of-fear/>
- Grudzinska Gross, I. *Czeslaw Milosz and Joseph Brodsky: Fellowship of Poets*. London: Yale University Press, 2009.
- Iosif Aleksandrovich Brodsky – Zdes' u nego byli lyubimye mesta i svoi marshruty. *Comune de Venezia*, 2021. <https://1600.venezia.it/ru/articolo/iosif-aleksandrovich-brodsky-zdes-ne-go-byli-lyubimye-mesta-svoi-marshruty>
- Khrushcheva, N. L. "Don't cancel Russian culture". *Social Europe*, 2022. <https://www.socialeurope.eu/dont-cancel-russian-culture>
- Lewis, R. *Feminist Postcolonial Theory: A Reader*. New York: Routledge, 2003.
- Losev, L. *Iosif Brodskij: opyt lyteraturnoj biografii*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2006.
- Makhno, V. "Venetsiianskyi Lev: pro Iosifa Brodskoho". *ShOIZDAT*, 3–4 (2011): 1–9.
- Miller, O. *Russkie pisateli posle Gogolya: chteniya, rechi i stat'i Oresta Millera*. Moskva: izdanie Tovarichestva M. O. Vol'f, 1909. <https://www.prilib.ru/item/961385>
- Miłosz, C. *Rodzinna Europa*. Paryż: Instytut Literacki, 1959.
- Poluhina, V. "Brodskij glazami sovremennikov: sbornik interv'yu". Sankt-Peterburg: Zhurnal "Zvezda", 1997.
- Price, M. "Contradictions and Paradoxes: Apoliticism and the Myth of Joseph Brodsky". Thesis, Durham University, 2014. <http://etheses.dur.ac.uk/10755/>
- Thompson, E. M. *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2000.
- Turoma, S. *Brodsky Abroad: Empire, Tourism, Nostalgia*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2010.
- Turoma, S. "Joseph Brodsky and Orientalism: A Russian Moor in Venice?" *Ulbundus Review. Empire, Union, Center, Satellite: The Place of Post-Colonial Theory in Slavic/Central and Eastern European/ (Post-) Soviet Studies*. 2003.

- Turoma, S. "Metafizicheskij obraz Venecii v venecijskom tekste Iosifa Brodskogo". *Studia Russica Helingiensia et Tartuensia. Problemy granicy v kul'ture* (1998): 282–290.
- Turoma, S. "Poet kak odinokij turist: Brodskij, Veneciya i putevyje zametki". *NLO* 3 (2004). <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/3/poet-kak-odinokij-turist.html>
- Volkov, S. *Dialogi s Iosifom Brodskim*. Moskva: Izdatel'stvo Nezavisimaya Gazeta, 2000.
- Zabuzhko, O. "Proshchannia z imperijeju: kilka shtrykhiv do odnogo portreta". *Dukh i Litera* 3–4 (1998): 370–408.
- Zabuzhko, O. *Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo znadoby do ukrainskoi hendernoi mifolohii. Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka*. Kyiv: Fakt, 2009.
- Zholkovsky, A. *Text counter Text: Readings in Russian Literary History*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Zilhalov, V. "Yosyp Brodskyi i Ukraina (do 70-richchia vid dnia narodzhennia Nobelivskoho laureata)". *Radio Svoboda*, 2010. <https://www.radiosvoboda.org/a/2051642.html>

Arina Kravchenko

THE IMPERIAL CONSCIOUSNESS OF JOSEPH BRODSKY IN THE REPRESENTATION OF VENICE (based on the essay *Watermark*)

In the current climate, an unbiased, careful, and critical approach to Russian literature is more crucial than ever, particularly in regards to those works critics deem apolitical. Unfortunately, existing studies often fail to accurately represent the real situation, tending to omit facts that clash with the conventional imperial cultural mythology and are typically confined within entrenched ideological frameworks.

This paper examines the construction of the imperial identity of Joseph Brodsky, a Russian poet, essayist, public intellectual, and 1986 Nobel Prize winner. Through the lens of his essay *Watermark*, the analysis delves into one of the signs of imperialism in Brodsky's work, namely the colonial attitude towards women, the motif of the conquest of the city and woman. The study focuses on Brodsky's authorial myth and how it correlates with the motif of the Venice conquest in the essay *Watermark*.

Keywords: postcolonialism, postcolonial studies, gender studies, Russian literature, literary myths, colonialism, Brodsky, Venice, *Watermark*.

Diana Pidburtna,

PhD student of the Educational and Scientific Institute of Philology at Taras Shevchenko National University of Kyiv

dvpidburtna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0802-8775>

¹ The paper was prepared based on the results of an individual research project within the Invisible University for Ukraine program of the Central European University with the support of the University of Jena and DAAD.

DECOLONIAL PROCESSES IN MODERN UKRAINIAN LITERATURE THROUGH THE DISCLOSURE OF THE SOVIET MAN IMAGE. CITY SPACE AS ONE OF THE IDENTITY-FORMING FACTORS¹

A post-colonial approach to literary studies of modern literature, in particular Ukrainian, has gained considerable popularity over the last decade. Clearly, the collapse of the Soviet Union and the subsequent attainment of independence have laid the foundation for the development of post-colonial studies in our territory. Injuries inflicted during the long period of colonisation (although not all researchers agree to use this term, noting the absence of a key characteristic of the colony – “a large body of water” is missing) have been understood and reflected both in literature and its researchers. However, currently we are at a stage, when writers are moving beyond the reflection typical for post-colonial viewpoints, delving into the exploration of logical connections between events and their consequences, examining ways to process these traumas. Therefore, in modern research, the decolonial approach, which emerges as a branch of postcolonial thought, is more relevant. In particular, this is discussed by Agnieszka Matusiak and Tamara Hundorova. Tamara Hundorova identifies a unique form of decolonial aesthetics in Ukrainian literature – aesthesis. This is the manifestation of the unknown, even the opposite of the generally accepted modern concept of “aesthetics” – corporeality, sensuality, and mystical practices. Agnieszka Matusiak observes that modern Ukrainian science and culture have undergone a ‘decolonial turn’ (decolonial-detotalitarian, as she calls this phenomenon, a complete shift in emphasis in discussions about Donbas). Decolonization is intrinsically linked in Ukrainian realities with de-Sovietization. While at the governmental level, this occurs through changing street names and re-evaluating Soviet political figures, people raised under this system find it challenging to shed an identity formed under vastly different values and conditions. The article aims at showcasing the depiction and transformation of the Soviet man in modern Ukrainian literature, illustrating changes that signify a shift towards a decolonial perspective. Also of interest are the aspects of traumatic memory and the identity crisis of characters, invariably linked with the disintegration of the Soviet Union.

Keywords: decolonization, homo sovieticus, city space, modern literature, decolonial turn, Soviet Union, aesthesis.

DOI: 10.15407/mics2023.01.026
УДК 821.161.2'06

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

© Diana Pidburtna, 2023

2 Yurii Kahanov, *Konstruiuvannia "Radianskoi Liudyny" (1953-1991): Ukrainska Versiia (Homo Sovieticus Identity Construction (1953-1991): Case of Ukraine)* (Zaporizhzhia: Inter-M, 2019).

3 Stanislav Kulchytskyi, Kahanov Y. *Konstruiuvannia 'Radianskoi Liudyny' (1953-1991)*, *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, no. 6 (2019): 206-17.

INTRODUCTION

The period of colonization of Ukraine by the Soviet Union inflicted severe trauma, which, despite the active post-colonization processes over the last 30 years, continues to shape our current reality. In modern Ukrainian literature, this period manifests itself mainly through the portrayal of a Soviet man. My research aims to analyze this image in the works of contemporary Ukrainian writers.

For this research, I have selected two novels: *Dom's Dream Kingdom* (2017) by Victoriia Amelina and *Cecil the Lion's Death Made Sense* (2021) by Olena Stiazhkina. In the Ukrainian literary process of recent years, these novels vividly explore themes related to the identity of individuals born in the Soviet Union. Central to these narratives is an identity crisis, invariably linked with the Soviet era. The works raise an issue of identity, particularly, national, linguistic, religious, and local identities that are the foundation of personality. Also, all of these works address the problems of forgetting and memory (both personal and cultural), trauma (specifically, military and Holodomor-related), and the community's acceptance or rejection of others, which altogether allows developing a unified methodological framework for them, focusing on the study of traumatic memory and identity crises.

The collective image of *homo sovieticus* represents individuals raised in the Soviet Union, whose adulthood coincided with the emergence of an independent Ukraine. It is worth noting that my research will not only focus on the older generation but also on those who reached maturity around the time of Ukraine's independence, and those undergoing an identity crisis in the wake of the Soviet Union's collapse. This sarcastic term also applies to people who lived in the Soviet Union briefly or never encountered it, however, under the influence of upbringing or their own beliefs, developed warm feelings of nostalgia and support for the Soviet ideology.

Yurii Kahanov, in his book *Construction of the Soviet Man (1953-1991): Ukrainian Version* describes the process of shaping an individual beneficial to the authorities, who would not cause trouble.² Social factors (family, educational institutions, mass media) fostered an environment where it was difficult to form an alternative opinion, especially for the second and third Soviet generations (born in the 1930s and 1960s, respectively), who lacked alternative experience. Stanislav Kulchytskyi describes these individuals as being grown "in test tubes."³ On the other hand, Yurii Kahanov observes that the majority of citizens adopted dual models of behavior and identity in public, they were conscientious builders of communism, yet privately they treated it as a spectacle that had to be endured. However, modern Ukrainian society is heterogeneous, and despite over 30 years of independence, we observe such negative consequences as nostalgia for

4 Aleksandr Zinov'ev, *Homo Sovieticus* (Paris: Julliard/L'Age d'Homme, 1982).

5 "Vatnyk," Slovník Myslovo, August 10, 2014, accessed January 9, 2023 <http://myslovo.com/?dictionary=%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA>

the USSR (even among those with minimal or no living experience in it), inertial adaptations and paternalism, and distortion of national identity.

HOMO SOVIETICUS AS A (STEREO)TYPE. THE INFLUENCE OF URBAN SPACE ON THE FORMATION OF THE CHARACTER'S IDENTITY IN ANALYZED NOVELS

The term *homo sovieticus* was coined by Russian writer Alexandr Zinoviev, who introduced it in his 1982 novel of the same name. In this work, Zinoviev used the term in a sarcastic manner to describe his compatriots who emigrated from the Soviet Union but could not shed traits like the conformism prevalent in Soviet society.⁴ Neologism has since become deeply entrenched and continues to be widely used. In the Ukrainian language, there is a similar derogatory term, "sovok" (derived from the Russian "Soviet Union"). Also semantically equivalent is the pejorative "vatnik" from the name of warm clothing, traditionally common in Russia and Belarus, and which is persistently associated with corrective Soviet-era labor colonies; This term emerged from a Russian meme and refers to individuals who support russophile ideologies, endorse contemporary Russian politics, and harbor nostalgia for the Soviet Union. The dictionary of modern Ukrainian slang "Myslovo" provides the following definition: "vatnik or vatnyk — a person with a (post) Soviet mentality who sincerely cannot fathom why the state of Ukraine exists. The word came to Ukraine together with the Russian intervention in March 2014. The group of vatnyks is often denoted by the noun "vata." In this dictionary, the terms *homo sovieticus* and *vatnik* are almost identical (however, this dictionary is not an academic source and does not reflect an established interpretation).⁵ Observations of media and live broadcasts suggest that *homo sovieticus* and *vata* are not exact synonyms; the latter is more commonly associated with supporters of modern Russian politics. So, in my research, I will use both terms not as synonyms but within the semantic limits outlined above.

Regarding older generation, public discourse has formed a certain stereotype about this population stratum. One of my objectives is to explore whether contemporary Ukrainian authors reinforce this stereotype and how they interpret the experiences of Soviet-era individuals in the context of colonial trauma. The narratives of the chosen works span various years, both pre- and post-independence, allowing older characters to reveal multifaceted perspectives by reflecting on their 'former lives' and the changes that came with autonomy. The strategies these people adopt (ignoring differences in circumstances, adaptation, resistance) differ and partially reflect

6 Uilleam Bleker, "Post-catastrophic Urban Text and Memory in Post-War East Central Europe." *MIKS: misto, istoriia, kultura, suspilstvo*, no. 8 (1) (2020): pp. 45-53, <https://doi.org/10.15407/mics2020.08.045>

society's reaction through specific examples. In contrast, the younger generation's characters in these stories display their growth and self-expression, with their beliefs and identities primarily shaped in the post-independence era. in the times of independence.

Another important factor in the formation of identity is the place in its broadest sense. Essential factors in the construction of local identity are a place as a specific space of meanings, values, and norms significant for one particular person; primary socialization with an intimate environment; interaction within a small community; collective memory (substantial events and personalities in the historical development of the place). In our case, the identity of the characters is formed in the city's space. The works feature cities in different parts of Ukraine — Donetsk on the East and Lviv on the West. These parts of Ukraine exhibit different sociocultural dynamics and, crucially, degrees of Soviet influence. The geographical proximity to Russia is also essential, influencing aspects like intercultural connections, language of communication, and attitudes toward the Soviet regime. Using William Blacker's terminology, both texts analyzed can be categorized as city narratives.⁶ Viktoriia Amelina and Olena Stiazhkina describe specific cities with unique landmarks and stories.

I

We can see the representation of the older and younger generations in Viktoriia Amelina's novel *Dom's Dream Kingdom*. Viktoriia Amelina, a notable figure in modern Ukrainian literature, was a member of the Ukrainian PEN, and a public figure. After the outbreak of the Russian-Ukrainian war, together with the Truth Hounds organization, she documented war crimes in the de-occupied territories. She died because of a Russian missile attack on Kramatorsk on June 27, 2023. Her literary accomplishments include winning the Joseph Conrad Literary Award and

Fig. 1. Book cover Amelina, Viktoriia. *Dim dlia Doma*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2017. Source: <https://starylev.com.ua/dim-dlya-doma>

7 “Victoria Amelina,” Eurozine, March 31, 2022, <https://www.eurozine.com/authors/amelina-victoria/>

8 Amelina Viktoriia. *Dim dlia Doma*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2017, 381.

* all translations are mine.

9 Ibid., 79.

a European Union Prize for Literature.⁷ Her debut novel was published in 2015, and in 2017, the novel *Dom's Dream Kingdom* was published by the Old Lion Publishing House. Originating from Lviv, Amelina aimed in her novel to portray the city, its history, and its inhabitants in a genuine and unbiased manner.

Viktoriia Amelina demonstrates different types of people that could theoretically be classified as *homo sovieticus*. This includes older people who are often subject to stereotyping, as well as the younger generation raised in the Soviet Union, struggling with self-identification, and the youngest generation, who lived most of their lives in independent Ukraine.

A central theme of the novel, as suggested by its title, is the concept of ‘home’. It simultaneously appears as a chronotope, a locus, topos, an image, and a through-and-through metaphor. The main characters of the novel are Tsilyk's family and their dog. The story is narrated on behalf of the poodle Dominique, or Dom. It is a play on words: the name “Dom” is phonetically identical to the Russian word “dom”, which in Ukrainian means “home”. This wordplay is evident in the title, where “Dom” also resonates with the sense of “home”. In the novel, much attention is paid to the language issue, it becomes one of the cornerstones — is language important in the issue of national self-identification? Can a country be home (in the broad sense of the word) for a person who rejects its language or cannot learn it? For most characters, Russian is their native language, habitually used and only switched to Ukrainian under certain circumstances. This reflects the historical predominance of the Russian language across the former USSR republics. In particular, the author conveys her thematic concepts through the narrator-Dom. In the dog's perception, the concept of home is inextricably linked with memory — memories of oneself and of a place, as well as the recognition of this place as home: “Home is where you are remembered — scattered like fragments of frozen rivers above the Earth [...] Our home, as long as it is with us. And we are all always in this house — each at his own depth.”^{8*}

The older generation is represented through images of Tsilyk's married couple — Liliia Tsilyk (or Big Ba) and Ivan Tsilyk — and Mrs. Vira, their daughter Olha's mother-in-law.

Liliia Tsilyk (or Big Ba), the grandmother of the large family, is depicted as a character who does not know who she is. This uncertainty leads to her having complexes, though she is attentive to the opinions of others: some people said about Liliia “local,” yet she never felt a part of Lviv's city society; some referred to her as an Azerbaijani, disparagingly saying, “one of those churks,” and some called her “foreign, Russian”; when she married a Ukrainian pilot, people in Russia called her offensively “hohlushka.”⁹ Each of these labels, laden with prejudice, leaves her feeling alienated and without a sense of regional or local belonging. And the “true Lviv ladies” with a strongly expressed regional identity are particularly inclined to alienate her. Their houses clocks that

measure the particular Lviv time hang on the walls, and crucifixes that “forgive the sins of everyone who owns the walls on which they hang”¹⁰ in their view, elevate them above outsiders. Liliia Tsilyk does not conform to the stereotypical image of *homo sovieticus*. Neither the Soviet Union and its legacy nor the city she resides in have become part of her identity. This is because she has never fully grasped her own identity or felt connected to her roots. Likewise, the language barrier has kept her isolated from the community, perpetually marking her as an outsider.

One of these “ladies” was Mrs. Vira, her younger daughter’s mother-in-law. Mrs. Vira still remembered the times before the Soviet occupation. She lived in a spacious apartment in the city center, a possession she took great pride in. Back then, her home was a haven of comfort, ample space, and deliciously prepared and served meals. Her local identity was placed in the foreground. As she said, her husband was named in honor of Metropolitan Andrey Sheptytskyi, and she named her son in honor of St. Yura, the cathedral she attended while she was pregnant. Mrs. Vira lived in the apartment where she was raised and cherished it deeply. However, she had to put in considerable effort for that apartment, to reclaim full ownership of her apartment, which had been converted into a “communal” residence during the Soviet era, with separate families allocated to each room, sharing the kitchen and bathroom. Vera had a notebook with the Lviv recipes, her link to her family memory and local identity: she has been collecting these recipes her entire life trying to recreate the taste and smell of dishes that were prepared at her home before the Soviet regime’s ascendancy. Her parents had vanished without a trace, a common tragedy during the “Golden September,” the euphemism for the Soviet troops’ entry into Poland, which included Western Ukraine. This period was marked by repression, with approximately 10% of the population suffering political persecution, resulting in over a million people either tortured in prisons or still unaccounted for. Military personnel, Soviet party workers, engineers involved in industrial projects, and others in need of housing were quartered in their homes. Mrs. Vira lost touch with her regional identity because she was defined primarily by her place of residence, the “walls” that were taken from her. She tried to compensate for this trauma all her life, creating legends she passed off as precious memories and reclaiming the apartment that defined her identity.

A special place in the book is devoted to physiological sensation. Since the narrator is a dog, the story is experienced through his perspective, particularly his sense of smell. Sensations and smells provide more than just environmental cues; they also evoke memories that have long faded. The dog has the unique, albeit fantastical, ability to discern the history of people and events through their scents. This sense also extends to national self-identification, or more fittingly for the character of Liliia Tsilyk (Big Ba), the lack thereof. If Mrs. Vira collects specific Lviv recipes,

11 Amelina, *Dim dlia Doma*, 77.

12 Ibid.

13 Tamara Hundorova, *Iak Mizh Soboiu Hovoriat Peryferii, Abo Ukraina, Evrotsentryzm i Dekolonizatsiia*, Tamara Hundorova," Krytyka, accessed January 9, 2023, <https://krytyka.com/ua/articles/iak-mizh-soboiu-hovoriat-peryferii-abo-ukraina-evrotsentryzm-i-dekolonizatsiia#footnote-14/>

14 Hundorova, 20–26.

15 Olena Stiazhkina, *Smak Radianskoho: Yizha Ta Yidtsi v Mystetstvi Zhyttia i Mystetstvi Kino (Seredyna 1960-kh – Seredyna 1980-kh Rokiv)* (Kyiv: Dukh i Litera, 2021), 31.

Liliia has many chaotic records of recipes from different cuisines of the world — Azerbaijani, Armenian, Russian, and Ukrainian. The narrator ponders what would happen if “she suddenly took it upon herself to rewrite all these recipes, with a loud title, the way Mrs. Vira does, what kind of collection would it be? “Nobody’s recipes”? “Socialist recipes”? “Recipes from everywhere and nowhere”? Yes, it would be good — from everywhere and nowhere. That’s how Tsilyks”¹¹ And Mrs. Vira’s recipes are collected all over the world, but the main difference between these two women is that “Big Ba traveled alone, and Vira kept holding on to the city that passed from hands to hands.”¹²

The author’s focus on recipes, physiological and sensual images might be evidence that a decolonial turn took place in Ukrainian literature of the post-Maidan period. Tamara Hundorova, drawing upon the theories of Walter Mignolo and Roland Vasquez and adapting them to Ukrainian contexts, suggests that decolonial aesthetics are centered around the “liberation of sense and sensuality.”¹³ And since 2009, a new practice based on aesthetics has been developing in world culture — aesthesis. The author notes: “Aesthesis in this sense is the manifestation of the invisible, devalued by modern aesthetics, which is a way of colonization. For aesthesis, the method of resistance is re-existence, which is asserted based on sense, taste, daily aesthetic, and bodily practices; aesthesis means, firstly, the decolonization of sense and sensuality.”¹⁴ It is precisely what we observe in the novel, through the detailed description of recipes and the dog’s physiological sensations, forming a core part of the narrative.

Notably, the book features recipes of various national cuisines, not the simplified ones (after all, in the Soviet Union, food was considered mere “fuel” for the body and taste was relegated to a secondary concern), reflected, for example, in *The Book of Tasty and Healthy Food*. As Olena Stiazhkina notes in her study of Soviet gastronomic practices, *The Taste of the Soviet*, in the USSR, they strove for the unification of national cuisines while appropriating their best achievements.¹⁵ Since cuisine was also a colonized aspect of culture, it is not only one of the manifestations of aesthesis (focusing on taste sensations) in the novel; it is also a direct demonstration of a decolonial approach: the characters’ awareness of themselves, their roots, and rejection (conscious or not) of imposed homogenization and assimilation into a singular Soviet identity. While this culinary journey is logical for Mrs. Vira, a middle-class intellectual who only experienced grief under Soviet rule, it is quite atypical for Liliia Tsilyk, the wife of a Soviet soldier. It is as though Liliia is attempting to assemble and discover her own unformed local and national identity through the cuisine.

Ivan Tsilyk, at first glance, may seem like a typical representative of *homo sovieticus*. As a military pilot, he is accustomed to concealing his true thoughts and feelings as part of his duty. Yet,

16 Amelina, *Dim dlia Doma*, 64.

17 Skubii, Iryna. *The Material World of Children during the Holodomor or What Saved Their Lives*. Studii Holodomoru, May 12, 2020.

18 Ibid.

19 Amelina, *Dim dlia Doma*, 376.

20 Ibid., 196.

his character is far more complex. Once, his daughter spotted him amidst a crowd of nationalist youth marching down the street with Ukrainian flags. However, on the facade, he believed that “it would be better for people to do something more useful.”¹⁶ Similarly, he seemed indifferent towards his dog and always pretended to be strict with him, although, in reality, he showed affection towards the pet. This behavior is rooted in a deep-seated shame and childhood trauma associated with the Holodomor. During the years of this man-made famine, Ivan was saved because of a dog, implying a harrowing choice made for survival; the dog was likely eaten, allowing him and his mother to live, but his younger sister did not survive. Iryna Skybii in her article *The Material World of Children during the Holodomor or What Saved Their Lives*,¹⁷ notes that nature was one of the resources that saved children and their families from famine. The targets for hunting included wild birds (mainly sparrows), frogs, hamsters, and domestic animals. She states, “In these years, dogs and cats disappeared from city streets and village yards, because most of them also became an alternative source of food in times of famine” (translation. — D. P.).¹⁸ Amelina’s novel poignantly captures the bond between a child and a dog, leading to a tragic moment of betrayal necessary for survival.

The memory of his sister and the dog was so traumatic that Ivan buried it very deeply in his mind. And only once did he accidentally mention her existence to his granddaughter. However, he could not erase it: “The colonel thinks he has forgotten. But no, here is this dog, and grandmother Marusia, and the body of his sister — in completely transparent eyes.”¹⁹

All his life, the colonel hid bread crusts in an old chest — any, even stale and moldy ones. He miraculously survived the Holodomor, and the fear of food scarcity haunted him constantly. He taught even his youngest granddaughter, who is very close to him, to pick up crumbs from the table and put them in her mouth. Fears have also grown into his identity, such as the demonization of America as an aggressor and the trauma of being a war child: “Ivan was afraid of a big new war. But the promised war either never started or broke into several small wars and imperceptibly ended on TV. America was equally the country from which fighter jets with a white star flew into Ivan Tsilyk’s sky — to fight against the red star, not for life. And even the voice of this very America from the radio shell could not eliminate the memories.”²⁰ Subconscious fear remained with him all his life, so he tried to protect himself and his children in every way. In official documents, he listed his elder daughter Tamara as Russian and the younger Olha as Ukrainian, seemingly adhering to the stereotypical notion of Ukraine and Russia as elder and younger siblings. Marusia’s younger granddaughter was also registered as Russian at birth even though her mother and father were Ukrainian: “The column “nationality” never, it seems, disappeared in the USSR, only became invisible and insignificant if you write “Russian” there. It seemed simpler even in the

21 Ibid., 80.

22 Ibid., 109.

23 Ibid., 116.

24 Ibid., 157.

late '80s. It was right.”²¹ Ivan Tsilyk lived his entire life as a citizen of the Soviet Union. Even after Ukraine gained independence, he did not publicly recognize himself as Ukrainian. Moreover, his origin scared him because of the trauma of the Holodomor, so he tried not to think about it. Also, by inertia, he continued to see America as an enemy, fearing a new war instigated by the Americans. Ivan Tsilyk is a deeply traumatized person who cannot be fully labeled as *homo sovietikus*, because, for deep down, he understood the immense sorrow the Soviet Union had inflicted and internally condemned it.

The younger generation is represented by Tsilyk's daughters, Tamara and Olia. They have different attitudes toward their identities. Tamara, feeling like a minority in Lviv, identifies as a Soviet person and the daughter of a Soviet colonel. This identification conflicts with the perception of many Lviv residents who view the Soviet era as an occupation. She grapples with the dual image of the Soviet people: as victors over fascism and as occupiers, struggling to reconcile these contrasting views. Furthermore, she is convinced that it would be better if there were no nationalities and borders describing herself as torn from the soil.²² In the end, after Ukraine gained independence, she sought happiness abroad but returned to Ukraine and continued to live here, not bothering with politics. Tamara is not a *homo sovieticus* or *vata* to the full extent. Her identity is not clearly defined either locally or nationally. Her preference for living in the Soviet Union stems mainly from the material benefits she enjoyed during that time, rather than from a deep contemplation of higher concepts like national identity. This attitude is partially linked to a trauma pervasive among the Tsilyks — the lack of a true sense of home.

Olia also cannot say anything explicit about her national identity: “Maybe she is from Baku? [...] Or maybe she is from a village in Zabaikallia, where she went to first grade? Or maybe from Saratov, where she had never been because her grandmother also fled from unknown troubles along the Volga to the Caspian Sea. Or maybe Olia is from Ukraine?”²³ None of her life milestones are tied to a clear place about which one could say: this is my home, my Motherland. Despite her Soviet and later Ukrainian passport declaring her nationality as Ukrainian, Olia feels a sense of alienation: the flags, the language, and even the city of Lviv, often associated with the adjective “*Banderivskii*,” seem foreign to her. “Their” but not “our” Lviv.”²⁴ Even though Olia studied in Ukraine (first at a school in Lviv, then at a university in Kharkiv as a history teacher), her education was in Russian everywhere, so she does not know Ukrainian. Russian shapes her linguistic identity, leading her to question the need to learn Ukrainian for her teaching role, assuming that everyone already knows Russian. But even in life, Olia's beliefs are not firmly rooted; she perceives only the form without noticing the deep essence: isn't a demonstration on the first of May with Soviet red flags and a march with Ukrainian flags the same thing?

Both sisters didn't associate themselves as part of the local group where they lived.

Their daughters, Masha and Marusia, represented the youngest generations, born in the eighties. Marusia, Olia's daughter, grew up as a conscious citizen of Ukraine and even participated in the Revolution of Dignity. In contrast, her older cousin Masha, Tamara's daughter, faced a more complex sense of belonging. She considered Germany (more precisely, the Federal Republic of Germany) her home throughout her childhood and adolescence. Then she fled to St. Petersburg because she never considered Ukraine her home and did not think about her national identity. Although she did not want to return and initially lived with her aunt in Donetsk, she moved back to Lviv.

Discussing identity-forming factors, it is also worth mentioning religion, which manifested differently across generations. The Soviet Union maintained an anti-religious stance, but this was not uniformly adhered to by its citizens. Mrs. Vira, for instance, was a devout believer. She even invented a legend that she named her son after St. Yura, whose church she attended throughout her pregnancy, but her son was born in the sixties, coinciding with Yuri Gagarin's spaceflight with the peak of popularity for this name. On the other hand, the Tsilyks had a strained relationship with religion even after the collapse of the Soviet Union. Only once, when Marusia fell ill and was hospitalized, Olha, in despair, began to pray to the image of the Mother of God on the wall, which she called Madonna della Likarnia. For some time, she believed that Madonna saw everything and would punish her for dishonest actions. Over time, even this fear eventually faded.

The novel has several secondary but intriguing characters that show the diversity of the older generation's portrayals. Tsilyk's neighbor, the artist Yaroslav Teodorovych, who would like to witness a new Ukraine and a new generation more than anything in the world, is an exception and a kind of extreme nationalist patriot who carried his love for Ukraine throughout his life. To achieve his goal, he even wants to quit smoking, so he could live to see the presidency of Viacheslav Chornovol, who, in his opinion, should fundamentally change everything.

On the other hand, a neighbor at the Tsilyks' dacha who, adhering to an old Soviet habit, unjustifiably reported to the police about an airplane stored in the Tsilyks' greenhouse. Another representative of the older generation is Raisa Vargina, a neighbor of the Tsilyks (the wife of the "party boss" who moved into a communal apartment in the center of Lviv in the 1950s). She is sincerely convinced that the Ukrainian language does not exist in reality, and soon the saleswoman, who has already forgotten Russian, will speak it again. These last two characters are typical, even stereotypical, representations of *homo sovieticus*.

The author, revealing the characters' life stories and their often-hidden actions, proves that age and origin do not matter; self-determination and self-awareness are much more critical.

25 Oleksii Musiedzov, "Identychnist ta misto: dosvid odnoho doslidzhennia," *Ukraina moderna*, November 5, 2016, <https://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/identychnist-ta-misto>

26 "Olena Stiazhkina," *Vydavnytstvo Staroho Leva*, accessed April 4, 2023, <https://starylev.com.ua/old-lion/author/olena-styazhkina>

Aesthesis in the novel is a tool for exposing the colonial patterns and understanding them. Thus, we can see stereotypical representations of *homo sovieticus* (Raisa Vargina, the neighbor in the dacha) and characters who, at first glance, might appear typical but reveal deeper complexities. Their primary role is to showcase the various types of individuals traumatized by the Soviet Union.

Speaking of stereotypes, it is worth mentioning the generalized image of a Lviv resident within Ukrainian society. In 2014, Oleksiy Musiedzov conducted sociological research in which he yielded a generalized and arguably rather stereotypical image of a Lviv resident.²⁵ His findings suggest that a "true Lviv resident" typically falls into one of two categories: a "nationalist-traditionalist" and "citizen-intellectual."

The first type of Lviv citizens has the following determining signs: being Ukrainian, valuing elders, family, and traditions (including conservatism and clericalism), appreciating folk art (like buying embroidery), and maintaining purity (evidenced by church attendance). The "citizen-intellectual" type, on the other hand, is marked by an urban lifestyle (frequenting cafes, restaurants, theaters), distinct language and cultural traits (like coffee culture and *gvara*, a local dialect), and a responsible approach towards the city. Also, Lviv residents, on the one hand, are individualists, and on the other, they care about "what people will say."

In Amelina's novel, native Lviv residents are portrayed similarly. The city space, along with its community, is depicted as an alien environment for the Tsilyk family. For somebody like Mrs. Vira, Lviv is conversely a space that is a defining part of her identity. Language and attitude to religion became national identity-forming factors and simultaneously factors that made it impossible to form new local identities within the Lviv community. In addition to personal factors, this is also shaped by Lviv's unique urban culture (attitude to religion, closedness, attitude to the Soviet government and its representatives or supporters). The only character who can feel connected with the city is the youngest granddaughter, Marysia.

II

Olena Stiazhkina is a Ukrainian writer, publicist, doctor of historical sciences, professor of history, and member of the Ukrainian PEN. She is the founder of the social movement "Deoccupation. Return. Education" and the author of more than ninety scientific publications in Ukraine and abroad.²⁶

Olena Stiazhkina's novel *Cecil the Lion's Death Made Sense* tells about the events from 1986 to 2015. The place of action is the Donetsk region, a part of "Donbas," which the Russians came to "liberate." The initial date of the novel is chosen intentionally, coinciding with the year of the

27 Tamara Hundorova, *PisliaChornobylska biblioteka: Ukrainyskyi literaturnyi postmodern* (Kyiv: Krytyka, 2005).

28 Sofiia Cheliak, "Chomy smert leva Sesila mala sens, a kiborhiv – ni?» – Interviu z Olenoiu Stiazhkinoiu," June 25, 2021, <https://suspilne.media/142001-comu-smert-leva-sesila-mala-sens-a-kiborgiv-ni-intervu-z-olenou-stazkinou/>

Chornobyl disaster, which proved that the Soviet system had outlived itself and could no longer perform state and social functions. Tamara Hundorova views the Chornobyl disaster as a catalyst for the emergence of new literature and a belated postmodernism in Ukraine.²⁷

The setting of the novel is also significant. In one of the interviews, the author herself noted that her story could begin in Kharkiv or Dnipro. Still, it starts on the steps of the Donetsk maternity hospital, and from the opening lines, the reader sees the "Titanic" bar that emerges in the frame.²⁸ After all, reading the novel seemingly starts a countdown to Russian expansion and transforming a once-flourishing city into ruins.

Language acts as a marker of identity. The book is written in two languages – Ukrainian and Russian. This artistic technique is very symbolic and conveys the gradual departure from the Soviet identity and the acquisition of a new Ukrainian. The use of two languages is less about individual characters and more a reflection of societal changes, illustrating the transformation at the level of the average person.

The plot centers around four children, born on the same day, and their families, who chose different existential paths when the Soviet Union collapsed. For greater convenience, we will group them by family because there are quite a few characters worth it in the novel.

The novel opens with the introduction of Heinrich Fink, a Soviet official, ethnically German but a native of the Donetsk region. To avoid trouble due to nationality, he noted in the documents that he was "Russian" and called himself Gennadiy. Hoping to secure a better childhood for children with German names – a time when Soviet-German relations could yield material benefits – he convinced the parents at the maternity hospital to name the children in honor of the German communist Ernst Thelmann.

The narrative features four families: Kornienkos, Pahutiaks, Nefiodovs, and Lishkes. Kornienko and Pahutiak agreed to give the children quite ridiculous names in exchange for "a color TV,

Fig. 2. Book cover
Stiazhkina, Olena. *Smert Leva Sesila Mala Sens*.
Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021.
Source: <https://starylev.com.ua/eb-book-smert-leva-sesila-mala-sens>

29 Olena Stiazhkina, *Smert Leva Sesila Mala Sens* (Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021), 14.

30 Ibid., 178.

a carpet, two strollers, two beds, membership cards of the “Soviet-German friendship” society and an apartment in a new building, which was rented out a year later.”²⁹ The boy Kornienko was named Ernest, with an extra letter “e” inside, and the girl Pahutiak was named Thelma. All the families remained connected bound by a kind of enforced amicable-family connection.

Heinrich Fink, a German, acts as a unifying element among the diverse families, yet unlike them, he grapples with his own uncertain heritage. Fink’s uncertainty about his origins stems from a different source. His mother claimed they were either Baden or Prussian Germans, but he lacked a sense of home, having grown up in Kazakhstan where Germans from Donetsk were re-located prior to the Second World War. He studied in Zaporizhzhia because his father, a front-line soldier who fought on the side of the Red Army but was still a German, a representative of the aggressor state, was sent there to work as a form of reparation. Fink moved to Munich but visited Ukraine twice a year until he had to take care of the little daughter of Nefyodov and Anhelina. In the novel, this girl acts as a bearer of the ideas of a new, conscious generation of Ukrainians. With her, Fink switched to the Ukrainian language and acknowledged his Ukrainian roots.

His relationship with Khrystyna, a Ukrainian who speaks her native language with her relatives, further influences this transformation. Khrystyna, representing the diaspora, maintains a strong connection with her compatriots. Consequently, Heinrich Fink experiences a significant identity shift. Influenced by external events such as Ukraine’s independence, societal changes during the Revolution of Dignity, and the patriotism evident in his pupil Dina, he evolves from a German trying to be socially useful into a German of Ukrainian origin, which he is only learning to be: he learns the language, gets rid of the stereotypes imposed by the Soviet Union, and reflects on his current circumstances.

The Nefiodovy family is another crucial element of the novel, consisting of mother Tania, father Andrii, and son Oleksii.

Tania Nefiodova is a typical representative of “vata.” By looking at her example, one can witness the transformation of *homo sovieticus* into “vata.” She always strived for a perfect home and family, envied by many. However, after an unsuccessful marriage, her husband’s betrayal, and divorce, she had to start a new life at fifty. It included a new husband, a new last name (Shvets), a new profession (from a doctor to a designer), a new lifestyle, where there are trips to the opera and delicious food, and a new identity. In March 2014, the woman suddenly realized that she was “Russian” and even regretted that she had not marked this day in the calendar to celebrate as her second birthday.³⁰ Tania and Vitia both are vatniks, but the one thing that distinguishes them is that Tania wanted the Soviet Union back, and Vitia had republican views and wanted to build the empire with capital in Donetsk.

31 Ibid., 215.

32 Ibid., 193.

33 Ibid., 175.

Andrii Nefyodov is an example of an average person who, who eventually grows uncomfortable with complacency and starts to reflect on his life. But at first, he was a “surname person”, seldom addressed by his first name by parents, wife, or friends. He lived most of his life in an unhappy marriage with Tania, reminiscent of the sanatoriums for children with mental disorders in which he spent his childhood.

And only with Anhelina Pahutiak and the birth of their daughter, he started feeling and understanding what he needed. He began to think about his life not only as an individual but also as a citizen of a country that no longer exists, rethinking the lyrics of songs, the meaning embedded in them, which was imperceptibly inculcated in people, and admitting: “Now, sometimes, you get stuck on such a thing — because it sits, lurking — and then you want to hide from.”³¹ He, too, experienced an identity crisis and killed his inner *homo sovieticus*.

Lyokha (Oleksii) Nefyodov has changed the most radically — from Lyokha to Oles. He rethought his life after the start of the war. At first, he helped Ernest take animals out of the occupied territory before joining the Ukrainian front. After his return, he experienced two crises at once. The first is an identity crisis (linguistic and national): “Sometimes he is still Lyokha. But more often — Oles. He signs letters as Oles, as Oles greets and introduces himself, and responds if someone shouts his name on the street. He remains Lyokha when he sleeps, when he gets lost, when he is shy, when he wants to hide from everyone, when he gets out of bed to make such a special — as his mother used to say ‘for going out’ — appearance: ‘life goes on.’”³² And the second is a crisis of self-acceptance, getting used to losing an arm.

The Lishke family consists of father Petro Lishke, mother Mariia Lishke, and daughter Halyna (Halyska, Haska).

Petro Lishke epitomizes the Soviet man. He never thought about the origins of his (actually German) surname, his place in life and family; his sole desire was to make his family proud. But his unglamorous job and subsequent addiction to slot machines, leading to debts owed to a known bandit in the 1990s, did little to bolster his family’s pride. Consequently, Petro grappled with guilt throughout his life — firstly, for failing to provide material comforts, and secondly, for not knowing the Ukrainian language, which his grown daughter Haska cherished deeply. When shelling of Donetsk became more frequent, he continued to transport people on his trolleybus route and, for the first time in his life, he thought he was doing something heroic. And so was it. At the end of life, he finally feels like an earnest person who can change something. Reflecting on the shelling, he remarked, “It will be funny if you die from our ‘fire in response.’” And he added: “Well, at least it’s not offensive.”³³ However, the mortar shelling that took his life was also staged by the Russian “fighters.”

34 Olena Stiazhkina, *Smert Leva Sesila Mala Sens* (Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021), 148.

35 Ibid., 147.

36 Ibid., 148.

His wife, Mariia Lishke, serves as a stark contrast to Tania Nefyodova. In contrast to Tania, Mariia found her identity and purpose at the war front following an identity crisis. Like her husband Petro, she felt like a little person all her life, “not three-dimensional.”

Mariia had no place in life, did not see her purpose, her focus limited to feeding her family and protecting her husband, a gambler. She just never thought about her needs and desires. The onset of war prompted a dramatic change in her life. Mariia decided to turn her hobby into a life-altering pursuit, becoming a sniper at the war front. This decision represented a protest against her former self and the life she had led. A sofa was the last thread, which tied her to her old life and nostalgia for the Soviet Union, “which was fashionable and covered everyone with a copper bowl”³⁴ and was manifested in the names of institutions, conversations, and remnants of Soviet life. In the days of the Soviet Union, the couch, for many people, was an object of luxury, not a necessity.³⁵ Shooting the couch is a symbolic episode of saying goodbye to the Soviet past and the creation of a new identity for Mariia: “Mariia broke imaginary ‘plates’ with ‘Red Moscow’ perfume, which could be used to poison cockroaches, gleaming pan bottoms because that’s what good housewives do, stockings with sewn holes dabbed with nail polish to prevent tears [...] She kept shooting at her past life, at what she considered life.”³⁶ After this identity crisis moment, she went to serve in the Ukrainian army because the Russian or the so-called Donetsk People’s Republic was precisely the heiress and successor of all Soviet values that Mariia shot together with the sofa.

Their daughter, Halyna Lishke (Haluska, Haska), acts as a mediator with stories of all characters. She always identifies herself as Ukrainian, although she embraced it in adulthood. At the same time, she switched to Ukrainian and wrote a book about life in Donetsk, her family’s peculiar history, and the war. However, she is also traumatized by the society in which she was raised, so being Ukrainian is her choice against it.

Kornienko’s family consists of father Bohdan Kornienko and son Ernest. The mother, Alla, died in the hospital after giving birth from blood loss, portrayed as someone who did not know that it is possible to complain about anything. This is a rather exaggerated representation of an intimidated Soviet person and “the best medicine in the world.”

Bohdan Kornienko is caught in the past, missing his wife Alla, unwilling to change his lifestyle. In 2015, after the Revolution of Dignity and the beginning of the Russian-Ukrainian war, he emigrated to Moscow to his mother, who had long lived there. In a letter to Haluska, he admitted that “when you live for memories, the past always wins,” and that he, living out of sync with time, did not even notice that the summer of 2014 had come, when choosing sides became imperative, his choice was simply not to die in Donetsk. However, his new community in Moscow failed to em-

37 Ibid., 168.

38 Ibid., 223.

39 Ibid., 224.

40 Ibid., 228.

41 Ibid., 187.

42 Ibid., 188.

43 Ibid., 230.

brace him, alienated by his fricative “g,” characteristic of Ukrainian pronunciation, awkward that he is “khokhol” for Russians, as they called it with contempt. Thus, stranger among others, “stubborn khokhol,”³⁷ became his new identity. He experienced a sense of belonging to a different nation, Ukrainian, and even shame for his behavior. Bohdan Kornienko is a man torn between identities, never truly finding his national belonging.

Ernest, largely neglected in his upbringing, found solace in imaginary conversations with characters from Disney animated series and “Babá,” a figure from city folklore — his first word being “Babá.” And even when Ernest grew up, his childhood love for cartoons did not disappear: “He still likes cartoons, not horror films. Cartoons, sex, and animals.”³⁸ Actually, because of his love for animals, he stayed in Donetsk when the war started. He does not know how to treat animals, but he knows people who can. This service was often used by the occupiers because they had animals they loved more than wives and comrades.³⁹ His activities served as a cover for helping those who could not leave the region (pensioners, animal shelters, and patients of a psychological hospital). “Tomorrow” has become his time category: “big tomorrow,” encompassing hopes for Ukraine’s victory, decommunization, and street renaming, and the smaller, daily “tomorrow” of immediate goals. He thinks of himself as a “coward, greedy, and fool,”⁴⁰ but he carries many people on his shoulders who wait for the liberation.

Pahutiak’s family is composed of the mother Anhelina Pahutiak and her daughter Thelma. Later Nefiodov’s daughter, Dina, was born.

Telma also was a partisan like Ernest but in a different way. Her reason for rebelling against the occupation authorities and Putin, in general, was not even Euromaidan but more the fact that he supported the “sadist Assad” who tortured the Syrians.⁴¹ Though she had always spoken Russian and did not strongly identify as Ukrainian, she went underground. Her subsequent disappearance became a “manifesto of universal absence.”⁴²

Her mother, Anhelina Pahutiak, remained in the occupied city, hoping to find the daughter. She delivers cookies to morgues and hospitals and helps people without housing, hoping she will find her at least in one of these places. Andriy Nefyodov helps her in this, but due to their complicated relationship, he helps covertly, circulating through the morgues and hospitals of Dnipro, delivering the DNA samples in the hope that his bad luck means Thelma will not be found there, indicating she may still be alive.

Dina, the daughter of Nefyodov and Anhelina and Thelma’s sister, represents the voice of a new generation, more scarred by Russia than the Soviet past. Dina is still a child but already has a firmly formed national identity. She sees that her extended family has traumas, the main one of which is “moscalization,” so she pitifully calls them “my native old ruins.”⁴³ Unaffected directly by

the Soviet Union but deeply impacted by its aftermath — the Russian-Ukrainian War — Dina thinks in mature terms and even clashes with a “vata” teacher. This conflict prompts Fink, who cares for Dina while her mother and sister are in occupied Donetsk, to consider finding a school free of the “myzhebratia” narrative (a term referring to the myth of brotherly unity among Ukrainian, Russian, and Belarusian people).⁴⁴ Dina’s understanding and actions spiritually unite the fragmented family. Learning of Oleksii’s war injury, she removes the arms from her dolls in solidarity, showing him there is nothing shameful or frightening in his situation. This act is another expression of aesthesis, showcasing a physiological state as a means of interacting with the world. The novel intricately weaves families with Russian, German, and Ukrainian surnames, yet none of the characters are particularly aware of their ancestral roots. For instance, Anhelina Pahutiak only discovers her grandmother was born in the village of Hrevt in the Lublin Voivodeship, initially assuming Polish heritage, until her daughter Thelma later corrects her that this is Ukrainian Boyky lands. In general, total forgetting of one’s past and ignorance of history is one of the key problems among the older generation characters. Their children, born five years before the collapse of the Soviet Union, each went their own way to learn about the world and acquire new values.

Olena Stiazhkina’s novel is fundamentally a narrative of trauma. Each member of the younger generation bears the imprint of the Soviet Union, a regime they experienced for merely five years: some inherited Soviet-era names, others a sense of inner dissonance, and some the trauma of their parents, influencing their upbringing. However, it is notable that Ernest, Thelma, Haska, and Oleksii have no fondness for the Soviet past. On the contrary, the events of the Russian-Ukrainian war forced them to choose a side, and they chose Ukraine, each in their way.

As socio-historical circumstances evolve, each older generation character undergoes at least one identity crisis, a direct consequence of the Soviet Union’s legacy. According to the results of the transformations, they can be divided into those who eradicated the *homo sovieticus* in themselves (Andrii Nefyodov, Petro Lischke, Mariia Lischke, Heinrich Fink, Anhelina Pahutiak) and those whose inner *homo sovieticus* won/transformed into “vata” (Tania Shvets, Vitia Shvets, Bohdan Kornienko). The younger generation, less scarred by the Soviet regime, still maintains a predominant national identity, even amidst urban congestion. Dina stands apart from all the characters and represents a new generation of conscious Ukrainians.

The city plays a big role in the formation of characters, particularly city legends. Here it is worth digging and talking about folklore images familiar in Donetsk. Babá and her “partner,” Shubin, are characters of regional folklore. Shubin is supposedly the patron saint of boys and miners, whom he warns that a collapse may occur in the mine or that gas has accumulated with

45 Jan Kieniewicz, *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja* (Warszawa: Wydawn. DiG, 2008).

46 Mykola Riabchuk, *Imperiia yak dyskurs*, Krytyka, accessed January 9, 2023, <https://krytyka.com/ua/articles/imperiya-yak-dyskurs/>

47 Riabchuk, 2002.

48 Shkandrij, M. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001, 278.

a loud cough, while Babá is “in charge” of all the others. They supposedly punish bad people and do good deeds for the virtuous. Once real individuals from the region, they became guardian spirits after death, with people placing more faith in these folk miracle workers than in God. In the novel, Babá is another character in the plot, like Shubin, but they are more heterodiegetic observers, although they sometimes intervene in the fate of the characters. The latter take their existence, especially Babá's, as a given, even finding tangible evidence of their existence. While Shubin, a Russian-speaking spirit with a Russian surname, lacks a specific origin, Babá is unmistakably local, with residents able to point out where her house once stood. Confiscated during the times of the Russian Empire for her anti-imperial activities, Babá's story has since been enveloped in rumors and variations. Babá, who resembles the archetypal Great Mother, has a clear pro-Ukrainian position, is wary of the “east wind” (an obvious allusion to the state located to the east of Ukraine, which is Russia) and intends to Ukrainize Shubin.

RETURNING TO THE DECOLONIAL DISCOURSE

The literature of the post-Maidan period (after 2013) became qualitatively different from the literature written before. A stratum of military literature appeared, and questions of national identity, understanding of the past, and its connection with the present began to be raised more often in novels. So can we talk about the transition from post-colonial to decolonial processes?⁴⁵

Mykola Riabchuk, in his review of Myroslav Shkandrij's book *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*, noted that this is a pioneering attempt to apply post-colonial research methods to the Ukrainian-Russian relations, challenging the idea that only “overseas colonies” can be the object of the imperial discourse.⁴⁶ “The question of the validity of applying post-colonial methodology (and terminology) to the analysis of Russian-Ukrainian relations can be resolved, in the author's opinion, automatically, if only one takes a careful look at the reality described by the terms “colonialism” and “imperialism.”⁴⁷ In particular, Shkandrij noted that “The term ‘postcolonial’ generally refers to the socioeconomic and cultural crises that have been caused by generations of imperialism and colonialism.”⁴⁸

Witold Mazurczak writes that many authors perceive decolonisation merely as the removal of political influence and external dependencies. However, for colonised states, the enduring effects of colonisation extend to economic, social, and cultural domains. While Mazurczak does not specifically apply this concept to Ukraine, Ukrainian authors such as Oksana Zabuzhko do in her essay *Complex of Ithaca*: “Colonialism, by turning a conquered nation from a subject of its own will into an object of someone else's, inevitably alienates it from itself, in a metaphysical sense

49 Zabuzhko Oksana, *Khroniky Vid Fortinbras: Vybrana Eseiŭstyka 90-KH* (Kyiv: Vyd-vo Fakt, 2001), 93.

50 Hnatiuk Oleksandra, *Proshchannia Z imperiieiu: Ukraïns'ki dyskusii Pro Identychnist'* (Kyiv: Krytyka, 2005), 390.

51 Mykola Riabchuk, *Imperiia yak dyskurs*, Krytyka, accessed January 9, 2023, <https://krytyka.com/ua/articles/imperiya-yak-dyskurs/>

52 Agnieszka Matusiak and Bondar Andrii, *Vyiity z Movchannia: Dekolonialni Zmahannia Ukraïns'koi Kultury Ta Literatury XXI Stolittia z Posttotalitarnoiu Travmoiu* (Lviv: LA «Piramida», 2020).

53 Ibid., 23.

54 Ibid., 25.

sends it into exile, even without any deportations. Accordingly, the main meaning of decolonisation is the return of the nation “to its own home”, the re-possession of “itself” and all “what is its own,” from the soil to history and culture.”⁴⁹ Olia Hnatiuk, reflecting on this essay, writes: “Zabuzhko transfers this metaphor [the journey of Odysseus. — D. P.] into the field of postcolonial studies and argues that subjugated people resemble an exile, and decolonisation is a return home. Returning means establishing one’s subjectivity and therefore taking responsibility; this, in turn, leads to the ultimate need to reassess one’s positions, firstly, one’s attitude to heritage.”⁵⁰ This perspective is evident in the work of scholars who focus on Ukraine. So, this provides ground for asserting that Ukraine is indeed a part of the imperial and colonial discourse (albeit without fulfilling the conditions of the presence of “big water” and complete economic dependence). Back in 2002, in the article *Empire as Discourse*, Mykola Riabchuk defined the state of contemporary Ukrainian culture (only 11 years have passed since the restoration of Ukraine’s independence) as a struggle between imperial and anti-colonial discourses therefore “it supports anti-imperial mobilisation and the corresponding discourse in Ukrainian culture and, on the other hand, it feeds the traditional imperial discourse, giving it certain hopes for further dominance and giving its supporters a second (or, rather, twenty-second) breath.”⁵¹

Since the publication of this article, the situation has dramatically changed, especially after the Revolution of Dignity in 2013-2014, a crucial event in the formation of modern Ukrainian culture and society. Agnieszka Matusiak supports and develops the thesis about changing the post-colonial paradigm of perception to decolonial.⁵²

In her opinion, independent Ukraine had three important decolonial turns on its way: the Orange Revolution of 2004, the Revolution of Dignity in 2013, and Russia’s war against Ukraine, which began in 2014. She specifically refers to the latter two events as a “decolonial turn,” which she believes “catalyses the transition to a situation of decoloniality, that is, the decolonisation of knowledge and being.”⁵³ A key distinction she makes between decolonial and postcolonial perspectives lies in the approach to events, “In the decolonial project, in contrast to postcolonial optics, it is not about moving peripheral values to the place of central ones, but about the development of new trans-values that make it possible to performatively cut oneself off from the imperial-colonial logic of binary.”⁵⁴

CONCLUSIONS

Through the portrayal of Soviet-era characters in the works of Olena Stiazhkina and Viktoriia Amelina, we can vividly observe these “trans-values,” which not only represent but also reinter-

pret traumatic experiences in a novel way. Each character, to varying degrees, has endured traumas stemming from the policies of the USSR. And the search for ways to overcome trauma and its consequences is a trans-value that is neither peripheral nor central. *Dom's Dream Kingdom* by Victoriia Amelina narrates about the detachment and peculiar absence of the Motherland, which manifested itself not even with the collapse of the USSR but already during its existence, as it was perceived as a singular homeland for various nations. Yet, the alienation of individuals from other nationalities by regional communities and the trauma of the Holodomor were still significant. In Olena Stiazhkina's novel *Cecil the Lion's Death Made Sense*, the identity crisis of the characters caused by the collapse of the Soviet Union is transforming and seems to receive a continuation in the events of the Russian-Ukrainian war.

These writers challenge the conventional, stereotypical image of *homo sovieticus* as an older person "brainwashed by propaganda" and longing for the Soviet Union. Instead, they show that regardless of age, the system of life coordinates, which is built on an understanding of traumas (or ignoring them), critical thinking (or its absence, and life "by inertia") determines a person's place in society.

Generally, the postcolonial perception of reality can be described as "Yes, we recognise that we have been traumatised by the colonial past and learned to live with it." In contrast, the decolonial perspective is more proactive and analytical: "Yes, we know exactly what traumas the colonial past gave us, and we find ways to combat them." This is not just about finding but also comprehending one's national, linguistic, religious, and local identities, as well as historical memory. The way personal and societal traumas are "lived through" and the transformation (or lack thereof) of personalities in the works of post-Maidan period writers vividly indicate that a successful decolonial transition has indeed occurred.

Local identity is shown in the works from different angles. Some characters, like Ernest in Stiazhkina's novel, are deeply rooted in it, having grown up on urban legends, while others, like almost the entire Tsilyk family in Amelina's novel, never truly integrate into their city and community. Nonetheless, the city, whether or not it is associated with home, is a factor in the formation of identity, powerful in both novels.

Whether or not the characters are based on real people is irrelevant. Each Ukrainian has a grandparent who either fondly recalls a sausage costing 2.20 rubles or painfully remembers the Soviet authorities' persecution of their family. It is an absurd reality, yet these contrasting experiences and memories, shaped by the same historical events, coexist in modern society.

REFERENCES

- Amelina, V. *Dim dlia Doma*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2017.
- Bleker, U. "Post-catastrophic Urban Text and Memory in Post-War East Central Europe." *MIKS: misto, istoriia, kultura, suspilstvo*, no. 8 (1) (2020): 45–53. <https://doi.org/10.15407/mics2020.08.045>
- Cheliak, S. "Chomu smert leva Sesila mala sens, a kiborhiv – ni?" *Interviu z Olenoiu Stiazhkinoiu*. Accessed January 9, 2023. <https://suspilne.media/142001-comu-smert-leva-sesila-ma-la-sens-a-kiborgiv-ni-intervu-z-olenou-stazkinou/>
- Hnatiuk, O. *Proshchannia z imperiaiei: Ukraïnski dyskusii pro identychnist*. Kyiv: Krytyka, 2005.
- Hundorova, T. "Iak mizh soboiu hovoriat peryferii, abo Ukraina, evrotsentryzm i dekolonizatsiia", *Krytyka*. Accessed January 9, 2023. <https://krytyka.com/ua/articles/iak-mizh-soboiu-hovoriat-peryferii-abo-ukraina-evrotsentryzm-i-dekolonizatsiia#footnote-14>
- Hundorova, T. *PisliaChornobylska biblioteka: Ukrainskyi literaturnyi postmodern*. Kyiv: Krytyka, 2005.
- Kahanov, Ju. *Konstruivannja "Radjanskoi Ludyny" (1953–1991): ukrainska versiia (Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991): Case of Ukraine)*. Zaporizhzhia: Inter-M, 2019.
- Kieniewicz, Ja. *Ekspansja, kolonializm, cywilizacja*. Warszawa: Wydawn. DiG, 2008.
- Krutsyk R. *Demianiv laz. Henotsyd Halychyny*. Kyiv: Vydavnychy dim "Prostir", 2009.
- Matusiak, A., and Bondar A. *Vyiity z movchannia: dekolonialni zmahannia ukraiïnskoï kultury ta literatury XXI stolittia z posttotalitarnoiu travmoiu*. Lviv: LA "Piramila", 2020.
- Mazurczak, W. *Kolonializm – Dekolonizacja – Postkolonializm. Rozważania o istocie i periodyzacji*. *Przegląd Politologiczny*, no. 3 (2016): 131. <https://doi.org/10.14746/pp.2016.21.3.9>
- Musiedzov, O. "Identychnist Ta Misto: Dosvid Odnoho Doslidzhennia." *Ukraina moderna*, November 5, 2016. Accessed April 4, 2023. <https://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdv/identychnist-ta-misto>
- "Olena Stiazhkina." *Vydavnytstvo Staroho Leva*. Accessed April 4, 2023. <https://starylev.com.ua/old-lion/author/olena-styazkina>
- Riabchuk, M. *Imperiia yak dyskurs*. *Krytyka (blog)*, August 2002. <https://krytyka.com/ua/articles/imperiya-yak-dyskurs>

- Shkandrij, M. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Post-colonial Times*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001.
- Skubii, I. *The Material World of Children during the Holodomor or What Saved Their Lives*. Studii Holodomoru, May 12, 2020.
- Stiazhkina, O. *Smak Radianskoho: Yizha ta Yidtsi v Mystetstvi Zhyttia i Mystetstvi Kino (Seredyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv)*. Kyiv: Dukh i Litera, 2021.
- Stiazhkina, O. *Smert Leva Sesila Mala Sens*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021.
- “Vatnyk.” *Slovyk Myslovo*, August 10, 2014. Accessed January 9, 2023 <http://myslovo.com/?dictionary=%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA>
- “Victoria Amelina.” *Eurozine*, March 31, 2022. <https://www.eurozine.com/authors/amelina-victoria/>
- Zabuzhko, O. *Khroniky vid Fortinbrasa: vybrana eseistyka 90-kh*. Kyiv: Vydavnytstvo Fakt, 2001.
- Zinoviev, A. *Homo Sovieticus*. Paris: Julliard/L'Age d'Homme, 1982.

Діана Підбуртна

ДЕКОЛОНІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ОБРАЗУ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ. ПРОСТІР МІСТА ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Постколоніальний підхід до літературознавчих досліджень сучасної літератури, зокрема української, доволі популярний останні десятиліття. Очевидно, ґрунтом для розвитку постколоніальних студій на наших теренах став розвал Радянського Союзу та здобуття незалежності. Травми, завдані довгим періодом колонізації (хоча не всі дослідники воліють вживати це слово, адже відсутня одна із головних ознак колонії — «велика вода»), осмислювала й рефлексувала і література, і її дослідники. Та наразі ми знаходимося на тому етапі, коли письменники відходять від рефлексій, притаманних постколоніальному погляду, і переходять до пошуку логічних ланцюжків між подіями та їхніми наслідками, шляхів проживання травм. Тож у сучасних досліджен-

нях більш актуальний деколоніальний напрям, який є одним із відгалужень постколоніальних вчень. Зокрема, про це говорять Агнешка Матусяк та Тамара Гундорова. Тамара Гундорова знаходить у сучасній українській літературі особливу форму деколоніальної естетики — естезис. Це оприявлення невидимого, навіть протилежного загальноприйнятому модерному поняттю «естетика» — тілесності, чуттєвості, містичних практик. Агнешка Матусяк визначає, що в сучасній українській науці та культурі відбувся деколоніальний поворот (деколоніально-детоталітарний, як вона називає це явище відносно зміщення акцентів у дискусіях навколо Донбасу). Деколонізація дійсно дуже міцно пов'язана в українських реаліях із дерадянізацією. І якщо на рівні влади вона відбувається шляхом зміни назв вулиць та переосмислення постатей радянських політичних діячів, то людям, які були виховані в цій системі, важко відмовлятися від ідентичності, яка базувалась на кардинально інших цінностях та формувалась в інших умовах. Стаття покликана через репрезентацію образу радянської людини, його функціонування та трансформації в сучасній українській літературі показати зміни, які свідчать про зміну оптики на деколонізаційну. Цікавими є також аспекти травматичної пам'яті та кризи ідентичності персонажів, яка так чи інакше пов'язана з розпадом Радянського Союзу.

Ключові слова: деколонізація, homo sovieticus, простір міста, сучасна література, деколоніальний поворот, Радянський Союз, естезис.

Дарина Чупат,

бакалавр філології, Національний
університет «Кієво-Могилянська
академія»

chupatdaryna@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8980-0870>

КИЇВСЬКИЙ ТЕКСТ: КІТЧЕВИЙ ВИМІР (на матеріалі роману Богдана Бойчука «Розанна з Нивок»)

Стаття фокусується на функціюванні київського тексту в романі Богдана Бойчука «Розанна з Нивок». Користуючись теоріями Тамари Гундорової, авторка статті зближує характерний для модернізму «романсний» міський — а зокрема київський — текст і текст кітчевий, що дає підстави зарахувати «Розанну з Нивок» до, за визначенням Тамари Гундорової, «наївного, або неусвідомленого, кітчю». Відповідна наснаженість тексту Бойчука виявляється у формальній та сюжетній його спорідненості з романсним жанром, а також у специфічному способі авторської нарації.

У праці проаналізовано, як постає — а відтак змінюється — київський простір «Розанни з Нивок». Крім того, робота окреслює орієнтири, які є константними у маркуванні міського простору. Було виявлено, що головною рисою київського простору в романі Богдана Бойчука є його замкненість: найчастіше в тексті виринають ті локуси (Володимирська гірка та прилеглі околиці, як-от Софійський та Михайлівський собори, Золоті Ворота тощо), які формують імагологічний образ Києва. Важливим є й те, що в тексті трапляються неточності, характерні для людей, які ще не освоїлися в місті: це, зокрема, хибно побудовані маршрути, неправильно зазначені назви вулиць тощо. Цей факт можна пов'язати водночас і зі специфічним характером головного героя роману, і з тим, що більшу частину життя Богдан Бойчук провів не в Києві.

Зберігаючи сентимент до сакральних пам'яток міста, роман зміщує фокус уваги в бік мирського: точками, які структурують простір, є не історичні споруди, а ресторани й кафе, які можна знайти в тому чи тому районі. Водночас мірою того, як змінюється внутрішній стан головного героя роману, розширюється й київська топіка: в тексті з'являються більш віддалені від помешкання персонажа райони, як-от околиці метро «Арсенальна» чи проспект Перемоги, що на Нивках.

Оскільки поштовхом до такої зміни є розвиток романтичних почуттів героя, стає очевидним той факт, що київський простір — це простір вітальний, а вихід із нього стає ознакою смерті або старіння.

Ключові слова: київський текст, міський текст, кітч, романс.

© Дарина Чупат, 2023

DOI: 10.15407/mics2023.01.049
УДК 821.161.2(477.25)

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

1 Тамара Гундорова, «Романс як архетип київського модерністського тексту». *Київ і слов'янські літератури*, упорядник Деян Айдачич. Київ: Темпора (2013): 221.

2 Там само, 223.

3 Т. Гундорова, «Київський романс». *Критика* 1–2 (2008): 28.

4 Т. Гундорова, *Кітч і література: трагедії*. Київ: Факт (2008): 5.

Коли йдеться про вивчення київського тексту, що його формувала нова та новітня українська література, найбільш популярними об'єктами досліджень стають тексти першорядних, канонічних авторів: В. Підмогильного (свої праці йому присвятили Р. Мовчан, В. Дмитренко, С. Лушій та інші), В. Домонтовича (колективна монографія, у якій розкрито зокрема й урбаністичну тематику текстів письменника, вийшла 2020 р. у Кракові; крім того, роботи про Київ В. Домонтовича писали О. Гусейнова, Т. Тимошенко, Г. Саган), І. Нечуча-Левицького (досліджували Л. Мялковська та К. Радченко). Водночас місту в творчості авторів, які перебувають далі від осердя канону, присвячено менше праць: єдиною, хто досліджував київський вимір творчості Богдана Бойчука – автора, який мешкав здебільшого в Нью-Йорку – можемо назвати лише Т. Шептицьку. Такий добір текстів пов'язаний із потребою вибудувати навколо київського простору міф, який надавав би місту ваги та підвищував його культурну цінність: коли з приходом модернізму сакральний київський міф, що його конструювала давня література («Повість минулих літ», тексти Феофана Прокоповича тощо), остаточно перестав бути ключовим маркером київського простору, виникла потреба наснажити місто новими наративами, структурувавши простір навколо секулярних текстів.

За спостереженнями Т. Гундорової, література модернізму не лише перебуває в тіснішій взаємодії з міською топікою, але й змінює її: так, Київ, який до того був представлений як перетин сакрального та профанного просторів, профанізується, набуваючи романсної форми¹. Услід за Н. Фраєм Гундорова пов'язує топіку романсу із гріхопадінням, втратою невинності й спробами наново відбудувати втрачений рай². Тож, на відміну від текстів попередніх епох, фокус подій, розглядуваних у модерному міському тексті, спинається на епізодах не духовного, а любовного наснаження, а візії ідилічного та впорядкованого світу стають невіддільними від протиставлених їм картин темного та хаотичного.

Якщо придивитися до романсу як форми, що несе в собі названу наративну стратегію (здебільшого вона присутня в романсі міському), виявиться, що за рядом ознак він наближається до кітчу. У вузькому, жанровому значенні, романс стає текстом популярним, достатньо простим і таким, що претендує бути мистецьким продуктом для широких мас. Ба більше, міський романс «вбирає риси бульварної, лубочної поезії, «розбійницької» пісні й набуває ознак низової культури»³. Будучи викладом побутових любовних драм, «низовий» романс стає «своєрідним засобом перекодування, і зокрема травестіювання високої культури»⁴, тим самим споріднюючись із кітчем.

Цілком «романсним» (і в широкому, і у вузькому значеннях) текстом про Київ є роман Богдана Бойчука «Розанна з Нивок», якому ми й присвячуємо виклад. Писаний упродовж

5 Б. Бойчук, *Розанна з Нивок*. Львів: ЛА «Піраміда» (2011): 5.

6 Там само, 11.

7 Там само, 8.

8 Т. Гундорова, *Кітч і література: трагедії*. Київ: Факт (2008): 7.

2005–2007 рр. цей текст ставить Київ у своє осердя, демонструючи місто під специфічним кутом огляду й тим самим доповнюючи кітчевий вимір київського тексту.

У центрі оповіді – історія кохання снобічного ювеліра Павла Орлика, який наївно прагне здаватися вишуканим європейцем під кожним кутом огляду, та керамістки Розанни, котра є його цілковитою протилежністю. Спершу герой сприймає дівчину за божевільну, а стосунки з нею здаються йому безумством — тож кожен із тридцяти розділів роману відкривають катрени, більшість із яких має рефрен «несповна розуму». Оскільки вірші є пісенним переказом подій тексту, ми спонукувані думати про його романсне (у вузькому значенні) наснаження. Зміст романсу як оповіді про гріхопадіння вповні оприявнюється в любовній лінії Орлика та Розанни: у цих стосунках обоє втрачають цноту, а відтак упорядковують спільне життя, вибудовуючи тим самим ідилічний мікрокосм.

Кітчевий вимір роману, крім його спорідненості з романсним жанром, виявляється і в способі нарації. Так про себе Орлик говорить: «в мене, як кожний негайно помітить, бездоганий аристократичний вигляд. [...] ці властивості (краса й елегантність. — Авт.) притаманні й моїй особі»⁵. Так відбувається підміна понять, адже «європейський вигляд», що його Орлик має за будь-яких обставин, це костюм із краваткою-метеликом – те, що прагне здаватися елегантним, перетворюється на неусвідомлений вияв поганого тону.

Тим-таки виявом поганого тону стають і детальні описи інтер'єру ресторанів, куди Орлик заходить поїсти: їх обов'язково супроводжують зауваги про те, що це заклади дорогі, престижні чи бодай такі, де можна взяти європейську їжу (приміром, герой любить замовляти капучино й торт «Наполеон» «головно тому, що це європейські делікатеси»⁶). У своєму прагненні європеїзуватися Орлик заходить настільки далеко, що його думки кшталту «до речі, я вживаю слово ровер замість велосипед, бо воно звучить культурніше, чи, радше, по-західньому»⁷ стають для роману звичним явищем. Втім, назагал текст прагне бути серйозним, адже провідним його наративом є перехід від любові до «співжиття духом» (саме так називається епілог роману) — тож кітчеві елементи введені в текст цілком щиро. Це дає можливість, послуговуючись класифікацією Т. Гундорової, зарахувати «Розанну з Нивок» до «наївного кітчу», який «виникає спонтанно і є елементом отоварення естетичних об'єктів, здійснюваного масовою культурою»⁸. Для «Розанни з Нивок» таким «отоваренням» стає первертоване бачення європейського, супроводжуване його сакралізацією.

«Європеїзованому» собі ювелір протиставляє «київські джунглі», з яких випірнула Розанна. Ця дівчина з її недбало дібраним одягом, замашеним глиною та фарбою, повсякчас робить дошкульні зауваги стосовно образу Орлика, радикально протиставляючи себе ювелірові. Несхожими є й помешкання героїв: Орлик живе в середмісті, на тихій вулиці Костьольній,

9 Богдан Бойчук, *Розанна з Нивок*. Львів: ЛА «Піраміда» (2011): 11.

10 Там само.

11 Там само, 12.

12 Там само, 92.

13 Там само, 12.

14 Там само, 83.

15 Там само, 82.

тоді як Розанна мешкає на Нивках, у майстерні на колишній території заводу, що на проспекті Перемоги. На відміну від Орлика, Розанна не перебуває в замкненій системі координат: дівчина часто й надовго зникає з поля зору ювеліра, чиє існування рідко виходить за межі тісного простору київського середмістя. Вона не тільки вільніше переміщується Києвом, але й виїжджає за межі міста – приміром, аби здійснити велосипедну мандрівку заходом України.

До зустрічі з Розанною світ Орлика обертається навколо незмінних орієнтирів – сам ювелір зізнається, що не змінює звичних локусів перебування: «Відвідую ті самі знайомі місця, обідаю в тих самих ресторанах, попиваю каву або пиво в тих самих кафе»⁹. Такими орієнтирами для Орлика є: його крамниця на Хрещатику, 24; Володимирська гірка, де він гуляє за будь-якої пори; численні ресторани, де він звик їсти. Серед них – *Rombouts* (Пушкінська, 11), «кафе, яке міститься під великим наметом на Володимирській, між Софією й Михайлівським собором»¹⁰, піцерія на Володимирській, 40 (у тексті наголошено, що це недалеко від Золотих воріт), ресторан «О'Панас» у парку Шевченка (Орлик повсякчас називає цей заклад дорогим), а також кафе «Страдіварі» на Хрещатику, 12. Відповідно до цих локусів побудовані й маршрути героя. Приміром, шлях його звичної суботньої прогулянки – спуск до пам'ятника Володимирі Великому, біля якого Орлик сидить на лавці, відтак – підйом до Михайлівського собору й прогулянка вул. Володимирською до кафе між Софійським і Михайлівським соборами.

Попри те, що центрами структурування простору є не сакральні споруди, а ресторани, станції метрополітену й Володимирська гірка, текст зберігає сентимент щодо церков: так Орлик зізнається, що любить Софійський собор і хоче почути, як дзвонять софіївські дзвони, «але досі ще не почув»¹¹ (після знайомства з Розанною, випадково потрапивши на першу за часів Незалежності церемонію вшанування пам'яті жертв Голодомору, Орлик таки чує, як дзвонять на Софії: «тоді на Софіївській дзвіниці вдарили дзвони. Мені зробилося так сумно, що сльози тиснулися до очей»¹²). Михайлівський собор, відбудований нещодавно, ще «не покритися патиною містики»¹³, й на нього герой не любить дивитися. Коли стосунки Орлика з Розанною глибшають і він, замість своїх звичних маршрутів, гуляє на «Арсенальній», ювелір захоплюється Лаврою та її мурами, наголошуючи на історичності місця: «...підносяться вгору золоті бані Лаври, таємні будинки для ченців та зариті в землю печери. Але мене найбільше захоплюють розхитані вітрами віків мури, які обтискають печерську гору, та дивовижні підпірні стіни з ротондами»¹⁴. Відтак навесні «через діру в паркані»¹⁵ Орлик потрапляє на територію Видубицького монастиря, де висловлює захоплення Георгіївською церквою й описує Преображенську й Михайлівську церкви. Друг Розанни, із яким вона знайомить

16 Там само, 83.

17 Там само.

18 Там само, 69.

19 Там само, 69.

20 Там само.

21 Там само, 17.

22 Там само, 76.

23 Там само.

Орлика, проводить художню виставку в лютеранській кірсі (Лютеранська, 12), що врізноманітнює представлений у тексті сакральний ландшафт Києва.

Що сильнішає любов Орлика до Розанни, то частіше він покидає межі обжитого простору й будує нові маршрути: після роботи не гуляє Володимирською гіркою, а їде на «Арсенальну», де від закладу «Швидко» прямує до Парку Слави й попри обеліск виходить на Паркову дорогу, відтак спиняючись на Аскольдовій могилі, аби вшанувати пам'ять героїв Крут. Приїхавши на «Арсенальну» іншим разом, Орлик простує в напрямку Лаври «доріжкою, яка йде паралельно до Дніпра»¹⁶. Дніпро в цьому уривку вперше постає горизонтальною віссю Києва: Орлик, який до того побіжно зазначав, що любить милуватися річкою, тепер стверджує, що Дніпро «несе не лише сучасні судна, але й давні легенди й перекази»¹⁷. Крім того, разом із Розанною до системи координат Орлика входить Андріївський узвіз із його галереями «Карась» і «Гончарі», де проходять виставки кераміки, й де герой хоче побачити дівчину. Там-таки розташований і театр «Колесо», де Орлик із Розанною дивляться виставу «Гра на клавесині».

Тепер Орлик змінює звичні суботні маршрути: якось герой їде на Лук'янівський базар, а іншим разом вирішує «піти в незнайому територію»¹⁸: із Володимирської вийти на вулицю Богдана Хмельницького, а відтак біля McDonald's повернути на вулицю Івана Франка. Переставши стежити за дорогою, ювелір усвідомлює, «що опинився в якійсь ярузі, з якої вели в усі боки сходи, під'їзди й сліпі доріжки»¹⁹ – тобто в кінці вулиці Франка. Йому, паралізованому страхом, підказує дорогу повія: «Йдіть далі сходами вгору. На першому перехресті скрутіть праворуч. Це буде Ярославів вал. йдіть прямо до Золотих воріт»²⁰. Із цієї ситуації впливає, що київський простір не є для Орлика цілком освоєним – ба більше, навіть середмістя, де живе герой, повниться для нього білими плямами. Тож не дивно, що переміщення Орлика бувають нелогічними: приміром, для того, аби потрапити на Труханів острів, він сідає в метро до Поштової площі, хоча від його помешкання чи місця роботи до Пішохідного мосту легше та швидше потрапити через Хрещатий парк. Так само через незнання арку Дружби народів герой називає «Аркою народів» (її він зве «джерелом захоплення і дива»²¹: велична, коли дивитися здалеку, і «зовсім не імпозантна» зблизька, вона інтригує Орлика – втім, після разової побіжної згадки ця споруда в тексті не з'являється).

Аби витягти Орлика за межі його «географічного простору» та «улюбленої траси»²², Розанна гуляє з ювеліром – на одній із таких прогулянок герої через Інститутську (яку Орлик називає Конститутутською) виходять на Банкову, а відтак Крутим узвозом спускаються до Бесарабки. Ювелір, який опинився в цих місцях уперше, звертає увагу на будинок Спілки письменників на Банковій («він має стиль, має обличчя»²³) і Будинок з химерами («дуже штучний,

24 ТБогдан Бойчук, Розанна з Нивок. Львів: ЛА «Піраміда» (2011): 76.

25 Там само.

27 Там само, 23.

28 Там само, 11.

29 Там само.

30 Там само, 44.

31 Там само, 54.

32 Там само, 111.

на мій смак, усі ті страхоподи на ньому не мають ніякого виправдання»²⁴; Розанна ж зізнається, що ненавидить Будинок, оскільки «він неорганічний для Києва. Добрий архітектор завжди мусить брати до уваги краєвид, у якому буде дім»²⁵). Краєвиди ж, на які Орлик часто звертає увагу, це здебільшого картини природи: прийшовши у Ботанічний сад, він концентрується на жовтневих деревах та квітах, які відцвітають. Герой часто говорить про красу Дніпра, і краєвид річки для нього захопливий, «як завжди»²⁶.

Розанна змушує ювеліра бути різноманітнішим: аби сподобатись їй, «у чоловічій крамниці на Великій Васильківській»²⁷ Орлик купує повсякденний одяг, а прийшовши разом із дівчиною до ресторану, сідає не за «свій» столик, а за той, який вибирає Розанна – попри те, що на початку герой стверджував: «...я дуже непевно почуваюся при іншому столику й не маю тоді ніякого задоволення»²⁸. «Свої» столики Орлик має в ресторані на Володимирській («в кутку між азаліями»²⁹), у «Шато» на Хрещатику («праворуч, коло вікна»³⁰), «Страдіварі» («я завжди йду на другий поверх, бо мені подобається стилізована в орієнтальному стилі обстановка. Я маю там «своє» місце ліворуч від сходів при вікні»³¹) і «О'Панас» («коло млинового колеса на першому поверсі»³²).

Потребує уваги й погляд позакіївський на простір, що фігурує в тексті: перебуваючи в опозиції до «свого», «освоєного» міського простору, він нерідко асоціюється із занепадом та смертю. Батьки головних героїв, які належать до покоління, що відходить, живуть за містом (матір Розанни мешкає в Житомирі) або в приватних будинках на крайній околиці Києва (на старість батьки Орлика продали квартиру на Хрещатику й оселилися на «Золотій Кончі»). Виїзд героїв із Києва імплікує смерть: так Орлик виїжджає за місто, аби провести в останню путь свою матір, яку поховали на цвинтарі Винникове, а Розанна, розуміючи, що незабаром помре від раку, їде з Києва в Житомир, аби відійти в засвіти там. Печаттю смерті позначена й мандрівка Орлика з Розанною (пара поїхала в Чернівці, потім у Кам'янець, а відтак – у Карпати через Франківськ), оскільки дівчина вже тоді підупала на силі й відчувала близьку кончину. Після смерті Розанни Орлик по-своєму виходить із міського простору, проводячи більшість часу вдома, адже там, у кімнаті, де Розанна розставила свою кераміку, герої провадять своє «співжиття духом».

Підсумовуючи, зазначимо, що київська топіка, представлена в «Розанні з Нивок» як тексти романсному, що має наївне, неусвідомлене кітчеве наснаження, є обмеженою, рідко виходячи поза локуси, які формують імагологічний образ міста – намагаючись претендувати на художність, текст перетворюється на туристичний путівник Києвом. Роман зберігає сентиментальне ставлення до сакральних споруд міста, хоча простір структуровано навколо секюлярних локусів: ресторанів, парків, станцій метрополітену. Водночас місто стає індикатором

почуттів головного героя, і можна ствердити, що воно набуває для Орлика рис жінки, прямо пов'язуючись із закоханістю героя в Розанну та розвитком їхніх стосунків. Мірою того, як глибшають їхні почуття, присутність Києва в тексті зростає, тоді як після смерті Розанни місто майже зникає з наративу героя, оскільки простір звужується до стін його помешкання, зокрема, до кімнати, де дівчина розставила свою кераміку.

REFERENCES

Boichuk, B. *Rozanna z Nyvok*. Lviv: LA «Piramida», 2011.

Hundorova, T. "Kyivskyi romans". *Krytyka* 1–2, 2008.

Hundorova, T. *Kitch i literatura: travestii*. Kyiv: Fakt, 2008.

Hundorova, T. "Romans yak arkhetyv kyivskoho modernistskoho tekstu". *Kyiv i slovianski literatury, uporiadnyk Deian Aidachych*. Kyiv: Tempora, 2013.

Daryna Chupat

KYIV TEXT: THE KITSCH DIMENSION (based on Bohdan Boychuk's novel *Rozanna z Nyvok*)

The article delves into the portrayal of the Kyiv text in Bohdan Boychuk's novel *Rozanna z Nyvok* (Rosanna from Nyvky). Using the theories of Tamara Hundorova, the author of the article correlates the characteristics of a modern "romance" urban text (the Kyiv text in particular) and kitsch, which allows classifying *Rozanna z Nyvok* within "naive, or unconscious, kitsch," according to Tamara Hundorova. The corresponding manner of Boychuk's text is manifested in the affinity of its form and plot with the romance genre, as well as in the specific method of the author's narration.

The paper examines the depiction and subsequent transformations of Kyiv's landscape in *Rozanna z Nyvok*. In addition, the work outlines the landmarks that are constant in marking urban space. A key finding is the novel's depiction of Kyiv's space as insular, frequently highlighting locales (such as Volodymyrska Hill, nearby areas like St. Sophia's and St. Michael's Cathedrals, and the Golden Gate) that contribute to Kyiv's imagological representation. Notably, the text includes inaccuracies common

among those unfamiliar with the city, like wrongly mapped routes and misnamed streets. This aspect ties into both the novel's protagonist and Boychuk's own limited experience living in Kyiv.

While preserving the sentiment for the sacred monuments of the city, the novel shifts the focus to the secular. It restructures the narrative space around non-historic sites like restaurants and cafes within various districts. Simultaneously, as the novel's protagonist evolves emotionally, the scope of the Kyiv setting broadens to include more distant locales, such as the vicinity of the Arsenalna metro station and Peremohy Avenue in the Nyvky area. Since the impetus for such a change is the development of the protagonist's romantic feelings, it becomes evident that the Kyiv space is life-affirming, and leaving it becomes a sign of death or ageing.

Keywords: city text, Kyiv text, kitsch, romance.

СОЦІАЛІСТИЧНІ ПРОСТОРИ ТА МІСТОПЛАНУВАННЯ

**«ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ» ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ: НОВА ГУТА
ЯК ІНСТРУМЕНТ РАДЯНСЬКОГО ВПЛИВУ
НА ПОЛЬСЬКУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ**

Анастасія Боженко

**ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ
ЯК УПРАВЛІНСЬКИЙ ПРИЙОМ РАДЯНСЬКИХ
ЧИНОВНИКІВ 1920-х рр. (на прикладі Вінниці)**

Тетяна Кароєва

**"THE OTHER," OFFICIAL HISTORY, AND MEMORY
OF THE CITY IN SOVIET GUIDEBOOKS TO CHERNIVTSI**

Orest Kostiv

Анастасія Боженко,

кандидат історичних наук, старший викладач Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

a.o.bozhenko@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

1 Статтю написано в рамках стипендіальної програми “Research Perspective Ukraine” Німецького історичного інституту у Варшаві.

«ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ» ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ: НОВА ГУТА ЯК ІНСТРУМЕНТ РАДЯНСЬКОГО ВПЛИВУ НА ПОЛЬСЬКУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ¹

У статті йдеться про здійснення влади Радянським Союзом у період Холодної війни на території Польської Народної Республіки (ПНР) через економічні та містобудівні механізми на прикладі побудови Нової Гути. Зокрема, розглядається втручання в структурні реорганізації побудови міста та комбінату, консультаційні наради польських та радянських експертів. Зазначається, що вплив Радянського Союзу спостерігався, починаючи від сприйняття радянської моделі форсованої індустріалізації та управління будівництвом і закінчуючи щоденним контролем технологічних процесів на виробництві. У пропагандистському образі Нової Гути постійно підкреслюється її важливість як одного з найголовніших символів польсько-радянської дружби та символу миру, що відповідає риториці Холодної війни. Зрештою, у сучасній історіографії та колективній пам'яті концептуалізується сприйняття Нової Гути як спадщини Холодної війни, зокрема, через музеефікацію її простору, відбувається її вписування в рамки незручної спадщини.

Ключові слова: Нова Гута, Холодна війна, пропаганда, соціалістичне місто, індустріальна спадщина, незручна спадщина.

DOI: 10.15407/mics2023.01.058

УДК 141.3+72.01(438.31)

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

© Анастасія Боженко, 2023

2 Див., наприклад: K. Janas, *Nowa Huta: Przestrzeń Tożsamości* (Warszawa-Kraków, 2020); M. Banaszkiewicz and Z. Semik, "Schrony W Nowej Hucie Jako kłopotliwe Dziedzictwo: Pomiedzy Edukacją a Rozrywką", *Turizm/Tourism* 29 (1) (2019): 7–15.; D. Hołuj, "Socjalistyczne Materialne Dziedzictwo Nowej Huty Jako Lokalny zasób Rozwojowy", *Studia Miejskie* 26 (2020): 125–39.

У світі, розділеному через Холодну війну, маркування свого простору здійснювалося не лише через макрополітичні або економічні процеси, але й через маркування простору в архітектурі. Символами впливу влади СРСР у соціалістичній Польщі на початку формування соціалістичного табору стали два головних об'єкти – Палац культури і науки у Варшаві та соціалістичне місто поблизу Кракова – Нова Гута.

Актуальність дослідження. У країнах Центральної і Східної Європи проблема сприйняття та концептуалізації спадщини соціалістичного періоду останнім часом не тільки представляє інтерес для мистецтвознавців, дослідників архітектури та істориків, але й має практичне, прикладне значення в контексті деконструкції радянських наративів у просторі та рефлексією над колективною пам'яттю. Процеси декомунізації та деколонізації посилилися в Україні у зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації, а тому ознайомлення з досвідом концептуалізації такої спадщини на прикладі Польщі може стати вагомим аргументом у дискусіях про способи та ступінь декомунізації міського простору.

Метою статті є концептуалізація містобудівної спадщини Нової Гуті 1949–1956 років у сучасному дослідницькому та медійному полі через вписування її в контекст так званої «незручної» спадщини або такої, що дисонує, через дослідження впливу Холодної війни на містопланування та архітектуру.

Джерельна база. Оскільки досліджено офіційний дискурс щодо архітектури в ПНР та ставлення до Радянського Союзу, то значне місце у джерельній базі займають тексти нарад (зокрема, товариства архітекторів, товариства польсько-радянської дружби), архітектурна та урбаністична преса ("Architektura", "Miasto"), через які ми простежуємо втілення канону соцреалізму в ідеології та просторі. Технологічна документація, присвячена проектуванню Нової Гуті, дає розуміння ступеня залученості радянських експертів та радянського експорту та порівняння декларованої участі та реальної. Нарешті важливими є аудіовізуальні джерела – офіційна кіно- та фотохроніка, яка не лише змальовувала ідеальний образ міста, але й фіксувала пропагандистські гасла у просторі міста. Для сприйняття спадщини соцреалізму в сучасній Польщі інформацію дають інтернет-сторінки медіа та офіційних інституцій.

У польській історіографії бачимо концептуалізацію соціалістичної спадщини загалом і Нової Гуті зокрема як «незручної спадщини» (використовуються такі синонімічні терміни, як-от небажана (*niechciane*), народжена за несприятливих обставин (*źle urodzone*) або ж клопітка (*kłopotliwe dziedzictwo*) спадщина². Така рамка, зокрема, дозволяє залучити також сприйняття Нової Гуті як одного з проявів Холодної війни та політичного впливу Радянського Союзу на Польську Народну Республіку (хоча концепція спадщини, що дисонує, або незручної спадщини може розумітися значно ширше – не лише у зовнішньополітичному

3 Про ідеологію у просторі українських соцміст див., наприклад: К. Кузіна, «Ідеї усупільненого побуту в архітектурних проєктах соціалістичних міст Радянської України (1929–1933 рр.)». *Нові сторінки історії Донбасу* 26 (2017): 71–87.

4 Зокрема, польський архітектор Лукаш Станек досліджує, як досвід планування соціалістичних міст у Польщі переносився вже на терени Глобального Півдня. Власне, сама ідея дослідження теми розширення впливу соціалістичного табору через містопланування виникла саме під час роботи автора над темою Нової Гути та трансферу ідей, хоча не була ним детально розкрита на цьому матеріалі. Втім, з іншої сторони, він застерігає від погляду на однобічний погляд щодо практик обміну як суто прояв конфронтації капіталістичного та соціалістичного полюсів і наголошує на формуванні інтернаціональної архітектурної культури. Див.: Ł. Stanek, *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe West Africa and the Middle East in the Cold War* (Princeton: Princeton University Press, 2020); H. Heynen and S. Loosen, “Cold War History beyond the Cold War Discourse: A Conversation with Łukasz Stanek”, *Architectural Histories* 7 (1) (2019): 1–10. <https://doi.org/10.5334/ah.435>

5 Див.: R. Brook, M. Dodge and J. Hogg, *Cold War Cities Politics Culture and Atomic Urbanism 1945–1965* (London: Taylor & Francis, 2023).

6 A. Cymer, *Architektura w Polsce 1945–1989* (Warszawa: Centrum Architektury: Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, 2018): 66.

контексті, але і як несприйняття цієї спадщини сучасним суспільством у рамках спротиву внутрішньому режиму «своїх» комуністів, намагання дистанціюватися від неї). Йдеться не лише про сприйняття архітектури як такої, але й ідеологічне наповнення міського простору, нав'язування єдиного правильного, з погляду пропаганди життя, як це було у випадку з українськими соціалістичними містами міжвоєнного періоду³. До таких ознак Холодної війни в міському просторі дослідники відносять обмін архітектурними ідеями та будматеріалами як прояв “gift diplomacy” та у контексті спроби колонізації⁴, мілітаризація будівництва⁵ та ідеологічне обґрунтування у пропаганді.

Перші ознаки впливу радянської політики на архітектуру як зброю у Холодній війні стало нав'язування соцреалістичного канону архітектурній спільноті у складі переважно членів Товариства польських архітекторів (*Stowarzyszenie Architektów Polskich*). Про те, що соцреалізм – штучний і привнесений ззовні напрям, на думку Анни Цимер та інших польських істориків мистецтва, свідчить те, що проєкти 1945–1949 років продовжували модерністичну міжвоєнну традицію та навіть у пізніших проєктах можна знайти ознаки такого планування⁶. Дослідники виділяють такі хронологічні рамки соцреалізму в Польщі (які більш-менш накладаються на періодизацію радянського соцреалізму, відбиваючи на собі коливання політичного маятника): червень 1949 – Національна партійна нарада архітекторів; відкидання ідеї соцреалізму на нараді 26–28 травня 1956 року та відхід із посади головного архітектора Варшави Юзефа Сігаліна⁷.

Ідея протистояння «західного», інтернаціонального стилю та соцреалізму, порівняння архітектурної та політичної конфронтації прозвучала вже на вищезгаданій нараді 1949 року. Зокрема, архітекторка Хелена Сиркус, яка у міжвоєнний період стояла у витоків польського модернізму в архітектурі (група *Praesens*) та брала участь у CIAM, підкреслює ворожість модернізму та західного інтернаціонального стилю саме в контексті Холодної війни: «...соціалістичний зміст нашого будівництва є тим, що так глибоко відрізає від архітекторів, які працюють в капіталістичному укладі... Оцінюємо архітекторів з “заходу” за тим, яким є їх позиція у справі миру; на міжнародному рівні для нас добрим є той, хто служить справі миру, за який боремося, спираючись на радянських товаришів і товаришів з демократичних країн; поганим для нас є той, кому справа миру є байдужа і який через це стає на стороні супротивника – імперіалізму і космополітизму»⁸. У фінальній резолюції конференції ідея протистояння капіталістичного та соціалістичного світу через архітектуру і стиль стає центральною⁹. Як і у радянській архітектурній спільноті, будь-яка глибинна дискусія щодо стилю та містопланування на офіційному рівні стає неможливою, і лише у 1955 році в архітектурній пресі з'являються перші обережні згадки про певну неоднотайність у думках архітекторів –

7 P. Świątek, "The Architectural and Urban Heritage of Socialist Realism in Warsaw – an Approach for Evaluation and Conservation", ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees 58 (2013): 42.

8 J. Minorski, *O Polską Architekturę Socjalistyczną: Materiały Z Krajowej Partyjnej Narady Architektów Odbytej W Dniu 20–21 VII 1949 R. W Warszawie* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Techniczne, 1950): 147.

9 J. Minorski, *O Polską Architekturę Socjalistyczną: Materiały Z Krajowej Partyjnej Narady Architektów Odbytej W Dniu 20–21 VII 1949 R. W Warszawie* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Techniczne, 1950): 213.

10 Див.: D. Leśniak-Rychlak (ed.), "Wnioski z Ogólnopolskiej Narady Architektów", in *Teksty modernizmu. Antologia polskiej teorii i krytyki architektury 1918–1981*, T. 1, ed. D. Jędruch, M. Karpińska, D. Leśniak-Rychlak (Kraków, 2018): 193–198; A. Kotarbiński, "O dotychczasowej postawie architektów polskich wobec realizmu socjalistycznego", *Architektura* 3 (101) (1956): 57–58; SARP, "Wnioski w sprawie twórczości architektonicznej uchwalone przez plenum Zarządu Głównego SARP w dniu 4 i 5 kwietnia 1955 r.", *Architektura* 7 (93) (1955): 185–186.

11 M. Wiśniewski, "Architektura w Nowej Hucie," in: *Nowa Huta w Kulturze – Kultura w Nowej Hucie*, ed. by J. Kłás, M. Wąchała-Skindzier (Kraków, 2019): 20.

12 Т. Джадт, *Після війни. Історія Європи від 1945 року* (Київ: «Наш формат», 2020): 263.

колишніх модерністах, а потім вже й засудження соцреалізму¹⁰. Власне, перший період будівництва Нової Гути (1949–1956 рр.) і відбувався в рамках канону соцреалізму, втім, базувався на ренесансних традиціях польської архітектури¹¹. З іншого боку, ця особливість не суперечить сталінському принципу: «Національне за формою, соціалістичне за змістом», – і тому ідеологічно стиль Нової Гути має таке саме наповнення, як і класичні форми сталінської архітектури в українських містах, хоча й дещо відрізняється візуально.

Другим чинником, поряд із соцреалістичним каноном в архітектурі, який вплинув на долю Нової Гути, став курс на форсовану індустріалізацію, за зразком радянської програми, тобто з переважанням важкої промисловості. Тоні Джадт у своїй роботі «Після війни» згадує про те, що ті економічні відносини, що встановилися між Радянським Союзом та країнами соцтабору нагадували європейську колонізацію, коли метрополія жорстко контролювала, що саме виробляла і постачала колонія¹². Згідно з шестирічним планом 1949–1955 рр. зростання потужностей виробництва планувалося на 154 %, зокрема, виробництво сталі мало зрости мінімум вдвічі, тож пропонувалося модернізувати старі комбінати в Лабендах та Ченстохові та побудувати дві нові¹³.

У зв'язку з місцезосташуванням нових комбінатів, зокрема Нової Гути, в польській історіографії існує дискусія щодо того, якими аргументами керувалася влада під час пошуку локалізації для нового міста – суто технічними (наявність вільного місця, зручність розташування – наявність річки, залізничне сполучення) чи все-таки політичними («як кара для Кракова» – такий погляд висловлювався вже під час відлиги в офіційних джерелах, а потім перейшов до наукових робіт)¹⁴, хоча у проектній документації вказуються лише об'єктивні причини – з технічних та економічних міркувань. Причому підкреслюється, що польська сторона надала 11 варіантів місцезосташування комбінату, тоді як останнє слово належало радянській делегації¹⁵. Ще як один аргумент на користь другої версії дослідники вказують, що спочатку польським урядом пропонувалося побудувати комбінат за допомогою американської фірми над Глівіцьким каналом і це передбачало значно менші потужності виробництва, але ця ідея була відкинута радянським урядом через неможливість досягнути розмірів комбінату, які б давали бажаний обсяг виробництва¹⁶ і які в процесі проектування радянські експерти пропонували значно збільшити (з 1500 тис. тонн сталі та 1100 тис. тонн прокатного виробництва до 3000 тис. тонн сталі на рік)¹⁷.

Такий погляд часом зустрічається і в радянських джерелах, зокрема, у своїх мемуарах «Побачення з Польщею» Лев Слатін, згадуючи про те, що над Глівіцьким каналом будівництво було б значно простішим, зазначив, що «в будівництві Нової Гути так само, як і в будівництві Варшави, польський народ і партія пішли шляхом найбільшого опору.

13 “6-letni plan rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955”, Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19500370344/O/D19500344.pdf>

14 Див. огляд історіографії з питання: M. Golonka-Czajkowska, *Nowe Miasto Nowych Ludzi: Mitologie Nowohuckie* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013): 304.

15 Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 75.

16 W. Paduchowski, “U początków Nowej Huty. Spór o genezę usytuowania kombinatu i miasta,” in *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej*, T. 1, ed. Ł. Kamiński, G. Wołek (Warszawa, 2012): 86.

17 Kombinat Metalurgiczny Nowa Huta. Import maszyn i urządzeń. Zestawienia i korespondencja, 1953–1953, 2/274/0/8/2989. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie. Archiwum Akt Nowych: 72.

18 Л. Слатин, «Свидание с Польшей. Окончание», *Знамя* 2 (1962): 133.

19 M. Wiśniewski, “W nowych miastach powojennej Europy”. <https://idealcity.pl/narracje/w-nowych-miastach-powojennej-europy/#sdfootnotelSYM>; Aleksandra Sumorok, “The idea of the socialist city. The case of Nowa Huta”, *Czasopismo Techniczne* (2016): 325. [https://www.ejournals.eu/Czasopismo-Techniczne/2015/Architektura-Zeszyt-12-A-\(27\)-2015/art/7355](https://www.ejournals.eu/Czasopismo-Techniczne/2015/Architektura-Zeszyt-12-A-(27)-2015/art/7355)

І перемогли. Нову Гуту будували на місці бідних підкраківських селищ, позбавлених електрики та доріг. “За” були тільки рівнинні простори цих місць і наявність робочої сили... Але незалежно від цих міркувань мені здається, що це була вдала ідея: поставити під давніми кріпосними стінами Кракова з його живучими індустріальними традиціями і музейною психологією потужний індустріальний центр, населений передовою пролетарською молоддю»¹⁸.

Говорячи про розподіл «обов’язків» партнерів, то слід зазначити, що побудовою міста займалася група польських архітекторів на чолі з Тадеушем Пташицьким з “Miastoprojekt”, тоді як комбінат був прерогативою радянських інженерів з «Гіпромезу» (хоча головна прохідна була побудована у неоренесансному стилі польськими архітекторами)¹⁹. Сама структура управління будівництва комбінату була запозичена з радянської моделі управління та контролю будівництва: зокрема, підкреслювалося, що модель будівельного підприємства (Промислове об’єднання побудови Нової Гуті) як «головного виконавця» має відповідники у радянській системі, також посада технічного директора відповідала головному інженеру, дирекція забудови – відділу інвестицій капітального будівництва²⁰. Надалі радянська влада також втручалася у структурні реорганізації, зокрема, рішення про створення двох окремих підприємств-виконавців для комбінату (підпорядковувалося Міністерству важкої промисловості) та міста (Міністерство будівництва) було прийняте після консультацій з радянськими фахівцями (зокрема консультацій із міністром будівництва Радянського Союзу Миколою Дигаєм), що було одним з головних аргументів, відбитому у протоколі відповідного засідання²¹.

Перша делегація польських проектувальників поїхала до Москви ще в травні 1949 року, у результаті зустрічі було остаточно узгоджено локалізацію міста та комбінату. Також польські проектанți ознайомилися з досвідом функціонування Запоріжсталі. Своєю чергою, до Польщі прибула делегація з СРСР на чолі з Хрисанфом Зибиним, до складу якої увійшли фахівці «Гіпромезу» з Москви як інституції, що була головним проектантом комбінату та «Гіпрококсу» (м. Харків) і «Механобра» (м. Ленінград). Далі робота з проектування паралельно була впроваджена в Москві та на місці²². Радянські експерти також здійснювали постійний контроль і за технологічним процесом будівництва²³. Тож бачимо, що радянський вплив відбувався на всіх рівнях – починаючи від структурних та закінчуючи контролем виробництва.

Наступний важливий аспект – це висвітлення питання радянсько-польських відносин у пропаганді. У своєму дослідженні польська антропологиня Моніка Голонка-Чайковська вказує, що загалом у польській пропаганді Радянський Союз являв собою своєрідну «землю

20 Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 2–5.

21 Nowa Huta. Projekt przyłączenia Zjednoczenia Budowy Miasta do Zjednoczenia Przemysłowego Huty im. Lenina. Notatka, wyciąg z uwag ekspertów radzieckich. 1954–1954, 2/274/0/1/436. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 10.

22 Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 75.

23 Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 50.

24 M. Golonka-Czajkowska, *Nowe Miasto Nowych Ludzi: Mitologie Nowohuckie* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013): 72, 90.

25 Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, 7.XI.1917–7.XI.1948: *Materiały Do Referatu Rocznikowego*. (Warszawa: nakł. Spółdzielni Wydawniczej “Współpraca”, 1948): 16.

26 Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych: 121.

обіцяну», «техноутопію» та «країну передової економіки та культури»²⁴. Радянський Союз ставав рольовою моделлю, за розвитком якої треба було йти у всіх сферах життя: «СРСР стає потужним каталізатором суспільного розвитку не тільки для нас, зрештою. Всі молоді країни народної демократії, як і ми, черпають з багатої скарбниці спадщини та досвіду СРСР»²⁵.

Важливість освітлення прогресу побудови Нової Гути підкреслювалася вже у технічній документації, присвяченій процесам організації. Зокрема, згадувалося, що обмаль згадок про Нову Гуту у краківській пресі сприяло поширенню негативних чуток, «які мають на меті введення в оману публічної думки та підрих довіри дружніх відносин СРСР та нашої країни», тож наголошувалося на необхідності запровадження потужної пропагандистської інформкампанії²⁶. У пропагандистських матеріалах підкреслювалася те, що Нова Гута була спадкоємицею радянського досвіду будівництва комбінатів у Магнітогорську та Комсомольську, а також, що будова комбінату та молодого міста стала можлива лише постійному постачанню матеріального забезпечення та технологій з боку «великого брата»²⁷. Про цю допомогу повсякчасно нагадувала зовнішня «реклама» у вигляді транспарантів та написів на будівлях комбінату та житлових будинках: «Допомога СРСР – побудова комунізму», «Нова Гута – справжній доказ дружби СРСР та ПНР»²⁸, з прив'язкою до риторики Холодної війни – «Нова Гута – символ миру»²⁹, «Хай живе і міцніє світовий табір миру і його провідна сила – могутній Радянський Союз»³⁰; під час мітингів учасники обов'язково несли портрети радянських лідерів поряд із польськими. Участь радянських фахівців фіксувалася в тогочасній хроніці³¹. Зокрема, у фільмі «Напрямок – Нова Гута» (“Kierunek – Nowa Huta”) бачимо кадри безпосередньо з будівельного майданчика, де добре видно документацію російською мовою; фіксувалося постачання радянського обладнання³², хоча за фактом обсяг імпорту для побудови комбінату становив не таку вже й велику частину – 7 % всієї вартості (дані за 1950–1953 роки)³³. Інший погляд маємо в репортажах радіо «Вільна Європа» (яке теж було створено як засіб пропаганди під час Холодної війни). В інтерв'ю серед втікачів до Швеції маємо низку згадок про низьку якість обладнання, що постачалося до Нової Гути з Радянського Союзу³⁴.

Серед учасників радянських делегацій можна було зустріти таких високопосадовців, як маршала СРСР Родіона Маліновського або Голову Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна³⁵, що свідчить про важливе символічне значення комбінату в радянсько-польських відносинах.

Яка ж ситуація у сприйнятті Нової Гути серед стейкхолдерів спадщини (зокрема, представників місцевої влади, третього сектору та музейників) у сучасній Польщі? Власне,

27 Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, *O Nowej Hucie I O Warszawskim Pałacu Kultury I Nauki Im. J. Stalina Dwóch Pomnikach Wielkiej Przyjaźni* (Warszawa: Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, Zarząd Główny, 1953): 2; K. Lebow, *Unfinished Utopia: Nowa Huta Stalinism and Polish Society 1945–56* (Ithaca: Cornell University Press, 2013): 15.

28 Budynek Biura Wydziału Transportowego – elewacja wejściowa, 23 I 1953, 29/777/fot. 2428. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/budynek-biura-wydzialu-transportowego-elewacja-wejsciowa/>

29 Budowa Centrum Administracyjnego NH. Robotnicy pracujący na dachu obiektu, 11 VIII 1953, 29/777/fot. 5137, Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/budynek-biura-wydzialu-transportowego-elewacja-wejsciowa/>

30 Rejon wielkich pieców, 15 II 1954, 29/777/fot. 1574. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/rejon-wielkich-piec-ow-na-scianie-widoczne-jest-haslo-propagandowe-niech-zyje-i-krzepnie-swiatowy-oboz-pokoju-i-jego-przodujaca-sila-poteczny-zwiazek-radziecki/>; “W Nowej Hucie. Święto Odrodzenia w Nowej Hucie”. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/6324>; “Sojusz z ZSRR gwarancją niepodległości Polski”. 1965, BRONIAREK_414-0. KARTA. https://foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0600_broniarek_romuald,124280,zdjecie.html

питання «народження» Нової Гуті з волі саме радянської влади, на думку польського урбаніста Кароля Янаша, її «перворідний гріх», сприяв формуванню скоріше негативного образу цього середовища в 1990-ті рр.³⁶, яке за інших обставин мало б позитивне сприйняття. У польській науковій історіографії та науково-популярних дослідженнях останнім часом поширюється термін «погано народжена спадщина» (*zle urodzone dziedzictwo* – зокрема, у збірці репортажів Філіпа Спрінгера³⁷) щодо спадщини, яка в цілому б сприймалася позитивно в контексті пізнього модернізму (який був світовим трендом, а не притаманний лише соціалістичному табору) – особливо це стосується пізнього модернізму, який добре вписується в контекст розвитку інтернаціонального стилю, якби б не його «погане» ідеологічне походження. Порівнюючи сприйняття минулого в Дунаїввароші та Новій Гуті, Катажина Зехентер, польська історикinja культури, доходить висновку, що в Новій Гуті все ще не сталося сприйняття «незручного минулого», тоді як Дунаївварош більш спокійно сприймає соціалістичну спадщину³⁸.

Контроверсійність сприйняття Нової Гуті як місця втілення влади Радянського Союзу через навіязування свого бачення, а з іншого – як місця боротьби: наприклад, у виставці «Нова Гута – місце боротьби та праці» (2007) Інституту національної пам’яті в Польщі, який задає офіційний наратив політичної пам’яті представлено саме другий варіант: радянські інженери обирають місцевість, щоб «затмарити стару королівську столицю». Далі вже логіка виставки йде шляхом показу Нової Гуті як простору боротьби – спочатку у контексті боротьби за релігійний простір (так звана «Боротьба за хрест»), а потім – „Солідарності” та робітничого руху, тобто Нова Гута, її мешканці та простір вже є діаметрально протилежними радянській ідеології³⁹.

Попри контроверсійність у сприйнятті, Нова Гута була внесена до переліку пам’яток містобудування місцевого значення у 2004 році. В офіційній документації бачимо контекстуалізацію чиновниками Нової Гуті як незручної спадщини: «Елемент міжнародної політики під час “холодної війни”, а водночас зброя у внутрішній політичній і соціальній боротьбі»⁴⁰. Знову показується мотив з одного боку, навіязаності Нової Гуті як інструменту Холодної війни, а з іншого – її значення в історії „Солідарності”. Нещодавно, 3 лютого 2023 року, Нова Гута також була визнана пам’ятником історії, попри свій соцреалістичний бекграунд⁴¹. Говорячи про аргументацію щодо такого рішення, професор Краківської Політехніки Збігнев Мичковські говорить про Нову Гуту як зразок утопічного мислення, що вписується в концепцію пошуків ідеального міста, починаючи з античності; «винятковий приклад змагання рідної архітектурної традиції з навіязаними зразками соцреалізму»; важливість у загальноєвропейському контексті; простір боротьби проти тоталітарного ре-

31 “Ofiarną pracą czcimy pamięć Józefa Stalina. Tlenownia ruszy przedterminowo. Nowatorstwo w budownictwie. Betonowanie fundamentów stalowni. Odlewnia staliwa”. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/7437>

32 “Kierunek — Nowa Huta”. <https://youtu.be/l4rqCv-8lm8?t=418> ; Huta im. Lenina, dostawa łożysk ze Związku Radzieckiego, Marzec 1960. BRONIAREK_151-02. KARTA. https://foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0600_broniarek_romuald,116763,zdjecie.html

33 Kombinat Metalurgiczny Nowa Huta. Import maszyn i urządzeń. Zestawienia i korespondencja, 1953–1953, 2/274/0/8/2989. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie. Archiwum Akt Nowych: 61.

34 The Quality of the Russian Equipment Installed at Nowa Huta. https://www.europeana.eu/pl/item/2022043/10891_osa_ef1e64cb_dfd7_45f9_af26_fac8c1a9929

35 J. Skarbowski, Z. Jasińska and S. Otwinowski, *Nowa Huta: Pierwsze Socjalistyczne Miasto W Polsce* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971).

36 K. Janas, *Nowa Huta: Przestrzeń Tożsamości* (Warszawa-Kraków, 2020):103.

37 F. Springer, *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u* (Kraków, 2012).

38 K. Zechenter, “The Repositioning of Postsocialist Narratives of Nowa Huta and Dunaújváros”, *Revue des études slaves* LXXXVI-1-2 (2015). <http://journals.openedition.org/res/691>

жиму; урбанізація передмість Кракова. Тож бачимо, що тут аргументи скоріше не про архітектурну цінність, а саме як ідеї, спадщини складного та неоднозначного минулого. Крім того, підкреслюється, що Нова Гута – все-таки «своя» спадщина, створена польськими архітекторами⁴². У медійному просторі роблять також спроби увести Нову Гуту в контекст «своєї», польської спадщини, також визнають переваги її архітектурного планування та заперечують тезу про суто ідеологічні підстави для розташування міста, називаючи її «популярною теорією змови» та «засновчим міфом»⁴³, а також заперечення генеалогічного зв'язку ідеї Нової Гути з радянськими містами: «Нова Гута не є ні в якому разі донькою Магнітогорська»⁴⁴.

У сучасному міському просторі Нової Гути тема Холодної війни найкраще розкрита через систему об'єктів цивільної оборони. Надмірна кількість протиядерних бомбосховищ концептуалізуються дослідниками саме як ознака Холодної війни й на прикладі інших міст⁴⁵. Оскільки будівництво Нової Гути на першому етапі припало якраз на пік Холодної війни, дослідники відзначають значну кількість (більшу, ніж у пізніших частинах міста) об'єктів цивільної оборони⁴⁶.

Музей Нової Гути розробив виставку «Атомна загроза», розташовану у справжніх бомбосховищах⁴⁷. Власне, у супровідних матеріалах до цієї виставки заходи з цивільної оборони розглядаються скоріше як засіб пропаганди, аніж нагальна необхідність. На виставці знайомство туриста з протиатомним захистом не закінчується, адже йому пропонується пройтися маршрутом, на якому він бачить виходи з вентиляцій, бомбосховища у будинках, а також башти спостереження – і це вписано в контекст формування урбаністичного середовища Нової Гути. Агата Клімек-Здеб, співробітниця Музею Нової Гути, підкреслює важливість такої концептуалізації словами авторки сценарію виставки Катажини Жажицької, що «додавання позначення, що це – спадщина Холодної війни, робить об'єкт зрозумілим для людей з усього світу, локалізує його в часі й міцно вписує в контекст Нової Гути та її історії»⁴⁸.

Отже, на першому етапі побудови Нової Гути (1949–1956 рр.), окрім ідей виховання нової людини та нового суспільства, найбільшої побудови 6-річного плану, прослідковується також зовнішньополітичний аспект як один з головних символів польсько-радянських відносин та біполярного протистояння. Бачимо такі прояви її як спадщини Холодної війни, як мілітаризація урбаністичного планування, ідеологічне підґрунтя містопланування, пропагандистські меседжі Нової Гути як символу миру та дружби ПНР з СРСР. Концептуалізація Нової Гути як спадщини Холодної війни простежується як на рівні офіційної документації, так і на рівні публічної репрезентації у медіа та музейному просторі.

39 “Nowa Huta - miasto pracy i walki”, Instytut Pamięci Narodowej. https://ipn.gov.pl/strony-zewnetrzne/wystawy/nowa_huta/html/wstep.html

40 L. Książek, “Karta biała: układ urbanistyczny Nowej Huty”. https://zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-dzielnica-nowa-huta/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.515163/10

41 A. Latocha, “Nowa Huta została ogłoszona Pomnikiem Historii”. https://www.krakow.pl/otwarty_na_swiat/aktualnosci/268045,62,komunikat,nowa_huta_zostanie_ogloszona_pomnikiem_historii_.html

42 Kraków Heritage Lab, “Nowa Huta - Pomnikiem Historii”. <https://youtu.be/-kZvjTPuCKg?t=349>

43 M. Lempart i P. Jagło, “Nowa Huta.»Chcą dotknąć socrealu? To na pewno możemy im dać.» Jedyńska Polskie Radio. <https://jedynka.polskieradio.pl/artykul/835596,nowa-hutachca-dotknac-socrealu-to-na-pewno-mozemy-im-dac>

44 L. Konarski, “Nowa Huta – wraca socrealizm”. <https://www.tygodnikprzeglad.pl/nowa-huta-wraca-socrealizm/>

45 Див.: R. Brook, M. Dodge and J. Hogg, *Cold War Cities Politics Culture and Atomic Urbanism 1945–1965* (London: Taylor & Francis, 2023).

46 A. Klimek-Zdeb, “Projekt Podziemna Nowa Huta. Zimnowojenne schrony a interpretacja dziedzictwa”. *Studia Periegetica* 36 (4) (2021): 31.

47 “Schrony Nowej Huty”, Muzeum PRL-u. <http://www.schronywnowejhucie.pl/pl/>

48 A. Klimek-Zdeb, “Projekt Podziemna Nowa Huta. Zimnowojenne schrony a interpretacja dziedzictwa”. *Studia Periegetica* 36 (4) (2021): 34.

REFERENCES

Banaszkiewicz, M., Zbigniew, S. “Schrony W Nowej Hucie Jako kłopotliwe Dziedzictwo: Pomiędzy Edukacją a Rozrywką”. *Turyzm/Tourism* 29 (1) (2019): 7–15. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.29.1.01>

Broniarek, R. Huta im. Lenina – hasło na poręcz kładki: “Sojusz z ZSRR gwarancją niepodległości Polski”. 1965, BRONIAREK_414-0. KARTA. https://foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0600_broniarek_romuald,124280,zdjecie.html

Broniarek, R. Huta im. Lenina, dostawa łóżysk ze Związku Radzieckiego, Marzec 1960. BRONIAREK_151-02. KARTA. https://foto.karta.org.pl/nasze-zbiory/kolekcje/ok_0600_broniarek_romuald,116763,zdjecie.html

Brook, R., Dodge, M. and Hogg, J. *Cold War Cities Politics Culture and Atomic Urbanism 1945–1965*. London: Taylor & Francis, 2023.

Budowa Centrum Administracyjnego NH. Robotnicy pracujący na dachu obiektu. W tle widoczna jest pętla tramwajowa oraz budynek z portretem Bolesława Bieruta oraz napisem: Nowa Huta symbolem pokoju. 11 VIII 1953, 29/777/fot. 5137. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/budynek-biura-wydzialu-transportowego-elewacja-wejsciowa/>

Cymer, A. *Architektura w Polsce 1945–1989*. Warszawa: Centrum Architektury, 2018.

Dzhadt, T. *Pislia viiny. Istoriia Yevropy vid 1945 roku*. Kyiv: Nash format, 2020.

Fotolaboratoria Nowej Huty, Budynek Biura Wydziału Transportowego – elewacja wejściowa. Na dachu budynku widać hasło: “Nowa Huta to żywy dowód przyjaźni ZSRR”, 23 I 1953, 29/777/fot. 2428. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/budynek-biura-wydzialu-transportowego-elewacja-wejsciowa/>

Fotolaboratoria Nowej Huty, Makieta Nowej Huty niesiona w czasie pochodu 1 – majowego w Krakowie, w tle napis: “W oparciu o dokumentację radziecką budujemy Nową Hutę”, 1 V 1953, 29/777/fot. 4891. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/makie-ta-nowej-huty-niesiona-w-czasie-pochodu-1-majowego-w-krakowie/>

Fotolaboratoria Nowej Huty, Odlewnia Staliwa – widok na dekorację ściany obiektu w dniu pogrzebu Józefa Stalina, 9 III 1953, 29/777/fot. 7790. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Kra-

kowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/odlewnia-staliwa-widok-na-dekoracje-siany-obiektu-w-dniu-pogrzebu-joze-fa-stalina/>

Fotolaboratoria Nowej Huty, Załoga Biura Projektów Nowej Huty w pochodzie pierwszomajowym w Krakowie, 1 V 1953, 29/777/fot. 2608. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/zaloga-biura-projektow-nowej-huty-w-pochodzie-pierwszomajowym-w-krakowie/>

Golonka-Czajkowska, M. *Nowe Miasto Nowych Ludzi: Mitologie Nowohuckie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.

Heynen, H., Loosen, S. "Cold War History beyond the Cold War Discourse: A Conversation with Łukasz Stanek". *Architectural Histories* 7 (1) (2019): 1–10. <https://doi.org/10.5334/ah.435>

Hołuj, D. "Socjalistyczne Materialne Dziedzictwo Nowej Huty Jako Lokalny zasób Rozwojowy". *Studia Miejskie* 26 (2020): 125–39. <https://doi.org/10.25167/sm2017.026.09>

Instytut Pamięci Narodowej. n.d. "Nowa Huta – miasto pracy i walki". https://ipn.gov.pl/stroiny-zewnetrzne/wystawy/nowa_huta/html/wstep.html

Janas, K. *Nowa Huta: Przestrzeń Tożsamości*. Warszawa-Kraków: Instytut Rozwoju Miast i Regionów, 2020.

Jędruch, D., Karpińska, M., Leśniak-Rychlak, D. *Teksty modernizmu. Antologia polskiej teorii i krytyki architektury 1918–1981*, T. 1. Kraków, 2018.

Klimek-Zdeb, A. "Projekt Podziemna Nowa Huta. Zimnowojenne schrony a interpretacja dziedzictwa". *Studia Periegetica* 36 (4) (2021): 29–47.

Kombinat Metalurgiczny Nowa Huta. Import maszyn i urządzeń. Zestawienia i korespondencja, 1953–1953, 2/274/0/8/2989. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie. Archiwum Akt Nowych.

Kotarbiński, A. "O dotychczasowej postawie architektów polskich wobec realizmu socjalistycznego". *Architektura* 3 (101) (1956): 57–58.

Kraków Heritage Lab. "Nowa Huta – Pomnikiem Historii". <https://youtu.be/-kZvjTPuCkg?t=349>

Książek, L. "Karta biała: układ urbanistyczny Nowej Huty", 2004. https://zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-dzielnica-nowa-huta/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.515163/10

- Kuzina, K. "Idei ususpilnenoho pobutu v arkhitekturnykh proektakh sotsialistychnykh mist Radianskoi Ukrainy (1929–1933 rr.)." *Novi storinky istorii Donbasu* 26 (2017): 71–87.
- Latocha, A. "Nowa Huta została ogłoszona Pomnikiem Historii", 2023. https://www.krakow.pl/otwarty_na_swiat/aktualnosci/268045,62,komunikat,nowa_huta_zostanie_ogloszona_pomnikiem_historii_.html
- Lebow, K. *Unfinished Utopia: Nowa Huta Stalinism and Polish Society 1945–56*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Lempart, M. i Jagło, P. "Nowa Huta. "Chcą dotknąć socrealu? To na pewno możemy im dać". Jedynka Polskie Radio. <https://jedynka.polskieradio.pl/artukul/835596,nowa-hutachca-dotknac-socrealu-to-na-pewno-mozemy-im-dac>
- Leszek, K. "Nowa Huta – wraca socrealizm". <https://www.tygodnikprzeglad.pl/nowa-huta-wraca-socrealizm/>
- Międzyrzewski, A. "Kierunek – Nowa Huta", 1951. <https://youtu.be/I4rqCv-8lm8?t=418>
- Minorski, J. *O Polską Architekturę Socjalistyczną: Materiały Z Krajowej Partyjnej Narady Architektów Odbytej W Dniu 20-21 VII 1949 R. W Warszawie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Techniczne, 1950.
- Muzeum PRL-u. "Schrony Nowej Huty", 2016. <http://www.schronywnowejhucie.pl/pl/>
- Nowa Huta. Projekt przyłączenia Zjednoczenia Budowy Miasta do Zjednoczenia Przemysłowego Huty im. Lenina. Notatka, wyciąg z uwag ekspertów radzieckich. 1954–1954, 2/274/0/1/436. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych.
- Nowa Huta. Założenia organizacyjne, sprawozdania. 1949–1952, 2/274/0/1/435. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych.
- Organizacja Zjednoczenia Budowy Nowej Huty i Zjednoczenia Budowy miasta Nowa Huta, Protokoły konferencji, notatki służbowe, 1950. 2/274/0/1/149, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych.
- Paduchowski, W. 2012. "U początków Nowej Huty. Spór o genezę usytuowania kombinatu i miasta." In: *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej*, T.1, ed. by Ł. Kamiński, G. Wołek, 85–92. Warszawa.
- Pierwszy transport koksu na zamówienie zewnętrzne – z planszą z hasłem: „Dzięki pomocy ZSRR Kombinat im. Lenina daje pierwszy koks dla rozwoju przemysłu hutniczego i chemicznego.

Pierwszy koks dla przemysłu chemicznego w Oświęcimiu”, 21 IX 1954, 29/777/fot. 5413. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/pierwszy-transport-koksu-na-zamowienie-zewnetrzne/>

Pozniak, K. *Model Socialist Town, Two Decades Later: Contesting the Past in Nowa Huta, Poland*. London, Ontario: the University of Western Ontario, 2011. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/263>

Rejon wielkich pieców – na ścianie widoczne jest hasło propagandowe: „Niech żyje i krzepnie światowy obóz pokoju i jego przodująca siła – potężny Związek Radziecki”, 15 II 1954, 29/777/fot. 1574. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/rejon-wielkich-piecowa-na-scianie-widoczne-jest-haslo-propagandowe-niech-zyje-i-krzepnie-swiatowy-oboz-pokoju-i-jego-przodujaca-sila-poteczny-zwiazek-radziecki/>

SARP, “Wnioski w sprawie twórczości architektonicznej uchwalone przez plenum Zarządu Głównego SARP w dniu 4 i 5 kwietnia 1955 r.”. *Architektura* 7 (93) (1955): 185–186.

Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. 1950. “6-letni plan rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955”. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19500370344/O/D19500344.pdf>

Skarbowski, J., Jasińska, Z. and Otwinowski, S. *Nowa Huta: Pierwsze Socjalistyczne Miasto W Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.

Slatin, L. “Svidanie s Pol’shej. Okonchanie”, *Znamja* 2 (1962): 123–146.

Springer, F. *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*. Kraków, 2012.

Stanek, Ł. *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe West Africa and the Middle East in the Cold War*. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Sumorok, A. The idea of the socialist city. The case of Nowa Huta. *Czasopismo Techniczne* (2015): 303–340. [https://www.ejournals.eu/Czasopismo-Techniczne/2015/Architektura-Zeszyt-12-A-\(27\)-2015/art/7355](https://www.ejournals.eu/Czasopismo-Techniczne/2015/Architektura-Zeszyt-12-A-(27)-2015/art/7355)

Świątek, P. “The Architectural and Urban Heritage of Socialist Realism in Warsaw – an Approach for Evaluation and Conservation.” *ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees* Bd. 58 (2013): 42–44.

The Quality of the Russian Equipment Installed at Nowa Huta. https://www.europeana.eu/pl/item/2022043/10891_osa_ef1e64cb_dfd7_45f9_af26_faca8c1a9929

- Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. 7.Xi.1917 – 7.Xi.1948: *Materiały Do Referatu Rocznicowego*. Warszawa: nakł. Spółdzielni Wydawniczej “Współpraca”, 1948.
- Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. *O Nowej Hucie I O Warszawskim Pałacu Kultury I Nauki Im. J. Stalina Dwóch Pomnikach Wielkiej Przyjaźni*. Warszawa: Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Zarząd Główny, 1953.
- Uroczystości z okazji X – lecia PRL – załoga na placu przed wielkim piecem nr 1, 21 VII 1954. 29/777/fot. 2753. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/uroczystosci-z-okazji-x-lecia-prl-zaloga-na-placu-przed-wielkim-pieczem-nr-1/>
- Uroczystość nadania Nowej Hucie nazwy Huta im. Lenina – wnętrze hali, widok na stół prezydialny, 21 I 1954, 29/777/fot. 2692. Huta im. Lenina, Archiwum Narodowe w Krakowie. <https://archiwalneopowiesci.ank.gov.pl/wystawa/cal-y-narod-buduje-nowa-hute/propaganda/uroczystosc-nadania-nowej-hucie-nazwy-huta-im-lenina-wnetrze-hali-widok-na-stol-prezydialny/>
- Wiesiołek, M. W Nowej Hucie. Święto Odrodzenia w Nowej Hucie. 1950. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/6324>
- Wiesiołek, M. Ofiarną pracą czcimy pamięć Józefa Stalina. Tlenownia ruszy przedterminowo. Nowatorstwo w budownictwie. Betonowanie fundamentów stalowni. Odlewnia staliwa, 1953. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/7437>
- Wiśniewski, M. “Architektura w Nowej Hucie.” In: *Nowa Huta w Kulturze – Kultura w Nowej Hucie*, ed. by J. Kłaś, M. Wąchała-Skindzier, 102–111. Kraków, Ośrodek Kultury Im. C. K. Norwida, 2019.
- Wiśniewski, M. n.d. “W nowych miastach powojennej Europy”. <https://idealcity.pl/narracje/w-nowych-miastach-powojennej-europy/#sdfootnotel1sym>
- Zechenter, K. “The Repositioning of Postsocialist Narratives of Nowa Huta and Dunaújváros”. *Revue des études slaves*, LXXXVI-1-2 (2015): 141–156. <https://doi.org/10.4000/res.691>

Anastasia Bozhenko

TROJAN HORSE OF THE COLD WAR: NOWA HUTA AS THE INSTRUMENT OF SOVIET INFLUENCE ON THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

The article examines the exertion of power by the Soviet Union during the Cold War on the territory of the Polish People's Republic through economic and urban planning mechanisms, exemplified by the construction of Nowa Huta. It specifically delves into the Soviet intervention in the structural reorganisation of both the city and the plant, as well as the consultations between Polish and Soviet experts. The article highlights that the Soviet influence was evident, ranging from adopting the Soviet model of forced industrialization and construction management to the daily control of technological processes in production. The propagandist image of Nowa Huta constantly emphasises its importance as one of the prime symbols of Polish-Soviet friendship and a symbol of peace, aligning with the Cold War rhetoric. Finally, contemporary historiography and collective memory conceptualise the perception of Nowa Huta as a legacy of the Cold War, in particular through its museumification and categorization within the framework of an uncomfortable heritage.

Keywords: Nowa Huta, Cold War, propaganda, socialistic city, industrial heritage, uncomfortable heritage.

Тетяна Кароева,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

urasim@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ПЕРЕФОРМАТУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК УПРАВЛІНСЬКИЙ ПРИЙОМ РАДЯНСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ 1920-х рр. (на прикладі Вінниці)

Зі встановленням радянської влади трансформація міських поселень, що вважалися базою радянської суспільства, мала відбуватися відповідно до комуністичної доктрини. Складність ситуації полягала в тому, що урбаністична тематика ніколи до того не розроблялася теоретиками марксизму, тому радянські функціонери мали на ходу вигадувати способи управління містами. За відсутності міських виконкомів влада зосереджувалася в руках чиновників губернських/округових виконкомів, які за браком часу та досвіду потребували простого інструментарію для ухвалення рішень. У пригоді стало переформатування міського простору за різними критеріями відповідно до конкретних завдань. Під поняттям «міський простір» слід розуміти його фізичний (територія, будівлі, інженерно-транспортна інфраструктура), соціальний (практики створення та використання фізичного простору, особливий міський спосіб життя, соціальні відносини) та уявний (образ міста) вияв. Якщо до затвердження радянської влади осмислення міського середовища відбувалося з урахуванням функціонального підходу на основі історико-культурних традицій, то згодом провідним став соціально-функціональний підхід. Численні переформатування міського простору привели до його радянської (особливо соціального та уявного проявів). Така управлінська практика розглянута на прикладі Вінниці як міста, яке не потрапило під щільний експериментальний пресинг держави, на відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації.

Ключові слова: місто, міський простір, урбанізація, радянська система управління, радянська індустріалізація, Вінниця.

DOI: 10.15407/mics2023.01.072
УДК 930 (477.44)“1920”

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

© Тетяна Кароева, 2023

1 Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР 51-52 (1927): 214.

2 До 1925/26 господарського року окремих міських бюджетів взагалі не існувало.

У другій половині XIX ст. ідея про необхідність систематичного перетворення міст за ви-кликами нового часу поширилася суспільством. Перші спроби мали розмитий, фрагментарний характер. Їх реалізовували міські чиновники, які вирішували скоріше нагальні проблеми управління, реконструкції або збереження міського простору. На початку XX ст. з'явилися концепції творення/перетворення модерного міста, наприклад, концепція Е. Говарда «міста-саду» (співіснування людини і природного середовища), концепція Т. Гарньє «промислове місто» (містобудівні комплекси-ансамблі з приміською зоною розселення). У 1910-х рр. на українських теренах архітектори великих міст (Києва, Харкова, Одеси) намагалися розробляти перспективні плани урбаністичного розвитку. Якщо раніше панувала хаотична забудова відповідно до фінансових можливостей і смаків власників земельних ділянок, запровадження технічних винаходів у міське господарство відбувалося сплесками, а не за планом, то головною ідеєю початку століття була доцільність системного та планового керування забудовою з боку міської влади. Панував функціональний підхід до планування з урахуванням гігієнічних та соціальних вимог. Активно обговорювалися проблеми розселення населення, зручного та швидкого сполучення між центром та околицями, між мікро-районами.

Зі встановленням радянської влади трансформація міст мала відбуватися відповідно до завдань побудови нового суспільства, але складність ситуації полягала в тому, що до того в комуністичній доктрині урбаністична тематика ніколи не розроблялася. Партійні та радянські функціонери мали на ходу вигадувати способи оптимізації структури міста та управління ним, по-новому винаходити міський простір. Він їм бачився специфічно радянським, відмінним від буржуазного.

Метою цього дослідження є вивчення переформатування міського простору як управлінського прийому на етапі становлення радянського міського самоврядування в Україні. Як відомо, на початку 1920-х рр. політична доктрина радянського будівництва в Україні не передбачала створення міських виконкомів. Міські депутати не мали реальних повноважень для управління містом, рішення міськрад виконували чиновники губернських/округових виконкомів на власний розсуд. Тривала боротьба міських депутатів за реальне місцеве самоврядування закінчилася ухваленням «Положення про міські ради» (1927)¹, яке нарешті забезпечило міськрадам права юридичної особи. Міські чиновники отримали право опікуватися справами міського господарства, розпоряджатися міським майном, комунальними підприємствами та землею, муніципальними будинками. Міськрада могла розглядати й ухвалювати міський бюджет, стежити за його виконанням².

3 Звіт Вінницької міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів з 1 квітня 1929 – 1 квітня 1930 р. (Вінниця, 1930), 24.

4 М. Борисенко, *Житло і побут міського населення України у 20–30 роках XX століття* (Київ: Стилос, 2009).

5 Н. Гогохія, «Українське радянське місто 1929 – 1938 рр.: історико-соціальний аналіз» (Дис. канд. іст. наук, Луганськ. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003).

6 Р. Любавський, *Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років* (Харків, 2016).

7 Зокрема, у самому журналі «МІКС» цій проблематиці був присвячений окремий випуск: *Місто: історія, культура, суспільство* 2 (2017), DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02>

Практику осмислення міського простору розглянемо на прикладі Вінниці, губернського/округового центру, який не потрапив під щільний експериментальний пресинг держави, на відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації.

Радянська влада у місті стабільно встановилася в листопаді 1920 р., вибори до міської ради пройшли в січні 1921 р., а дієвий виконавчий орган був створений лише у 1928/29 господарському році. Його штат спочатку становив 10 одиниць, а вже у 1929/30 господарському році – 82,5³, що дозволило організувати оперативне управління з урахуванням реальної ситуації. Отже, упродовж 1921–1929 рр. губернським/округовим чиновникам, які відповідали за регіон загалом, для окремого управління містом потрібний був досить простий інструментарій. Одним із його прийомів стало переформатування міського простору відповідно до поставлених завдань. Йдеться про трансформацію фізичного (території, будівель, інженерної та транспортної інфраструктури), соціального (практик створення та використання фізичного простору, особливого міського способу життя, соціальних відносин) та уявного (образу міста) проявів міського простору.

Тривалий час міське середовище вивчали архітектори, які зосереджувалися на його містобудівних та архітектурних аспектах, соціологи та урбаністи, які намагалися з'ясувати, як воно впливає на образ життя людей і як змінюється в результаті взаємодії з людьми. Зокрема, представники чиказької школи соціології 1920–1930-х рр. прагнули виявити механізми просторової організації міста. Істориків традиційно цікавило минуле фізичного перетворення поселення. Нині вони активно розробляють соціальний та семантичний прояв таких трансформацій, зокрема за радянзації українських теренів. У центрі їх уваги (наприклад, М. Борисенка⁴, Н. Гогохії⁵, Р. Любавського⁶) частіше стоять ідеї розбудови соціалістичного міста, нового соціалістичного побуту, утім механізми радянського привласнення простору залишалися маловивченими. Після 2015 р. з проведенням декомунізації міського простору з'явилося чимало публікацій про репрезентацію через нього історичної пам'яті⁷.

У модерний час осмислення міста як форми поселення збагатилося новими ракурсами. До звичних із середньовіччя адміністративного, оборонного та торгового додався виробничий. Капіталістичне прагнення отримувати найбільші прибутки реалізовувалося і через організацію міського простору. Визначальним його параметром було ідеальне розташування виробництва, обумовлене вартістю землі, наявністю сировини та робочої сили, а також досяжністю ринків збуту за допомогою оптимального транспортного сполучення. Житлове будівництво найчастіше залишалося напризволяще, хоч підприємці могли іноді будувати для своїх робітників житло поряд із заводами. Міська влада практично не мала впливу на інтенсивність побудови житла. А втім, у модерному місті суттєво пришвидшилися темпи

8 Т. Портнова. «Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії». <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>

9 Досі він не знайдений, але до нас дійшла карта міста 1915 р., де, наприклад, низку давніх вулиць на Старому місті накреслено з випрямленою траєкторією та промальовано низку планових вулиць і мостів через річку, яких і досі немає.

10 С. Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля у 1920-х – на початку 1930-х рр.* (Вінниця, 2016), 29 та І. Мазур, *Губернські міста України: соціально-економічний, суспільно-політичний та етнодемографічний аспекти (перша половина 1920-х років)* (Вінниця, 2016), 175.

11 Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси*, 35.

12 Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 38.

13 *Матеріали до відчиту про діяльність Вінницької міської ради VIII-го скликання з жовтня 1928 року до жовтня 1930 р.* (Вінниця, 1930), 26–33.

14 Трухманова, *Соціокультурні та політичні процеси*, 55.

15 *Матеріали до відчиту Вінницького округового виконавчого комітету IX округовому з'їздові рад Вінниччини* (Вінниця, 1927), 68.

забудови, пов'язані із збільшенням населення та розширенням його території. Індустріалізація впливала на міський простір, диктуючи структуру поселення. Напередодні Першої світової війни більшість українських міст у складі Російської імперії трансформувалася в модерні міста⁸. У них активно запроваджувалися науково-технічні досягнення (електрика, трамвай, водогін, каналізація, телефон), водночас зберігалася невпорядкована забудова (поглиблена капіталістичною анархією вільного ринку), слабка міська інфраструктура, переважно дерев'яна (глинодерев'яна) забудова. Саме з такою спадщиною модерного міста зіткнулися радянські чиновники.

За новопосталої влади міські проблеми просторового розвитку нікуди не поділися і навіть поглибилися. Роки фізичного занедбання міст та безладного їх функціонування з активним втручанням військових змушували радянську владу шукати швидких і простих рішень, насамперед в організаційній та адміністративній сферах. Нова епоха відкрила можливість швидко і рішуче перекроювати весь навколишній світ, і міське середовище не стало винятком.

Певною перевагою Вінниці було те, що її міське керівництво напередодні Першої світової війни очікувало на завершення генерального плану розвитку міста⁹. Отже, нові радянські чиновники у своїх рішеннях могли базуватися на якісь візії подальшого фізичного розвитку міського простору.

За УСРР 1920 р. Вінницю остаточно визнали губернським центром Подільської губернії, хоч фрагментарно вона виконувала його обов'язки з 1914 р. Вважається, що новий адміністративний статус допоміг швидшому відновленню та подальшому зростання населення й економіки міста¹⁰. Вінницька дослідниця С. Трухманова вказує, що лише у Вінниці населення системно збільшувалося (з 37 962 осіб 1920 р. до 60 018 осіб у 1931 р.), а в інших окружних містах Поділля то зростало, то зменшувалося¹¹. Міський бюджет також мав добрі тенденції: зріс з 1768,3 тис. крб у 1925/26¹² господарському році до 5772,5 тис. крб у 1929/30¹³.

Оскільки Подільська губернія була прикордонною, то радянська держава уникала будівництва на цих теренах підприємств важкої та машинобудівельної промисловості. Найрозвинутішою галуззю залишалася харчова, яка не потребувала значних капіталовкладень і базувалася на місцевому сільському господарстві. Відповідно робітників (з ремісниками та кустарями) навіть у Вінниці було небагато (у 1926 р. – 11,3 % міського населення)¹⁴. Усе відновлення міського господарства йшло за рахунок власних коштів, без істотної допомоги держави¹⁵.

Спочатку чиновники губернського/округового виконкому діяли в межах загальної логіки своїх дореволюційних попередників, орієнтувалися на функціональне призначення тих чи

16 «Оголошення», Вісті, Лютий 6, 1921.

17 Тобто Нове місто, а також ті території на захід, що почали забудовувати на початку XX ст. Найбільш урбанізована частина міста.

18 «Колодцы общественного пользования г. Винницы». Бюллетень Подольского губернского статистического бюро 5(1921): 6.

19 ДАВіО, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 46.

20 ДАВіО, ф. Р-256, оп. 1, спр. 25, арк. 257.

21 Старе місто остаточно повернулося в міські межі в 1934 р.

22 ДАВіО, ф. Р-40, оп. 1, спр. 714, арк. 14–15.

інших об'єктів міського простору, на його розмір та розселення населення. Водночас політична ситуація вимагала управління з орієнтацією на нові ідеологічні вимоги та соціальну риторику (про соціальну справедливість), тому поступово окреслювався новий засадничий підхід до ухвалення рішень, який можна назвати соціальним функціоналізмом.

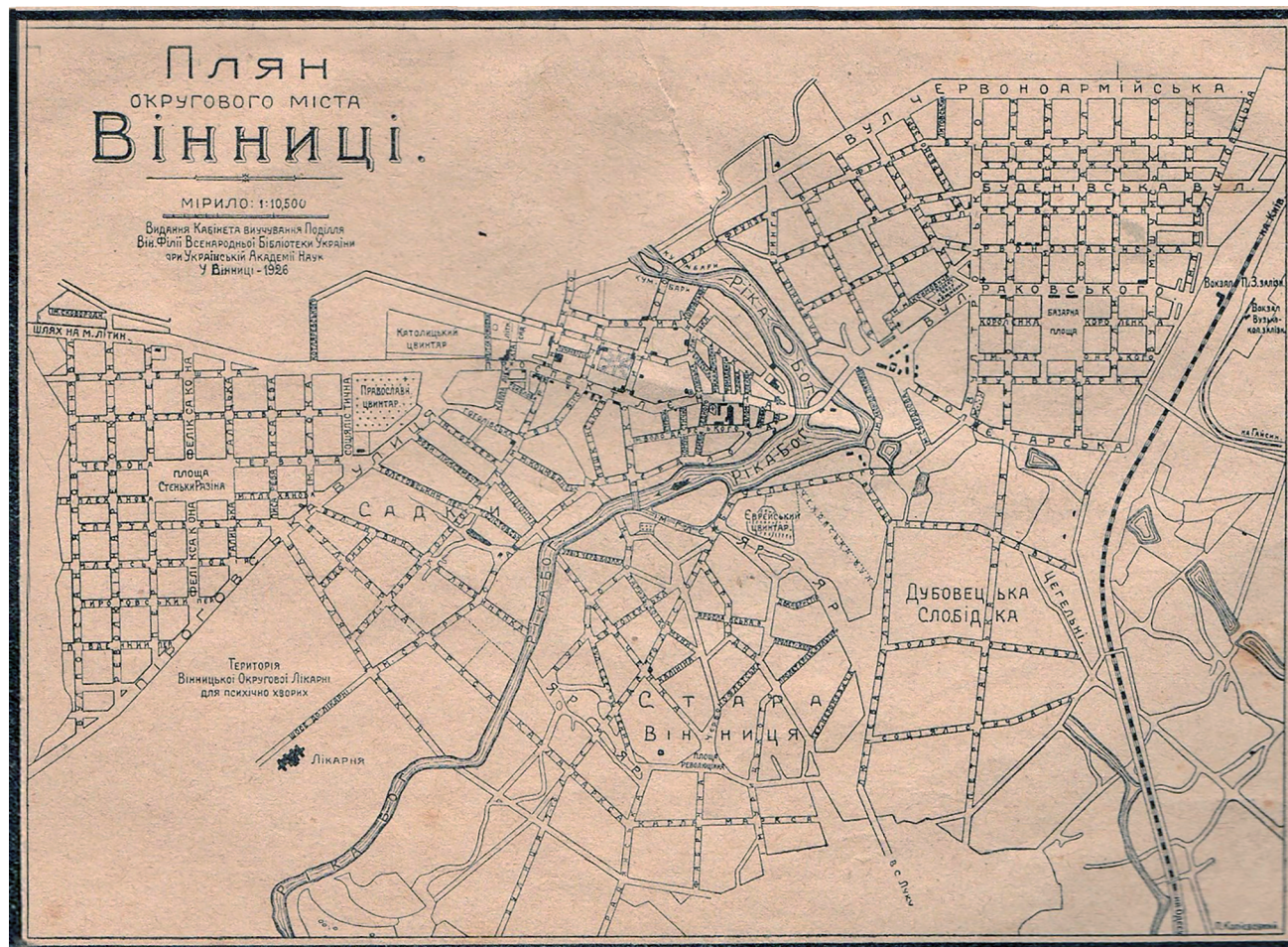
Один із перших кроків з організації управління в умовах «воєнного комунізму» стосувався територіального поділу міста. Наприкінці 1920 р. для встановлення швидкого та тісного зв'язку з населенням було створено 39 районів, районним комітетам підпорядковувалися будинкові комітети, що об'єднували старших по будинкам¹⁶. Такий дрібний поділ дозволив впритул наблизитися до мешканців для контролю за виконанням трудової повинності та водночас забезпечував оперативний розподіл матеріальних ресурсів (продпайків). Крім того, в умовах націоналізації житла та масового переселення людей така щільна мережа дозволила охопити контролем новопоселенців. З відмовою від «воєнного комунізму» влада частково зберегла таке районування для подальшого управління житловими кооперативами, а після денаціоналізації – приватними будинками.

Паралельно міські документи восени 1920 р. оперували просторовим осмисленням міста, наближеним до топографічно-географічного, зорієнтованого на ключові міські топоніми. Місто представляли такі мікрорайони: північне та південне Замостя, Дубовецька слобідка, Старе місто, Місто¹⁷, військове містечко, станція Вінниця, Малі Хутори, окружна лікарня¹⁸. Тобто фізичний простір уявлявся у міській топонімії, що склалася історично.

У 1921 р. Старе місто та Дубовецьку слобідку виключили зі складу Вінниці¹⁹, аргументуючи тим, що більшість місцевого населення веде аграрний спосіб життя. Утім з проведенням реформи адміністративно-територіального устрою 1923 р. рішення змінили. На засіданні секції радянського будівництва Вінницького окрстатбюро прозвучало, що лише 25–30 % місцевих мешканців повністю живуть із сільського господарства, для решти воно має допоміжний характер. Багато мешканців тяжіють до Вінниці, а до Вінницької округи не мають «ніякого стосунку і тяги»²⁰. Як наслідок, губерньська адміністративно-територіальна комісія повернула Старе місто²¹ і Дубовецьку слобідку до складу Вінниці як передмістя, а Великі і Малі Хутори визнала сільською місцевістю.

Спроби нового осмислення міського простору стосувалися й містобудування. Розуміння перспективної комплексної забудови Вінниці на основі комуністичного тлумачення специфіки міста як форми поселення ще не було. Місцеві управлінці мали керуватися попередніми міськими напрацюваннями, фаховим баченням та звичайною логікою районування за певним критерієм. У лютому 1923 р. для подальшого містобудівного планування запропонували районування Вінниці з урахуванням специфіки соціально-економічного призначення окремих територій²², тобто проявився соціально-функціональний підхід до нього:

23 Найбільш забудований та щільно заселений. Нині вважається центром міста.

П. Копієвський, План округового міста Вінниця, 1926 р.

- фабрично-заводський район. Це була територія обмежена з півночі Немирівським шосе, з півдня – річкою Вінничка, із заходу – насінним заводом, зі сходу – межею міста;
- адміністративний район²³. Він обмежувався дугою річки Південний Буг, вулицями Коцюбинського, Гоголя, кордоном Хлібної площі, включно у напрямку до Бузького узвозу;
- торговий район. Це територія обмежена на півночі військовим містечком, на заході – річкою Південний Буг, на півдні – Брацлавською вулицею, на сході – лінією залізничного вокзалу;

- гуртово-складський район між Липовецькою вулицею та залізничним вокзалом;
- курортно-оздоровчий район. Територія Старого міста та психіатричної лікарні;
- перспективна забудова охоплювала землі Слов'янки і Садків, а також деякі квартали військового містечка та Замостя. Тут земельні ділянки мали збільшуватися від центру до периферії, поступово переходячи до типу сільськогосподарських ферм і садів;
- житловий район. Так зване робітниче містечко мало розміститися на території Дубовецької слобідки (на південь від Брацлавської вулиці), обмежене залізницею з можливістю розширення у бік Старого міста та на південь;
- сільськогосподарський район мав розвиватися на північно-східному напрямку від міста.

Привертає увагу, що в документі фабрично-заводський район ішов першим, надалі – управлінський (адміністративний), а житловий був передостаннім. Після нього зазначили лише сільськогосподарський, який взагалі не вписується в концепцію міського поселення. Таке районування не прижилося, і його надалі не реалізовували. Перепис населення 1926 р. здійснювався за звичними історичними мікрорайонами: Центральна частина, Садки, Слов'янка, Єрусалимка, Замостя, Дубовецька слобідка.

Таке мікрорайонування міста не могло вирішити всі управлінські завдання. Запровадження централізованого планового господарювання вимагало чіткого впорядкування простору. Річка Південний Буг його обумовлювала. Вона ділила місто на праву частину, щільно заселену та забудовану, та ліву, більшу за розміром, але зі садибною забудовою і дещо меншим населенням. Ця природна перепона диктувала осмислення фізичного простору у двох частинах: 1-ша знаходилася на правому березі, а 2-га – на лівому. У місті діяли дві лікарні загального профілю (існували ще спеціалізовані), дві нотаріальні контори, дві камери народних суддів, дві камери народних слідчих (3-тя була спеціалізованою для євреїв, які не знали інших мов), дві камери судових виконавців, два міліційні райони. Орієнтація на географічні умови та кількісні показники (розмір території та кількість населення) була логічною, але не могла забезпечити розв'язання складніших управлінських завдань, пов'язаних із якісними показниками, наприклад, розмір квартирати або оренди.

Із запровадженням непу поновили квартплату за житло. Якщо до «воєнного комунізму» її розмір регулював ринок, і на неї впливали площа, розташування та комфортність житла, то тепер чиновникам треба було вигадати якісь прості параметри її регулювання. Визначати її розмір для кожного будинку було складно, оскільки не вистачало фахівців, знань та досвіду, тому вирішили означити цінність певних територій. У 1923 р. місто поділили на три райони, де найдорожчим житло було у 1-му районі²⁴:

25 Нині це: на заході – обидві сторони вул. Театральної до вул. Соборної, обидві сторони вул. Пирогова до перехрестя з вул. Литвиненко-Вольгемут, на півдні – вул. Литвиненко-Вольгемут до річки Південний Буг, на сході – річкою Буг до вул. Магістратської, на півночі – обидві сторони вул. Магістратської до пров. Селянського, останнім до Бугу, по річці до Крутого узвозу. Отже, Єрусалимку, попри її розташування в самому центрі, через занедбане житло виключили з цього району, включивши до 2-го.

26 Нині це: на правому березі – від вул. Литвиненко-Вольгемут до вул. Скалецького, Єрусалимка, на лівому березі – частина Старого міста в межах вул. Славетної до площі Царина, яром до річки Буг; частина Замостя: обидві сторони проспекту Коцюбинського, вул. Батозька до вул. Стеценка, обидві сторони вул. Київської до перехрестя з вул. Стрілецькою.

27 ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 13, арк. 74зв-76.

1-й район. Від католицького кладовища, обидві сторони Пироговської вулиці, вул. Литвиненка до річки Буг, річкою Буг до залізного мосту і далі обидві сторони вул. Першотравневої, по Селянському пров. до Бугу, по річці Буг до Бузького узвозу і потім, охоплюючи обидві сторони вул. Дзержинського до католицького кладовища²⁵.

2-й район. Від вул. Литвиненка до вул. Клари Цеткін, від залізного мосту в межах Першотравневої вул. до Селянського пров. і рікою Буг, частина Старого міста в кордонах Сабарівської вул., яром до річки Буг до мосту, а потім коло церкви по Староміській вул. через площу Царину до Сабарівської вул., Замостя в межах від залізного мосту, обидві сторони вул. Раковського (в документі помилково – Пироговської вул.), вул. Панаса Мирного до Будьонівської вул. і потім обидві сторони вул. Франца Мерінга, до ріки Буг і залізного мосту²⁶.

3-й район. Решта території Замостя, Слов'янка, Старе місто та Дубовецька слобідка.

В основу такого поділу заклали одночасне врахування гіпотетичної якості житла, доступності до міської торгової, інженерної, транспортної та культурно-освітньої інфраструктури. Таке районування візуалізувало та ранжувало території за престижем проживання. Нині межі 1-го району відповідають найпрестижнішому району проживання в місті, а основу 2-го району складають так звані Ближнє Замостя та Ближнє Старе місто, які також вважаються зручними для мешканців.

Розмір орендної плати за торгове приміщення до «воєнного комунізму» також врегулювався ринком. Утім радянська влада, попри неп, не могла дозволити його вільний вплив. Вона прагнула контролювати комерційну нерухомість, тому запровадила поділ міської території, але вже з огляду на її торгову привабливість. У 1925 р. визначила такі райони²⁷:

У 1-му районі виокремили підрайони: 1-й охоплював праву сторону вул. Леніна від вул. Пушкіна (Леніна, 39) до 141; 2-й – праву сторону вул. Леніна, 25, 27, 29, 31, 33, 35 та від Леніна, 141 до вул. Дем'яна Бідного, а також ліву сторону вул. Леніна від вул. 9-го січня до буд. 40 (включно) з буд. 114, 116, 118, частину вул. Козицького від вул. Леніна до вежі.

До 2-го району віднесли залишок вул. Леніна, вул. Раковського до вокзалу та усі паралельні вулиці до Леніна на відстані одного кварталу.

До 3-го району – усі вулиці, паралельні та перпендикулярні до вул. Леніна, на відстані від одного кварталу.

До 4-го району – решта міських вулиць та середні крамниці Казанських рядів.

28 А. Субін-Кожевнікова, «Розвиток архітектури м. Вінниці наприкінці XIX – у першій половині XX ст.» (Дис. канд. архітектури, Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2020), 65.

29 Мазур, Губернські міста України, 179.

30 ДАВіО, ф. Р-151. оп. 1, спр. 54, арк. 136.

Тобто ключовою стала центральна вул. Леніна (нині вул. Соборна), де були зосереджені різноманітні установи та заклади, транспортне сполучення, найщільніша забудова. Вона стала найдорожчою, а вже за мірою віддаленості від неї ціна зменшувалася. Вулиці, розташовані навіть поряд із центральним ринком (наприклад, вул. Раковського, що була головною для лівобережної частини міста), залишалися другорядними.

За комуністичною доктриною в радянському місті все мало змінитися. Риторика соціальної справедливості та революційний запал перетворення вимагали нового його бачення. На середину 1920-х рр. визріли перші його концепції, у яких міське середовище розглядалося як тло для індустріалізації та соціально-класової динаміки. Ідея планового розвитку народного господарства породила тотальне планування міського простору. На відміну від міст-флагманів радянської індустріалізації (Харків, Київ, Запоріжжя, Кривий Ріг), де радянська держава спробувала реалізувати ідею про соціалістичне місто (соцмісто) та організацію нового побуту в будинках-комунах, Вінниці не пропонувалися такі масштабні експериментальні перетворення²⁸. Керуючись загальними директивами з центру, місцеві чиновники мали самостійно вписатися в нову соціальну реальність. Містобудівне планування, раціоналізація планувальних рішень кварталів та житлового будівництва за новими вимогами комфорту і гігієни мали демонструвати поступ нового суспільства. Заради реалізації цього могли пожертвувати навіть природними, топографічними та історичними особливостями конкретних територій²⁹.

Такий фасадний образ міського простору, що мав би демонструвати успіхи радянського будівництва, постає з рішення Президії Вінницького округового виконкому 16 лютого 1927 р., яке затвердило районування Вінниці за типами зведених будівель (із доповненнями березня 1928 р. щодо 2-го району)³⁰:

1-й район: район 3- та більш поверхових будинків по вул. Леніна (від літнього саду до залізних мостів) – будинки кам'яні, служби та флігелі кам'яні;

2-й район: район 2- та більш поверхових будинків у межах таких вулиць: від залізних мостів – вул. Першотравнева до вул. Дзержинського, вул. Дзержинського до проспекту Леніна, проспект Леніна до Калічанського базару, ліва сторона вул. Пироговської до вул. Гоголя, вул. Гоголя до вул. Льва Толстого, вул. Льва Толстого до вул. Коцюбинського, вул. Коцюбинського до вул. Свердлова, вул. Свердлова ліворуч до залізних мостів і вул. Раковського до залізниці – будинки кам'яні, служби та флігелі глинобитні або глинодерев'яні, ті та інші обкладені цеглою.

У 1928 р. додали: обидві сторони вул. Котовського до міської межі, Літинського шосе (від БУПРу № 2), Малиновського, Льва Толстого, Міліційної, на лівому березі – вул. Раковського,

31 Нині магістральні вулиці: Хмельницьке шосе (кол. Літинське шосе), Пирогова (кол. Приоговська), Коцюбинського (кол. Раковського), Замостянська (кол. Троцького), Київська (кол. Мерінга), Брацлавська (кол. Пролетарська) – залишаються візитівкою міста і продовжують активно забудовуватися, а от вул. Театральна (кол. Дзержинського), Михайла Грушевського (кол. Котовського), Людвіга Малиновського, Степана Бандери (кол. Льва Толстого), Князя Володимира (кол. Міліційна) перетворилися на затишні внутрішні вулиці центральної частини міста з невеличкими вкрапленнями забудови другої половини XX – початку XXI ст.

Троцького, Мерінга (до броварні), Пролетарської (до БУПРу), по всьому фронту Замостянського базару³¹.

3-й район. Район 1- та більш поверхових будинків. Уся остання частина міста. Будинки кам'яні, глинобитні або глинодерев'яні, обкладені цеглою, служби глинобитні або глинодерев'яні, обкладені або не обкладені цеглою.

Отже, центральна вулиця мала стати основною декорацією для радянської вистави розбудови міста. Уся його центральна частина та магістральні вулиці (2-й район) мали також підтримувати успіхи забудовою. Збільшення у 1928 р. меж 2-го району свідчило про бажання розширити уявні кордони добробуту на більшу територію, ніж вважалося такою за попередньої епохи. Центр міста мав стати репрезентантом успіхів соціалізму та влади, тому тут розташували органи управління (це логічно), міліцейські та пожежні (!) частини, зосередили освітні та медичні заклади, нові комфортні багатоповерхові будинки. Економічно доцільним визнали перейти від одноповерхової до багатоповерхової забудови, з високою щільністю, що спрощувало доступ до інженерної інфраструктури.

До радянської епохи зміни оцінки простору відбувалися поступово за мірою визрівання, містяни мали час для прилаштування та осмислення. Власники земельних ділянок могли вплинути на їх вартість, профінансувавши забудову та покращення благоустрою території, вклавши додаткові кошти в комфортність будівель. Міські управлінці могли реалізувати інфраструктурний проект, переваги якого на свою користь самостійно використовували мешканці міста. Із зникнення ринкового регулювання радянські переформатування простору та рішення про вектор подальшого розвитку окремих територій штучно закріплювали їх ранг. Нині всі згадані вулиці 1-го та 2-го районів, за винятком дальніх ділянок вул. Літинське шосе, Пролетарської та Пироговської, що забудовувалися вже після Другої світової війни, є територією престижного проживання. Отже, перекроювання фізичного простору могло вплинути на його соціальний образ.

Кожного разу залежно від конкретного завдання використовували різні критерії осмислення простору. Треба визнати, що частина з них (рельєф, забудова) була складовою містобудівної логіки природного/нормального розвитку населеного пункту, якому треба освоювати нові та розвивати старі території, розбудовувати інженерну, транспортну, житлову та культурно-освітню інфраструктуру. Частина звичних критеріїв під впливом комуністичної доктрини зазнавала пертурбацій, наприклад, форма власності житла. В УСРР запровадили державну форму власності, популяризували кооперативну, муніципальну так і не розробили, а до приватної ставилися подвійно. З одного боку, ідеологія трактувала володіння

32 Хоча за 1920-ті рр. за державний кошт у Вінниці побудували лише чотири 2-поверхових будинки на 4 квартири кожний. Див.: ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

33 ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 54, арк. 254.

34 ДАВіО, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 46.

приватним будинком як ознаку приналежності власника до дрібної буржуазії, з якою треба боротися, з іншого боку, влада не мала фінансової спроможності утримувати всі приватні будинки, але деякі допомагали розв'язати житлову проблему. Будинки були джерелом додаткового податкового тиску на своїх власників, але гарантували їм певну приватність повсякденного життя, можливість мати хоч невеличку, але свою додаткову продуктову базу. З таким амбівалентним ставленням радянська влада витісняла приватну забудову на окраїни міста, натомість у центрі вимагала будувати лише багатоповерхове житло державної або кооперативної власності³².

Виникали нові критерії осмислення простору, наприклад, уявлення про те, які соціальні страти і де мають жити. З одного боку, треба надати можливість робітникам жити в центральній частині міста, а з іншого, витіснити «позбавленців» (позбавлених виборчих прав) та так звані «нетрудові елементи» з державного та кооперативного житла, зосередженого у 1-му та 2-му районах забудови. У 1928 р. цим мешканцям заборонили жити не лише в будинках місцгоспу, а й в житлових кооперативах³³. Вони вимушені були шукати приватне житло, тому міняється розселення «колишніх» у міському просторі. Яскраво це проявилось на прикладі Старого міста, особливо ближнього, відразу за мостом. Воно почало досить швидко перетворюватися із сільського та дачного передмістя в район розселення городян. От чому вже у 1930-х рр. так багато заарештованих «колишніх» проживали за адресами Старого міста. П'ятничани (приміське село, нині – мікрорайон міста) також зачепив цей процес, хоч й меншою мірою. Як наслідок, міський простір переживав переконфігурацію відповідно до нового розуміння престижності, нової осілості соціальних груп.

Водночас населення, прилаштовуючись до політичних та економічних реалій, намагалося облаштуватися в міському просторі за своїми уявленнями. Голод початку 1920-х рр. змушував містян шукати додаткових можливостей у садибах із городами. Щільний контроль за мешканцями багатоквартирних будинків також підштовхував людей до пошуку приватності в садибах, зокрема фінансово спроможні осідали в приватній забудові ближнього Старого міста та Замостя. Утім значна частина населення мала дуже малі статки, щоб обирати житло на власний смак.

Радянська влада працювала не лише з фізичним і соціальним міським простором, вона також намагалася вплинути на його уявний образ через зміну міської топонімії, прагнула його радянізувати через нову семантику топонімів. Завдяки назвам вулиць міський простір наповнювався ідеологічно вірними орієнтирами з відповідними сенсами. Оцінюючи вінницьке перейменування топонімів у грудні 1921 р.³⁴, зазначимо, що 83,5 % міських топонімів поміняли назви (106 з 127). Термінологія більшовицької риторики, імена державних,

35 Козицький Микола Григорович (1880–1920) – голова Подільського губернського революційного комітету, губернського виконкому.

36 Максимович Михайло Михайлович (1897–1919) – член Подільського губернського виконкому.

37 Едельштейн Євген Пилипович (1897–1919) – голова Подільського губернського революційного трибуналу.

38 Слинько Іван Федотович (1888–1937) – голова виконкому Подільської губернської ради та Вінницької міської ради (1924–1925).

партійних і радянських діячів, революціонерів і червоноармійців відбилися на мапі міста. На зміну іменам історичних діячів минулого прийшли нові герої. Центральний Миколаївський проспект перетворився на вул. Леніна, Петра Могили – на Свердлова, Ольгінська – на Клари Цеткін, Багратіона – на Будьонного тощо. Демонструвалася, що шануються імена місцевих діячів, які боролися та працювали поряд, тут у місті. Це були не лише ті, хто загинув (Микола Козицький³⁵, Михайло Максимович³⁶, Євген Едельштейн³⁷), а й ті, хто управляв містом (Іван Слинько³⁸). Переїменовували також вулиці, назви яких мали зв'язок із подіями: наприклад, вул. 19 лютого (на честь скасування кріпацтва у 1861 р.) – на 9 січня («Кривава неділя» 1905 р.), 17 жовтня (день ухвалення Маніфесту про удосконалення державного порядку 1905 р.) – на 7 листопада (на честь більшовицького перевороту 1917 р.). Зникли монархічні та релігійні топоніми, натомість з'явилися ідеологемні – вул. Комуністична, Пролетарська, Радянська, Інтернаціональна тощо.

Якоїсь послідовності дій у рішеннях Подільського губвиконкому не було: не вдалося простежити чіткої відповідності масштабу постаті географічному розташуванню вулиць. Лише ім'я Леніна було чітко прив'язано до центральної вулиці. Хоча прізвища Свердлова та Держинського розмістили серед центральних вулиць правої частини міста, Троцького та Раковського – лівої, але Маркса та Енгельса відправили на окраїни. Загалом багато топонімів легко було уявити на сусідніх вулицях. За допомогою радянської топонімії переозначувався міський простір як цілісність, без ранжування. Подальші перейменування вулиць мали характер актуалізації політичної ситуації в країні.

Висновки. Переформатування міського простору стало специфічним управлінським прийомом радянських чиновників. Певною мірою його обумовлювала відсутність до 1929 р. міських функціонерів, на обізнаність яких з міськими реаліями можна було б розраховувати в оперативному керуванні, натомість губернським/округовим бюрократам через їхню відстороненість від проблем міста простіше було вдатися до такої практики. Спочатку пануючим був функціональний підхід до переформатування, згодом до нього додався соціально-функціональний. Робота з фізичним середовищем була природною і часто обумовлювалася нормальною логікою розвитку міста, утім вплив на соціальний та уявний його образ був результатом дій чиновників із реалізації директив центральної влади. Практика втручання у фізичний простір заради виконання конкретних політичних (боротьба з «колишніми»), соціальних (соціальна справедливість) або економічних (квартплата, оренда) завдань врешті-решт приводила до змін у його соціальному та уявному проявах. Як наслідок, різноманітні переформатування міського простору врешті-решт сприяли його радянзації.

Можна припустити, що те, що народжувалося як рішення поточних проблем, добре лягло в ідею планового господарювання, але така теза потребує ще подальшого вивчення.

REFERENCES

- Borysenko, M. *Zhytlo i pobut miskoho naseleння Ukrainy u 20–30 rokakh XX stolittia*. Kyiv: Stylos, 2009.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 4.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 13.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-151, op. 1, spr. 54.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-256, op. 1, spr. 25.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-2625, op. 3, spr. 2.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-2821, op. 1, spr. 3.
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R-40, op. 1, spr. 714.
- Hohokhiia, N. “Ukrainskeadianske misto 1929–1938 rr.: istoriko-sotsialnyi analiz”. Dys. kand. ist. nauk, Luhanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Tarasa Shevchenka, 2003.
- “Kolodtsyi obschestvennogo polzovaniya g. Vinnitsyi”, *Byulleten Podolskogo gubernskogo statisticheskogo byuro* 5 (1921): 6.
- Liubavskiy, R. *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh roki*. Kharkiv: Rarytety, 2016.
- Materialy do vidchytu pro diialnist Vinnytskoi miskoi rady VIII-ho sklykannia z zhovtnia 1928 roku do zhovtnia 1930 r. Vinnytsia, 1930.
- Materialy do vidchytu Vinnytskoho okruhovoho vykonavchoho komitetu IX okruhovomu zizdovi rad Vinnychchyny. Vinnytsia, 1927.
- Mazur, Inna. *Hubernski mista Ukrainy: sotsialno-ekonomichnyi, suspilno-politychnyi ta etno-demohrafichni aspekty (persha polovyna 1920-kh roki)*. Vinnytsia, 2016.
- Misto: istoriia, kultura, suspilstvo 2 (2017) DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02>
- “Oholoshennia”, *Visti*, Liutyi 6, 1921.
- Portnova, T. “Ukrainski mista Rosiiskoi imperii seredyny XIX – pochatku XX stolit v svitli modernizatsiinoi teorii”. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>.

Sobranie zakoneny i rasporyazheniy raboche-krestyanskogo pravitelstva USSR 51-52(1927): 214-22.

Subin-Kozhevnikova, A. "Rozvytok arkhitektury m. Vinnytsi naprykintsi XIX – u pershii polovyni XX st.". Dys. kand. arkhitektury, Natsionalnyi universytet "Lvivska politehnika", 2020.

Trukhmanova, S. *Sotsiokulturni ta politychni protsesy u mistakh Skhidnoho Podillia u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* Vinnytsia, 2016.

Zvit Vinnytskoi miskoi rady robitnychykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ z 1 kvitnia 1929 – 1 kvitnia 1930 r. Vinnytsia, 1930.

Tetiana Karoieva

RESHAPING URBAN SPACE AS A MANAGEMENT STRATEGY OF SOVIET OFFICIALS IN THE 1920s (the Vinnytsia case)

With the establishment of Soviet power, the transformation of urban settlements, deemed essential for Sovietizing society, was mandated by communist doctrine. The complexity of the situation stemmed from the fact that urban issues had never been developed by Marxist theorists before, so Soviet functionaries had to invent ways to manage cities on the fly. In the absence of city executive committees, power was vested in provincial/district executive committee officials who relied on simple decision-making tools, constrained by limited time and experience. Reshaping urban space to meet various criteria tailored to specific objectives proved advantageous. The concept of "urban space" encompasses its physical manifestation (territory, buildings, engineering, and transport infrastructure), social manifestation (practices of creating and using physical space, a distinctive urban lifestyle, and social relations), and imaginary manifestation (the image of the city). Prior to the revolution, the understanding of urban space was guided by a functional approach rooted in historical and cultural traditions, whereas the socio-functional viewpoint became predominant under the Soviet government. Extensive reshaping of urban space led to its Sovietization (mainly in its social and imaginary manifestations). This managerial practice is exemplified by Vinnytsia, a city not subjected to the intense experimental pressure experienced by the flagship cities of Soviet industrialization.

Keywords: city, urban space, urbanisation, Soviet system of management, Sovietization, Vinnytsia.

Orest Kostiv,

fourth-year Bachelor student in the
History program, Faculty of Human-
ities, Ukrainian Catholic University

orestkostiv2001@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8280-099X>

1 The paper was prepared based on the results of an individual research project within the *Invisible University for Ukraine* program of the Central European University with the support of the University of Jena and DAAD.

DOI: 10.15407/mics2023.01.087
УДК 94(477.85)

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

“THE OTHER,” OFFICIAL HISTORY, AND MEMORY OF THE CITY IN SOVIET GUIDEBOOKS TO CHERNIVTSI¹

The paper examines attempts to create new interpretations of the memory and history of Chernivtsi during the Soviet era through the prism of guidebooks and tries to deconstruct it. Guidebooks are considered primarily as textual representations of official policies on reconstructing Chernivtsi's past and valuable narrative sources for understanding how the totalitarian state ideologically dominated this culturally diverse city. A linguistic approach based on the theoretical model of *newspeak* is applied to the study of publications in order to identify discourses and analyze them. Soviet *newspeak* in guidebooks functions as a means of constructing narratives and an instrument for their internalization in society. The author also examines the guidebooks in the context of official historical and national policies in the post-Stalin USSR, which, in the case of the annexed territories of the Ukrainian SSR in the aftermath of the Second World War, involved the assimilation of new regions by Ukrainians along with the cleansing and demonization of local “Others.” The ideological framework for these actions included discourses on “Old Russian ethnicity” (*davnoruska narodnist*) as “a cradle of three brotherly peoples,” “Russian-Ukrainian friendship,” “Great Patriotic War,” and others. The study also seeks to understand the motivations of the guidebooks' authors, drawing on their biographies. It concludes that Soviet guidebooks to Chernivtsi, adhering to the official doctrine, create an exclusive and sanitized image of the city's past, aimed at erasing the history and experiences of the local “Others,” represented primarily by Romanians, Jews, and Germans, who, before the Soviet annexation, were demographically dominant ethnic groups in the city. In specific contexts, markers of “Others” create the illusion of presence and agency; however, the guidebook's texts mostly ignore the multicultural past of Chernivtsi. Simultaneously, when the “Others” are not excluded from the narrative, their very presence in Chernivtsi's history was mainly interpreted as a hostile phenomenon, a historical mistake, and a consequence of colonial oppression in the city declared by the Soviet authorities to be primordially Ukrainian. As publications aimed at tourists and guests of the city, guidebooks appropriately represent Soviet memorials and objects of the symbolic space of Chernivtsi, through carefully crafted textual interpretations. Tourist guides are regarded as significant sources for researching local memory and history policies.

Keywords: city, region, Chernivtsi, Bukovyna, guidebooks, tourist guides, travel guides, city guides, USSR, Ukrainian SSR, “Others,” history, memory.

© Orest Kostiv, 2023

2 This case is described in: Svetlana Frunchak, "Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi," *East European Politics and Societies: And Cultures* 24, no. 3 (August 2010): pp. 435–63.

3 "Historia to dyskurs władzy." Hereinafter quotations translated on English by the author. In: Michel Foucault, *Wykład z 28 stycznia 1976*, w: tegoż, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady z Collège de France, 1976*, przekł. Małgorzata Kowalska (Warszawa: KR, 1998), 74.

4 «Політика пам'яті перетворилася на здійснювану новою владою політику Історії». In: Domańska, 15–16.

5 Several works of the mentioned authors: Marianne Hirsch and Leo Spitzer, *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. 1st ed. (University of California Press, 2010).; Svitlana Frunchak, "The Making of Soviet Chernivtsi: National 'Reunification,' World War II, and the Fate of Jewish Czernowitz in Postwar Ukraine, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, Graduate Department of History University of Toronto" (dissertation, 2014).; Karolina Koziura, "Memory, Monuments, and the Project of Nationalization in Ukraine: The Case of Chernivtsi," *The Burden of the Past*, November 2020, pp. 167–182.; Niklas Bernsand and Barbara Törnquist-Plewa, "Memories of Ethnic Diversity in Local Newspapers: The Six Hundredth Anniversary of Chernivtsi," in *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe* (New York: Berghahn, 2016), pp. 110–142.; Valentyna Bohatyrets and Liubov Melnychuk, "Kulturna pam'iat v urbanistychnomu prostori yak chynnyk formuvannia iden-

CHERNIVTSI, MEMORY, AND SOVIET TEXTS

Almost immediately after the entry of the Red Army into Chernivtsi in 1944, the Soviet authorities encountered the challenge of finding an anti-Nazi underground in the city and region to honor them. During WWII, a large underground group was active in Chernivtsi, consisting mainly of Bukovynian Germans and Jews who politically belonged to the non-Soviet, predominantly Jewish leftists affiliated primarily with the Romanian Communist Party and the Bund. This organization, consisting of around 150 members, resorted to anti-Nazi agitation, sabotage actions, and the "defense of socialist property." They managed to make a homemade radio for listening to Soviet and Allied radio broadcasts. The members of this group hoisted the red flag over the town hall of Chernivtsi on March 29, 1944, when Soviet troops entered the city. Despite this, the Soviet authorities did not recognize these underground groups due to their so-called "*non-communist nature of the organization*" and because "*they allegedly caused more damage to the USSR than to the Romanian occupiers of the city*." Instead, Soviet memory policy in Chernivtsi and Bukovyna regarding the underground during World War II centered on the Khotyn Komsomol members, executed by the occupying forces, and the underground regional organization of the Communist Party of Ukraine, whose activities were under Soviet control. These groups were officially recognized as the underground, with monuments erected in their honor and frequent mention by authority representatives in public.²

This story may best illustrate how the politics of memory and official historical narrative are formed in a totalitarian state. Michel Foucault asserted that "*history is the discourse of power*."³ The politics of memory as the public quintessence of official history narratives, aimed at inter-nalization among society is no exception. As Ewa Domańska points out, after the emergence of interest in memory as *anti-history* (*przeciw-historia*), humanities came to the conclusion that memory is dispositional due to ideological influences, since, as the researcher notes, "*the politics of memory turned into the politics of History carried out by the new authorities*."⁴

The memory of Chernivtsi and its related policies have garnered significant research interest, as this city is an interesting case of (trans)formations of the memory of a border multicultural local community in East-Central Europe, which had suffered numerous upheavals and tragedies in the recent centuries. Researchers pay particular attention to the history and memory of the Jewish community in Chernivtsi – notably, the works of Leo Spitzer, Marianne Hirsch, and Svetlana Frunchak. The dynamics of local memory and the symbolic space of Chernivtsi from various perspectives were studied by Karolina Koziura, Niklas Bernsand, Valentyna Bogatyrets, Liubov Melnychuk, Eleonora Narvselius, Oleg Surovtsev, and others.⁵ However, the role of guidebooks in shaping local memory and related policies remains largely unexplored. The Soviet period is no exception.

tychnosti," *Istoryko-politychni problemy su-chasnoho svitu*, no. 40 (2019): pp. 160-183.; Eleonora Narvselius, "Introduction. Remembering Diversity in East-Central European Cityscapes. Special Issue. Remembering Diversity in East-Central European Cityscapes," *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 5, no. 2 (2019): pp. 13-40.; Oleg Surovtsev, "Bukovynski yevrei v chasy Holokostu: problema zberezhennia istorychnoi pamiaty," *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*, no. 49 (June 2019): pp. 93-100.

6 Oksana Sidorchuk, "'The Encyclopedia of Impressions': the Source Potential of the Guides of the XIX-XX Centuries," *Interexpo Geo-Siberia* 6, no. 1 (2017): 31.

7 Oleh Zhurba, "Miski putivnyky piznoho radianskoho chasu ta vizualna samoreprezentatsiia Dnipropetrovska." *IV Vseukrainski Yavornytski naukovi chytannia, prysviache-ni 165-richchiu vid dnia narodzhennia aka-demika D. I. Yavornytskoho* (2020): 155.

8 Inga Kozlova, "Obraz mista Lvova u chasovii retrospektyvi: zmina symbol-ichnykh aktsentiv (na prykladi analizu tury-stychnykh putivnykiv)," *Ukrainskyi sotsiolo-hichniy zhurnal*, no. 1-2 (2017): pp. 219-28.

9 Dovilė Bataitytė, "Shaping of textual and visual representations of the cityscape of Klaipėda in the period 1945 to 1990. Sight-seeing tour of Soviet Klaipėda." *Istorija: mokslo darbai* 106, no. 2 (2017): pp. 68-93.

Researchers generally agree that the official Soviet memory of Chernivtsi was exclusive, overshadowing the memory of the local "Others," primarily Jews, elevating the city's Ukrainian and Russian memory on a pedestal to construct the Ukrainian Soviet identity in the city. However, the textual instruments of creating "a new remembrance" for Chernivtsi aimed at public consumption, their structural elements, and their means of constructing narratives have not been studied yet. Soviet travel guides, overlooked in scholarly discourse, represent such unexamined texts.

Travel guides contain much information about local and regional memory policies. These books not only provide factual information but also subtly include narratives, serving as tools for their internalization. Guidebooks, as narrative sources, uniquely preserve and present the values and meanings of a specific time.⁶ Paraphrasing Oleh Zhurba, guidebooks perform the function of representing the modern urban environment thoroughly showcasing the city, and rallying society around important urban symbols and landmarks. Moreover, they not only inform but also form a sense of the value and uniqueness of the city with its myths, heroes, and sites of memory (*lieu de mémoire*).⁷ In totalitarian states, guidebooks published by state-sanctioned publishing houses specifically reflect the state's memory policy, highlighting their value as research sources in the study of memory politics. Similarly, guidebooks are also informative, for instance, for examining the symbolic city space, as they not only list monuments deemed important by authorities but also highlight and contextualize certain ones within the state's official memory narrative. Accordingly, researchers are beginning to pay attention to travel guides, including the Soviet ones. For example, sociologist Inga Kozlova studied Soviet tourist guides to Lviv in her comparative analysis of the city representation in different historical periods⁸, and Lithuanian historian Dovilė Bataitytė studied the textual and visual images of Soviet Klaipėda through the guidebooks and instructions to guides.⁹

This article aims to incorporate guidebooks as a source in the study of memory politics, examining these politics through the lens of mass textual narratives primarily targeting tourists. Travel guides, with their specific format and audience, uniquely emphasize aspects of a city's past. The main objective of this research is to study the narrative features of the text in the Soviet guidebooks on Chernivtsi, their textual emphases, as well as linguistic means of constructing the image of the past of this city and region. How do Soviet travel guides to Chernivtsi describe the city's past? Why exactly in this way, given the specifics of guidebooks as a type of mass publishing product? What goals and more global politics of memory and Soviet nation-building processes stay behind the discursive frames and narratives of the guidebooks? To address these queries, a close reading approach was employed to analyze city guides, identifying key themes to reveal the core elements of the guidebooks' discourse and the main memory topoi in these publications. The analysis extends beyond discursive features to consider the authors' motivations and the selection of linguistic tools for articulating specific ideas in the travel guide texts.

10 Northern Bukovyna – the part of Bukovyna that the Soviet Union annexed; Northern Bukovyna was associated with the Chernivtsi *oblast* (province) of the Ukrainian SSR in Soviet times.

AUTHORS: WHY DID THEY WRITE TRAVEL GUIDES?

Unfortunately, it is difficult to name the exact number of travel guides to Soviet Chernivtsi or Northern Bukovyna¹⁰; at least, such a number was not found in historiography. It can be assumed that up to a dozen Soviet guides to Chernivtsi were issued. I was studying the three most known tourist guides: two, *Chernivtsi: putivnyk* (*Chernivtsi: A Guidebook*) by Vitalii Kolodii (1967) (Fig. 1) and *Chernivtsi: Shcho? De? Yak?* (*Chernivtsi: What? Where? How?*) (Fig. 2) by Yukhym Husar and Serhii Rozumnyi (1991), dedicated to the city, and one that reviews the region of Northern Bukovyna – *Radianska Bukovyna: dovidnyk-putivnyk* (*Soviet Bukovyna: A Handbook-Guidebook*) by Ivan Severchuk (1970) (Fig. 3). The inclusion of the latter guidebook stems from the observation that narratives about Chernivtsi and Bukovyna in Soviet guidebooks are intertwined, creating a unified discursive complex inseparable from each other.

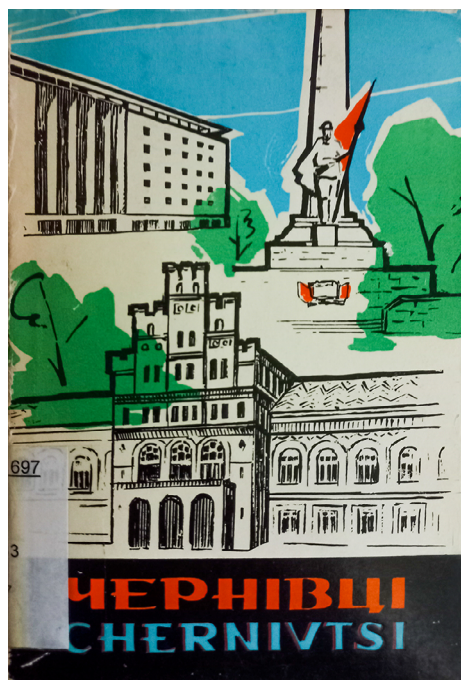

Fig. 1. Vitalii Kolodii, *Chernivtsi: putivnyk*, 1967

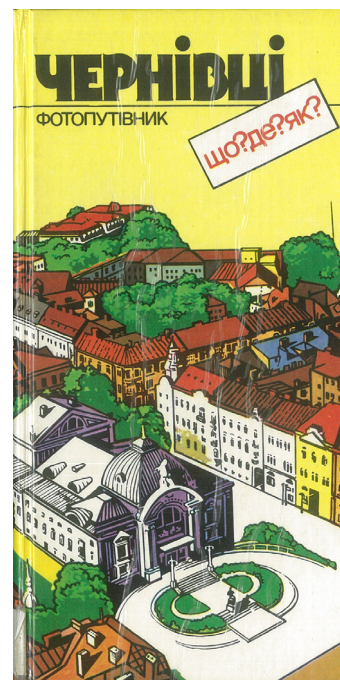

Fig. 2. Yukhym Husar, Serhii Rozumnyi, *Chernivtsi: Shcho? De? Yak?*, 1991

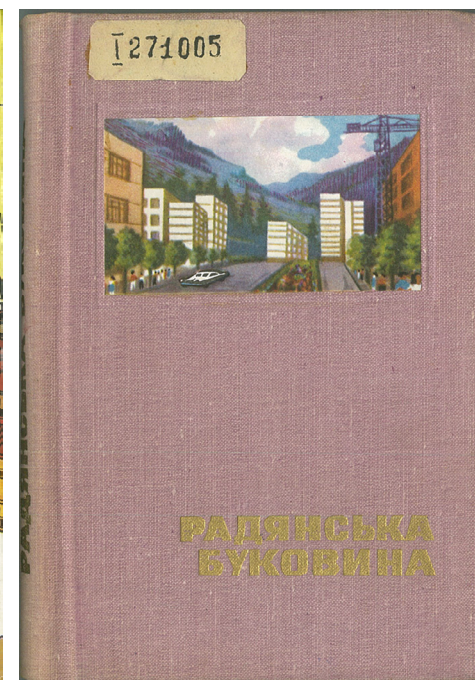

Fig. 3. Ivan Severchuk, *Radianska Bukovyna: dovidnyk-putivnyk*, 1970

11 Bohdan Melnychuk, “Kolodii Vitalii Demianovych”, *U Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, eds. Ivan Dziuba et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [online], 2014. <https://esu.com.ua/article-4154>

12 It is about the publication: Roman Lubkivskyi, *Misto ochyma pysmennyka*. (Lviv: Kameniar, 1985).

Who are the authors of these publications? Why did they write these tourist guides after all? Due to specificity, guidebooks are not ego-documents – discerning the authors’ intentions directly from the text is challenging. However, some assumptions can be made based on the author’s biographical data.

Vitalii Kolodii (Fig. 4), a writer, poet, and translator, was originally from Pervomaisk in southern Ukraine. He received a philological degree from Chernivtsi University. After graduation, Kolodii worked as the head of the culture department at the regional newspaper *Radianska Bukovyna* (Soviet *Bukovyna*), becoming a member of the official state-controlled Union of Writers (eventually leading its provincial department). His creative work as a writer predominantly centered around stories from Bukovyna.¹¹ During his work at *Radianska Bukovyna*, the guidebook was published under his authorship. His involvement in the Bukovynian context made him well-suited to write an insightful city guide to Chernivtsi. Since guidebooks in the Soviet Union were issued by state order, for an employee of *Radianska Bukovyna*, such an order could be both the fulfillment of public and professional duty as well as a certain income. Writing guidebooks could be both an act of loyalty to the authorities and a way to earn money with texts for writers in the Soviet era. For example, the poet from Lviv, Roman Lubkivskyi, who later became a key figure in “*Narodnyi Rukh Ukrainy za Perebudovu*” (People’s Movement of Ukraine for Perestroika), a pioneering organized opposition movement in Soviet Ukraine, published the city guide *Misto ochyma pysmennyka* (*The City Through the Eyes of a Writer*) in 1985. This book presented the typical Soviet perspective on Lviv’s history in an artistic form and guided the reader through the notable city locations.¹² Perhaps a similar story was behind Vitalii Kolodii’s guidebook.

The backgrounds of the authors of the other two guidebooks in this study differ from that of Vitalii Kolodii. Ivan Severchuk, hailing from a village in the Zhytomyr region, has a less detailed public profile. Since 1959, he was a member of the Communist Party. In 1964, he graduated from the Historical Faculty of the Chernivtsi University and studied at the Institute of Scientific Atheism under the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. Between 1972 and 1973, he led the Department of Marxism-Leninism at the Bukovyna Medical Academy, and in 1973, he became the head of the Leninskyi city district of Chernivtsi committee of the Communist Party.¹³ It is plausible that for Ivan Severchuk, a historian by education, the publication of the travel guide to Bukovyna in

Fig. 4. Vitalii Kolodii.
Source: <https://esu.com.ua/article-4154>

13 Sydorenko, M., Troianskyi, V., Shutak, L, "Istoriia stanovlennia i rozvytku kafedry suspilnykh nauk ta ukrainoznavstva BDMA". *Bukovynskyi medychnyi visnyk* 8 (1) (2004): 197.

14 Havryliuk O., Lupan A, Yukhym Husar: *biobibliohr. pokazhchyk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia)*. (Chernivtsi: Chernivetska oblasna universalna naukova biblioteka imeni Mykhaila Ivasiuka, 2010), 3.

15 «Північна Буковина – одвічно слов'янська земля. Більше чотирьох століть ця територія входила до складу древньоруської держави. Історія краю – це історія тривалої боротьби трудящих за своє соціальне та національне визволення. Шість віків буковинці перебували під владою іноземних держав, шість довгих віків вони були відірвані від матері-Вітчизни. Заповітна мрія трудящих збулась у незабутньому сороковому, коли Північна Буковина возз'єдналась в єдиній Українській Радянській державі». Терм «древньоруська держава» was consciously translated as "Old Russian state" according to the politically engaged Soviet practice of translation of this term. The more correct and accurate translation would be "Kyivan Rus". In: Ivan Severchuk, *Radianska Bukovyna: dovidnyk-putivnyk* (Uzhhorod: Karpaty, 1970), 3.

1970 was one of the crucial steps in his party career and the search for a place among the local political elite.

Yukhym Husar was a native of Bukovyna and worked as a journalist for many local newspapers from the 1960s to the 1990s (Fig. 5). Simultaneously, he was an active party figure and wrote materials for agitators. Between 1983 and 1990, he led the press, radio, and television sector of the Chernivtsi provincial committee of the Communist Party of Ukraine. During the last two years of Soviet rule, Husar published two books: one was dedicated to Mykola Kuznetsov, a Soviet intelligence officer during WWII¹⁴, and the other, *Chernivtsi: Shcho? De? Yak?* Perhaps for Yukhym Husar, the publication of the guidebook was part of his work as a journalist and party functionary.

The three guidebooks under study originate from authors with distinct backgrounds, suggesting potentially varied motivations for their publication. However, it is worth conducting a separate study involving oral testimonies, as well as materials from party and publishing house archives for a more in-depth and accurate analysis of the motivations of the authors. This topic deserves additional research attention.

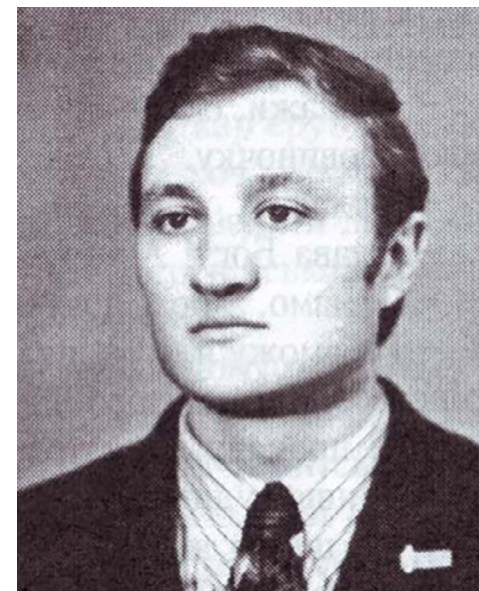

Fig. 5. Yukhym Husar.

Source: Havryliuk O., Lupan A. *Yukhym Husar: biobibliohr. pokazhchyk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia)*. Chernivtsi: Chernivetska oblasna universalna naukova biblioteka imeni Mykhaila Ivasiuka, 2010

GUIDEBOOKS: HOW AND WHY EXACTLY IN THIS WAY DO THEY DEPICT HISTORY?

"Northern Bukovyna has always been a Slavic land. This territory had been a part of the Old Russian state for over four centuries. The history of the region is the history of the long struggle of the working people for their social and national liberation. For six centuries, the Bukovynians had been under the foreign states' rule; for six long centuries, they had been separated from the Motherland. The cherished dream of the working people came true in the unforgettable forties when Northern Bukovyna was reunited into a single Ukrainian Soviet state."¹⁵

The three guidebooks under study originate from authors with distinct backgrounds, suggesting potentially varied motivations for their publication. Olena Matkovska notes, "George Orwell's concept of newspeak is based on the principle of linguistic relativity – the Sapir-Whorf hypothesis,

16 «Концепція Новомови Дж. Орвела ґрунтується на принципі лінгвістичної відносності – гіпотезі Сепіра-Ворфа, за якою мова визначає мислення, а мовні категорії детермінують когнітивні». In: Olena Matkovska, *Orvelivska novomova ta suchasnyi dyskurs. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*: Seriia «Filolohiia» 1 (26) (2012): 185.

17 Inna Renchka, *Leksykon totalitaryzmu* (Kyiv: Klio, 2018), 24.

18 «як дійове знаряддя у справі пропаганди й утвердження революційної ідеології, матеріалістичного світогляду і світосприйняття, багатогранної соціалістичної культури». In: Leonid Palamarchuk, *Ukrainska radianska leksykohrafiia* (Pytannia istorii, teorii i praktyky) (Kyiv: Naukova dumka, 1978), 198.

19 Nataliia Kupina, *Totalitarnyj jazyk: slovar i rechevye reakcyi* (Ekaterinburg, Perm: Ural'skij Gosudarstvennyj Universitet, 1995), 138.

20 Larysa Masenko, *Mova radianskoho totalitaryzmu* (Kyiv: Klio, 2017), 19.

21 Masenko, 25–26.

22 Oksana Zabuzhko, “Mova i vlada”, In: *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka.*, 4th ed. (Kyiv: Fakt, 2009), 121.

according to which language determines thinking, and language categories determine cognitive ones.”¹⁶ In the Soviet period, language was defined as the essential form of objectification and the instrument for transmitting ideology¹⁷, “effective tools in the matter of propaganda and the establishment of revolutionary ideology, materialistic outlook, and worldview, multifaceted socialist culture.”¹⁸ Perhaps the most crucial feature of Soviet *newspeak* was the reliance on binary oppositions¹⁹, an example of which in Soviet Marxist theory is a clear dichotomous divisions of “our” vs. “other’s,” “new” vs. “old,” “progressive” vs. “backward,” etc.²⁰ Such dichotomies are reinforced by the dominance of the assessment over the meaning of the word, thereby imposing a polarizing value judgment that brooks no doubt or denial.²¹ In the Soviet Union, this manifested not only in Russian but also in other languages, including Ukrainian. According to Oksana Zabuzhko, Ukrainian “double-*newspeak*” (*dubl-novomova*) was essentially a replication of the Russian variant.²² Such features of the language of the Soviet era official publications, in particular travel guides, are important in the study of their texts since *newspeak* in the Soviet guidebooks in various languages are a means of forming narratives and images. Likewise, the official rhetoric of memory is replete with linguistic *newspeak* instruments, as demonstrated below.

As reference publications, one of the essential functions of city guides is to highlight the general framework of the city’s history. Each of the analyzed Soviet guidebooks to Chernivtsi offers the reader a list of important dates and events in the city’s history, constructing a narrative that mirrors the official portrayal of the city’s past. It is worth noting that essentially all Soviet guides to Chernivtsi present the consistent image of the city’s history (Fig. 6). Each of

Ю.С. ГУСАР С.М. РОЗУМНИЙ		ЧЕРНІВЦІ ФОТОПУТІВНИК	
		що? де? як?	
	1 ЗАПРОСИНИ ДО СЕРЦЯ БУКОВОГО КРАЮ	ЗАПАМИ ДУХОВНИХ СКАРБНИЦЬ	8
	2 ПОГЛЯД У ГЛИБИНУ ВІКІВ	ОБРІІ ЗНАНЬ	9
	3 ЖОВТНЯ БУРЕМНЕ ВІДЛУННЯ	ДУШІ ЧАРІВНИЙ СВІТ	10
	4 ШЛЯХ ДО ЩАСЛИВОГО ЧЕРВНЯ	ЖИВІ АРТЕРІІ МІСТА	11
	5 У СЯЙВІ СОНЯЧНОЇ ДНИНИ	ДО СПОРТИВНИХ ВЕРШИН	12
	6 РАТНИМ ПОДВИГОМ ЗВЕЛИЧЕНІ	ЗЕЛЕНЕ НАМИСТО	13
	7 З ЧУТТЯМ ЄДИНОЇ РОДИНИ	ЩО? ДЕ? ЯК? довідки	14

Fig. 6. Contents of Chernivtsi: Shcho? De? Yak?

23 Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 14.

24 «Ще на зорі своєї історії у слов'янських племен Прикарпаття разом з усіма східними слов'янами була єдина матеріальна та духовна культура, яка згодом стала джерелом і основою культур трьох братніх народів – російського, українського і білоруського». In: Severchuk, 22-24.

25 Severchuk, 24-25.

26 Severchuk, 25-26.

27 Severchuk, 26-27.

the authors can cover one or another of the topics within the scope of the “permitted” official discourse and thus differ somewhat thematically from other authors (especially, in this case, the guidebook by Yukhym Husar and Serhii Rozumnyi stands out, published during the late *Perestroika*). In addition, Alexei Yurchak notes that in the late Soviet period, forms of ideological representation became normalized, fixed, and predictable, to the point where they did not necessarily have to be interpreted literally to convey the dominant discourse²³. However, this thesis is primarily about the functioning of the discourse not “according to the plan and intention” of the authorities, but among its recipients, Soviet society. This article, in contrast, focuses on the general features and discursive framework of the guidebooks in order to form a representative synthesis of official Soviet historical policies in Chernivtsi, in other words, to highlight what visions of the past the authorities planned to implement among the urban population.

Travel guides typically begin Chernivtsi's historical narrative by focusing on the Slavic settlement of Bukovyna territories during the 1st millennium AD and the period of Kyivan Rus. *Radianska Bukovyna: dovidnyk-putivnyk* focuses its attention on the belonging of the medieval population of Bukovyna to the “cradle of three brotherly peoples” – a formation that existed according to the official Soviet theory on the origin of the East Slavic peoples: “Still at the dawn of their history, the Slavic tribes of Prykarpattia together with all the Eastern Slavs had a single material and spiritual culture, which later became the source and the basis of the cultures of three brotherly peoples – Russian, Ukrainian, and Belarusian.”²⁴ According to Soviet guidebooks, this period of the history of Bukovyna, which includes Chernivtsi's settlement, was declared a period of prosperity. In the guidebooks, the decline of Bukovyna is also connected with the fall of the Principality of Galicia-Volhynia, the heir of Kyivan Rus' in the region. After the description of the “Moldavian boyars” capture of Bukovyna, the tourist guides for the first time mention the “*anti-feudal struggle of the Bukovyna peasants*,” which is associated here with Mukha's movement, the rebels (*opryshky*) of Oleksa Dovbush, Myron Dytynka, and others.²⁵ The Cossack campaigns to Bukovyna, particularly by Bohdan Khmelnytsky, described in cheerful tones, are also significant for the guidebooks' authors. As the narrative reaches the 18th century, the Russian army, who defeated the remnants of the Swedish army near Chernivtsi in 1709 and the Ottomans at Stavchany in 1739, seats the Cossack's place of the vivacious, positive actor.²⁶ Guidebooks indicate that the Russian military “liberated” these areas during the Russian-Ottoman war of 1768-1774, but Bukovyna became part of the Habsburg monarchy. The period of Habsburg rule in this region was traditionally described in the darkest possible tones.²⁷ “*Freedom-loving residents of the city languished under the rule of the Moldavian hospodar, suffered injustice from Polish szlachta, Turkish and Tatar hordes, officials of the Austrian monarch, and Romanian boyars. They languished but never obeyed*

28 «Волелюбні жителі міста знемагали під владою молдавського господаря, терпіли кривду від польських шляхтичів, турецьких і татарських орд, чиновників австрійського монарха і румунських бояр. Знемагали, але ніколи не корилися їм. Зі зброєю в руках боролися проти гноблення, рабства, проти чужинців, які віками прагнули, щоб у свідомості цих людей не було й згадки про їхню історичну приналежність до слов'ян». In: Yukhym Husar and Serhii Rozumnyi, *Chernivtsi. Shcho? De? Yak? Fotoputivnyk*. (Kyiv: Mystetstvo, 1991), 8.

29 Severchuk, 27.

30 «Не раз на площі майоріли червоні знамена. Пам'ятний день 28 листопада 1905 року. [...] П'ятнадцять тисяч робітників на повний голос заявили свій протест проти визиску, продемонстрували свою солідарність із революційною Росією». In: Vitalii Kolodii, *Chernivtsi: putivnyk* (Uzhhorod: Karpaty, 1967), 25.

31 «Ще одна меморіальна дошка – згадка про перебування у Чернівцях російських військ в роки першої світової війни. Читаємо на ній: “В цьому будинку 28 березня (10 квітня) 1917 року було обрано Раду військових депутатів Чернівецького гарнізону”. Далеко від буремного Петрограда замайорів прапор революції» In: Kolodii, 17.

32 «Третього листопада 1918 року багатолюдне народне віче, що зібралося у Чернівцях, проголосувало за возз'єднання Північної Буковини з матір'ю-Україною. Однак в місто через тиждень увірвалися посіпаки румунських бояр...» In: Kolodii, 8.

33 Severchuk, 31.

them. With weapons in their hands, they fought against oppression, slavery, against foreigners, who for centuries tried so that in the minds of these people there was not even a mention of their historical affiliation with the Slavs” – this is how one of the authors summed up the historical path of Chernivtsi.²⁸

The closer the guidebooks' narrative approach modern times in their presentation of the history of Chernivtsi and Bukovyna, the more detailed their past is overviewed. Soviet travel guides began to write in more detail about the history of the city and the region from the year 1848, which was considered a turning point. Due to the tourist guides' perception, that year was a turn from feudalism to capitalism, and with the development of capitalism, the working class and the revolutionary movement appeared.²⁹ From that moment on, the socialists, and later the communists, were declared to be the leaders of the national and social movements in Chernivtsi and Bukovyna, and all the stories about the opposition and resistance to the authorities were exclusively related to them. The city guides vividly talk about various rallies and strikes, which, according to the guidebooks, took place *en masse* in Chernivtsi from the end of the 19th century until 1940. The most important stories, which are repeated in various editions, concern rallies in support of the revolution in the Russian Empire between 1905 and 1907, as well as the events that followed in the city after the beginning of the Russian Revolution in 1917. Examples of two stories that relate to these periods of the history of Chernivtsi include the following: “More than once red flags were waved on the square. The memorable day of November 28, 1905. [...] Fifteen thousand workers loudly protested against expropriation, demonstrating their solidarity with revolutionary Russia.”³⁰ “Another memorial plaque is a reference to the stay of Russian troops in Chernivtsi during the First World War. It reads on it: ‘On March 28 (April 10), 1917, the Soviet (Council) of Military Deputies of the Chernivtsi Garrison was elected in this building.’ Far from turbulent Petrograd, the flag of the revolution was flying.”³¹ Much attention is also paid to the transportation of the Bolshevik press and literature to the Russian Empire through Bukovyna. November 3, 1918, was recognized as an important date, when “a large people's assembly in Chernivtsi voted for the reunification of Northern Bukovyna with Mother Ukraine. However, a week later, myrmidons of Romanian boyars stormed into the city...”³² The tourist guides also pay attention to the Khotyn Uprising and the mutiny of the 113th Bukovynian Regiment of the Romanian Army, which took place in 1919.³³ These and other acts of disobedience to the Romanian authorities in Chernivtsi and Bukovyna were attributed to a communist character.

The description of the Romanian rule in Bukovyna is discursively identical to the description and presentation of the regional history during the Austrian period. The only noticeable

34 Severchuk, 30.

35 Husar and Rozumnyi, 85.

36 «Та щастя і радість, дружню працю радянських людей перервав віроломний напад фашистської Німеччини». In: Husar and Rozumnyi, 101.

37 Husar and Rozumnyi, 125.

38 «На постаменті стоїть танк Т-34. Ніби з димного чаду боїв зійшов сюди і застиг навічно. В нерівному поединку бився його екіпаж. І переміг, знищив дев'ять ворожих танків на підступах до Чернівців. Та бійців після жорстокої сутички не привітав їхній командир – гвардії лейтенант Павло Федорович Нікітін...» In: Kolodii, 15.

difference is the emphasis on the activities of the Communist Party of Bukovyna (in 1926, incorporated into the Romanian Communist Party), which was formed in November 1918.³⁴

June 28, 1940, the day Soviet troops entered the city, was declared as the most crucial date in the history of Chernivtsi.³⁵ The period from June 1940 to June 1941 was traditionally portrayed as the city's golden era as the guidebooks credit this time with socialist socio-economic transformations and rapid development. This time was defined as the liberation of the Bukovynian Ukrainians and the reunification of Northern Bukovyna with Soviet Ukraine.

The final historical era covered in the guidebooks is the “Great Patriotic War” of 1941-1945. On June 22, 1941, “the happiness and joy, the friendly work of the Soviet people were interrupted by the treacherous attack of fascist Germany.”³⁶ As previously noted, the Soviet government chose for memorialization only the acts of resistance to the German and Romanian occupation in Chernivtsi and Bukovyna, which was directed from Moscow. An interesting exception is a mention of city residents who participated in Western European resistance movements in Chernivtsi. *Shcho? De? Yak?*, published during the late Perestroika. However, it refers only to those who returned to the city after the war or were members of communist resistance in Western countries.³⁷ City guides also describe the day when Soviet troops entered the city in 1944 framing it with the hagiographic and martyr-like story of the first Soviet tank in the city: “The T-34 tank stands on the pedestal. It was like he came down here from the foggy smoke of battles and froze forever. His crew fought in an unequal match. And he won, destroying nine enemy tanks on the outskirts of Chernivtsi. However, after the fierce battle, the soldiers were not congratulated on the victory by their commander-guard lieutenant Pavlo Fedorovich Nikitin...”³⁸ (Fig. 7). These events marked the end of the Second World War for Chernivtsi, as well as the presentation of the city's history in Soviet guidebooks, marking the beginning of “restoration and working days.”

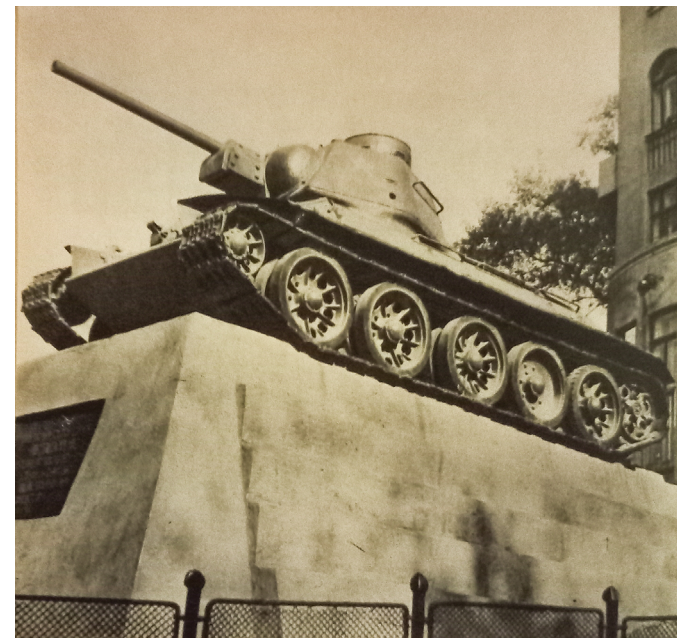

Fig. 7. Monument to the soldiers of the First Ukrainian Front.
Source: Kolodii, Vitalii. Chernivtsi: putivnyk. Uzhhorod: Karpaty, 1967.

39 «Звістку про возз'єднання України з Росією буковинці зустріли з великою радістю». In: Severchuk, 25.

40 «Сподіваючись визволитись від тяжкого гніту турецьких поневолювачів, українське і молдавське населення Молдавського князівства звертало свої погляди на схід, до українського і російського народів». In: Severchuk, 25.

41 «Буковинці звернулися за допомогою до російських воїнів». In: Severchuk, 26.

42 «Між російськими солдатами і буковинськими трудящими встановились дружні відносини. В період Лютневої революції в Росії трудящі-буковинці разом з російськими солдатами виступили проти царизму». In: Severchuk, 28.

43 Frunchak, 439.

44 Kolodii, 24.

45 «В умовах колоніального гніту промисловість Буковини розвивалась дуже повільно. [...] За рахунок впливу румунських, польських, німецьких колоністів різко зростає населення». In: Husar and Rozumnyi, 46.

As seen from the plot, the historical narrative presented in the guidebooks, as well as the broader policy of local and regional memory in Soviet travel guides, is primarily anchored in the topos of “Ukrainian-Russian friendship.” The text of the tourist guides forms this topos not only by choosing (or imagining) the historical facts relevant for this purpose and ignoring the opposite ones but also by appropriate evaluations of certain events. Referring to the Pereiaslav Rada, the guide indicates, “The news of the reunification of Ukraine with Russia was greeted with great joy by the people of Bukovyna.”³⁹ Discussing the region’s period within the Moldavian Principality, the author observes: “Hopeful to be freed from the heavy oppression of the Turkish enslavers, the Ukrainian and Moldavian population of the Principality of Moldavia turned their eyes to the East, to the Ukrainian and Russian peoples.”⁴⁰ The story about the events of 1709 has the following note: “The Bukovynians turned to the Russian soldiers for help.”⁴¹ Regarding the Russian occupation of Bukovyna during WWI, the guidebook notes that “friendly relations were established between Russian soldiers and Bukovynian workers. During the February Revolution in Russia, workers of Bukovyna, together with Russian soldiers, opposed tsarism.”⁴² As these examples illustrate, the entire historical framework of Bukovyna is enveloped in the theme of “Ukrainian-Russian friendship” from the Middle Ages to the present. Such emphasis is logical given that the idea of the “Ukrainian-Russian friendship” was one of the fundamental historical discourses in the Soviet reception of history and memory.

The narrative in guidebooks to Chernivtsi ignores the memory of the city and region’s diverse national communities through two primary methods. The first one is omitting the stories of the “Others,” focusing only on the ideologically-colored Soviet version of Ukrainian and Russian history. The second method provides leveling the role of the “Others,” reducing it to a hostile one. Given that the city’s population in 1930, just before the Soviet occupation, was composed of 38% Jews, 27% Romanians, 14.5% Germans, 8% Poles, and only 10% Ukrainians, it is challenging to entirely overlook the “Others.”⁴³ Therefore, periodically “permitted” elements of the history of the “Others,” primarily Romanians, without a threat to the general narrative and the “new” memory, are positively yet marginally mentioned. For example, travel guides positively assessing the historical role of the Romanian communists of Bukovyna and mention a notable figure of Romanian literature, Mihai Eminescu, who lived in Chernivtsi for a while⁴⁴. Nevertheless, the presence of the “Others” in the city’s history is attributed to the past colonial policy: “In the conditions of colonial oppression, the industry of Bukovyna developed very slowly [...] Due to the influx of Romanian, Polish, and German colonists, the population was growing sharply.”⁴⁵ As a sign that the presence of the “Others” in Chernivtsi was a consequence of the colonial policy, it is announced that “Ukrainians formed the basis of the city’s population, as was written by the court secretary of the

46 «Українці, а вони становили основу населення міста, про що писав двірський секретар трансільванського князя Лестар Дьюлафі, який 1577 року проїжджав через Чернівці, шість довгих і важких століть були відірвані від українського і російського народів». In: Husar and Rozumnyi, 30.

47 «У східній частині Чернівців було створено гетто, де перебували в ув'язненні близько 50 тисяч громадян». In: Husar and Rozumnyi, 109.

48 «Крім українців, на Буковині живуть молдаване, румуни, росіяни, євреї, поляки та інші національності. Завдяки ленінській національній політиці всі вони – рівноправні члени сім'ї радянських народів, всі вони своєю самовідданою працею будують комуністичне суспільство». In: Severchuk, 20.

49 Severchuk, 24.

Transylvanian prince Lestar Dyulafi, who passed through Chernivtsi in 1577, six long and heavy centuries were separated from the Ukrainian and Russian peoples.”⁴⁶ Therefore, the very presence of other national communities in Chernivtsi was declared a historical mistake. It is worth noting that the Soviet narrative of Chernivtsi's memory also largely ignores the Jewish community, barely acknowledging their presence in the city. Even the Holocaust and the existence of a ghetto in Chernivtsi during WWII is briefly and blurry mentioned only once: “A ghetto was created in the eastern part of Chernivtsi, where about 50 thousand citizens were imprisoned.”⁴⁷ The modern-time situation in tourist guides also deprives national minorities of agency, creating the illusion of presence in the narrative: “Moldovans, Romanians, Russians, Jews, Poles, and other nationalities live in Bukovyna in addition to Ukrainians. Thanks to Lenin's national policy, all of them are equal members of the family of Soviet peoples, and all of them are building a communist society with their selfless work.”⁴⁸

In Soviet guidebooks, Chernivtsi's “Others” are also eliminated by distorting their role in the city and reducing it to a binary opposition to Ukrainian and Russian figures of history. This aligns with the linguistic means of Soviet *newspeak*, previously discussed in the article. When describing the “Others,” Soviet guidebooks use a wide variety of definitions, which in their wording contain a negative assessment, equating a class or status definition with a national identifier: “Moldavian hospodars,” “Polish szlachta,” “Turkish janissaries,” “Austrian monarchs,” “Romanian boyars,” and others. Notably, this pattern of negating the “Other” predominantly targets non-Ukrainian and non-Russian characters. In contrast, positive characters in the narrative, usually Ukrainian or Russian, are afforded varied social statuses: “brave warriors of Rus” oppose “nomads with dark thoughts,” and Galician ruler Yaroslav Osmomysl (1153–1187) protects Bukovyna from “wild hordes of Ugrian nomads and Polovtsians.” The negative (in the Soviet sense) epithet “feudal” describes foreign states, while the Principality of Galicia-Volhynia, as a vivacious actor in history, avoids this definition.⁴⁹ Positive heroes, events, and phenomena usually have such markers as “Slavic,” “anti-feudal,” “people,” “peasant,” “worker,” “progressive,” “democratic,” “socialist,” “communist,” “Ukrainian,” “Russian,” “revolutionary,” and others. In contrast, the negative ones are “savage,” “feudal,” “colonial,” “capitalist,” “bourgeois,” “fascist,” “foreign,” and so on. Thus, the evaluations embedded in various epithets are markers of the positive or negative role of characters, phenomena, and events in the narrative formed around black-and-white binary oppositions. The texts in travel guides use such markers to navigate the reader in the appropriate direction.

An important part of the narrative is demonstrating Ukrainian cultural figures of the past, officially appropriated by the Soviet policy, somehow connected with Chernivtsi and Bukovyna. These figures were officially endorsed by Soviet policy. Among them, Yurii Fedkovych,

50 «Сьогодні велика, довгождана радість обгорнула моє серце. Сьогодні мене відвідали перші представники нашої великої Радянської Батьківщини... І нині наша зелена Буковина одягнула святковий одяг. Народ радіє та не забуває схилити тепер вже вільні голови в знак подяки Червоній Армії за визволення з-під соціального і національного гноблення, що тяжіло над ним цілими сторіччями. Хмари проступилися, і лагідне проміння сонця освітлює чарівний цвіт, прискорюючи його дозрівання в плоди правди і свободи». In: Husar and Rozumnyi, 91-92.

51 Svetlana Frunchak, "Studying the Land, Contesting the Land: A Select Historiographic Guide to Modern Bukovina: Volume 1: Essay." *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* [Online], 0.2108 (2011): 48.

52 Svetlana Frunchak, "Tvorenna «davnoho ukrainskoho mista»: zberezhenia spadshchyny ta konstruiuvannia miskoi identychnosti u povoiennykh Chernivtsiakh," in *Skhid/Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbiryk. Vypusk 15: Spetsialne vydannia : Problemy istorychnoi urbanistyky*, eds. Volodymyr Kravchenko, Helinada Hrinchenko (Kharkiv: TOV «NTMT», 2011): 178.

53 Tronko Petro, Kurylo, Volodymyr et al, eds. *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t. Chernivetska oblast.* (Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1969), 9-62.

54 Tronko et al., 63-97.

Osyp Makovei, and particularly Olha Kobylanska stand out. Kobylanska's role is especially significant. Recognized as a classic of Ukrainian literature from Bukovyna, she lived through the first Soviet occupation of Northern Bukovyna and openly supported its annexation by the Soviet Union. The guidebooks frequently quote Kobylanska, "Today, a great, long-awaited joy enveloped my heart. Today I was visited by the first representatives of our great Soviet Motherland... And now our green Bukovyna has put on festive clothes. The people rejoice and do not forget to bow their now free heads as a sign of gratitude to the Red Army for liberation from the social and national oppression that has weighed on them for centuries. The clouds have parted, and a gentle ray of the sun illuminates the magnificent flower, accelerating its ripening into the fruits of truth and freedom"⁵⁰ Local Ukrainian cultural figures in the politics of memory in Soviet Chernivtsi represent the Ukrainian character of the city and region.

MASTERING THE "NEW" CITY: SOVIET POLICIES BEHIND THE GUIDEBOOKS NARRATIVE

A pertinent question arises: what sources did the authors use to write their texts? While authors typically do not list bibliographies in guidebooks, it is known that a range of works on the history of Bukovyna were actively published in the USSR, especially after the first Soviet occupation and post-1945, from materials for secondary school teachers to academic articles.⁵¹ In the very first years of Soviet power in the region, between 1940 and 1941, Ukrainian officials of cultural institutions created the first narratives and representations of Chernivtsi and Bukovyna. These early narratives laid the groundwork for later Soviet interpretations of the urban myth and regional history.⁵² The complete synthesis of the Soviet vision of the history of Bukovyna was published in 1969 in the 23rd volume of *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR* (*History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR*), dedicated to the Chernivtsi region. A close examination of the chapters on the region⁵³ and Chernivtsi⁵⁴ reveals a striking similarity in the construction, structure, and discursive elements between this edition and the guidebooks under study. However, it is not accurate to assert that the authors of the guidebooks unequivocally rewrote *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR*, at least because one of the studied guidebooks was published two years before it, the second – only a year after the mentioned volume. Nevertheless, the narrative in these tourist guides, along with the academic discourse in Soviet Ukraine at the time and the prevailing official ideology, present a consistent vision of the past, which, according to Svetlana Frunchak, created "the image of an authentic and primordially Ukrainian Bukovyna, connected to the "Mother Ukraine" by undeniable ties of ethnic brotherhood," which "was more than just a political

55 «Образ автентичної та примордіально української Буковини, пов'язаної із «материнською Україною» незаперечними зв'язками етнічного братерства, був більший ніж політичною декларацією радянських лідерів, що мала на меті привласнення ще однієї території на заході. Цей образ став основною засадою та генеральним планом для встановлення Радянської влади в Чернівецькій області». In: Frunchak, "Tvorennya «davnoho ukrain-skoho mista»: zberezhenня spadshchyny ta konstruiuvannya miskoi identychnosti u po-voiennykh Chernivtsiakh," 180.

56 Vitalii Yaremchuk, "Ukrainskaadianska istoriografii: suchasnyi stan doslidzhen". Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky», no. 27 (2018): 245.

57 Yaremchuk, 243.

58 Some examples of such works: Terry Martin. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. (Cornell University Press, 2001); Ronald Grigor Suny, and Terry Martin (eds). *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. (Oxford University Press, 2001); Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism," *Slavic Review* 53, no. 2 (1994): 414-52.

59 Jeremy Smith, "Was There a Soviet Nationality Policy?," *Europe-Asia Studies* 71, no. 6 (2019): 972-93.

60 David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956*. (Cambridge MA: Harvard University Press, 2002), 243-244.

declaration of the Soviet leaders, aimed at appropriating one more territory in the west. This image became the main basis and general plan for establishing Soviet power in the Chernivtsi region."⁵⁵ Vitalii Yaremchuk points out that the party's historical doctrine in Ukraine promoted the primary role of national identity in the development of Ukrainian history, which was centered around the affinity with Russians, their "brotherly help" and historical ties; such a grand narrative became dominant in Ukrainian Soviet historiography from the late 1930s.⁵⁶ According to Yaremchuk, historians in Soviet Ukraine from the 1930s to the 1980s adhered to at least the basic professional standards, which included aligning their texts with the official historical doctrine, the most significant element of which in Ukrainian case was *Tezy do 300-richchia vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu* (*Theses for the 300th Anniversary of the Reunification of Ukraine with Russia*), approved by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.⁵⁷

It raises the issue of national policies in the USSR. Most of the works on this issue relate to the period of the 1920s and 1930s when national policies in the USSR were most clearly defined – from the nation-building *korenizatsiia* policies of the 1920s to the Stalinist rejection of the achievements of the previous decade.⁵⁸ At the same time, the post-Stalinist period in the context of national policies is much less studied. Jeremy Smith even concludes that there were no clear centralized national policies in the USSR, and decisions in this area were made primarily at the level of the republics through initiatives and compromises with Moscow.⁵⁹ Nevertheless, we can state that the authorities continued to construct a new imaginary community in the post-Stalin USSR, the "Soviet people"⁶⁰ with Russians perceived as its foundation. Ukrainians occupied one of the highest positions in the Soviet hierarchy of nationalities, which led to the propaganda of Ukrainian Soviet identity in the Ukrainian SSR.⁶¹ Thus, Ukrainians, who were supposed to occupy an important place in the supranational community of the Soviet people, were allowed to cover the newly annexed Western Ukrainian territories of the Ukrainian SSR with the Soviet Ukrainian vision of history to instill a Ukrainian-centric memory there.

One of the goals of the guidebook as a publication primarily for tourists and guests of the city is to present specific locations and objects within the city. Tourist guides' texts describe, envelop, and conceptualize the symbolic space of the represented city. In addition to the appropriate toponymy, Soviet Chernivtsi was full of memorial objects; museums were also an essential element in the functioning of the politics of memory.

Soviet travel guides primarily focus on three museums in Chernivtsi: the Museum of Local History, the Olha Kobylyanska Museum, and the Yurii Fedkovych Museum. *Chernivtsi. Shcho? De? Yak?* provides a comprehensive list of Soviet memorial objects in Chernivtsi as of 1990 on the last page. This list includes 18 items linked to local and regional memory, predominantly consisting of

61 Frunchak, "Tvorenna «davnoho ukrainskoho mista»: zberezhenia spadshchyny ta konstruiuvannia miskoi identychnosti u poviennykh Chernivtsiakh," 181.

62 Here is a list of those related to local and regional memory. Monuments - to Olha Kobylyanska; the grave of Khotyn Komсомol members; the tank of Pavlo Nikitin; Memorial plaques - to Pavlo Nikitin; Olha Kobylyanska; Augusta Kokhanovska; Osyp Makovei; Hierotheus Pihuliak; Shuldiner; the Central Committee of the revolutionary party *Vyzvolennia* (*Liberation*) and the editorial office of its newspaper *Borets* (*Fighter*); in honor of the first mass workers' protests in Bukovyna in support of the revolution in Russia; on the honor of the election of the Soviet (Council) of Military Deputies of the Chernivtsi Garrison; to Izydor Vorobkevych; Yurii Fedkovych; Wolf Stern; on the uprising of the 113th Regiment of the Romanian Army; to Mihai Eminescu; Mykola Ivasiuk. In: Husar and Rozumnyi, 265.

memorial plaques.⁶² Most of these objects are conceptualized textually in guidebooks with stories about the personalities and events to which these memorials are dedicated. The absolute majority of memorial objects are dedicated to Ukrainian or Russian figures and events, the actors of which are Ukrainians and Russians. The characters of the history of other national communities are quantitatively on the margins of the city space, and the events of their past are generally absent from the city space and Ukrainian-centric museum exhibitions.

CONCLUSIONS

The portrayal of official history, as well as regional and local urban narratives of memory in Soviet Chernivtsi, presented in guidebooks, can be characterized as extremely exclusive. The narrative approach in these city guides systematically suppresses and erases the memory of the "Others" by highlighting select aspects of history and omitting those deemed inconvenient. This approach is further reinforced by the use of Soviet *newspeak*, which, through binary oppositions and definitive evaluations, renders the memory of the "Others" unnecessary, undesirable, and even unacceptable, often demonizing them. Soviet tourist guides to Chernivtsi, in turn, align with and are confined within the official doctrines of history and memory. As a mass product, the guidebooks represent the most important principles of these doctrines. It can be said that Soviet guidebooks to Chernivtsi were a part of ideologizing and cleansing policy in the field of (trans)formation of the local memory. This policy allowed Soviet authorities to ignore and eliminate inconvenient memory, becoming an instrument of legitimization of the Soviet presence in the city, a tool for mastering it. It also prepared a justification for the almost complete absence of the noticeable pre-Soviet "Others" in the process, aiding the process of Soviet-related Ukrainization in Chernivtsi.

Soviet guidebooks are invaluable resources for studying the history of memory and historical policies. Unlike official documents or academic works of the time, they target a mass audience and are among the few types of mass publications focusing on local history and context. Perhaps travel guides are one of the most important sources for studying local and regional policies of memory and history in the Soviet Union. Soviet city guides are the quintessence of the most crucial theses and discourses that the state was trying to implement in a society. They act as a filter, in which the most important postulates are preserved and the secondary ones (for publishers and authorities) are absent from what can be traced in other sources to memory policies in a totalitarian society. Nevertheless, Soviet guidebooks as sources in this field of history can hardly be called self-sufficient and require the use of other materials, including official documents or oral testimonies, when it comes to studying global issues of high-level memory policies, their implementations, or authors' motivations.

REFERENCES

- Bataitytė, D. "Shaping of textual and visual representations of the cityscape of Klaipėda in the period 1945 to 1990. Sightseeing tour of Soviet Klaipėda." *Istorija: mokslo darbai* 106, no. 2 (2017): 68–93.
- Bernsand, N., Törnquist-Plewa, B. "Memories of Ethnic Diversity in Local Newspapers: The Six Hundredth Anniversary of Chernivtsi." In *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central, and Southeastern Europe*, 110–42. New York: Berghahn, 2016.
- Bohatyrets, V., Melnychuk, L. "Kulturna pam'iat v urbanistychnomu prostori yak chynnyk formuvannia identychnosti," *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, no. 40 (2019): 160–83.
- Brandenberger, D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2002.
- Domańska, E. *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. Translated by Volodymyr Sklokin. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.
- Foucault, M. Wykład z 28 stycznia 1976, w: tegoż, *Trzeba bronić społeczeństwa*. Wykłady z Collège de France, 1976, przekł. Małgorzata Kowalska. Warszawa: KR, 1998, s. 71–89.
- Frunchak, S. "Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi." *East European Politics and Societies: and Cultures* 24, no. 3 (2010): 435–63.
- Frunchak, S. "Studying the Land, Contesting the Land: A Select Historiographic Guide to Modern Bukovina: Volume 1: Essay." *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* [Online], 0.2108 (2011): n. pag. Web. 27 Mar. 2023.
- Frunchak, S. "Tvorennia «davnoho ukrainskoho mista»: zberezhennia spadshchyny ta konstruiuvannia miskoi identychnosti u povoiennykh Chernivtsiakh." In *Skhid/Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*. Vypusk 15: *Spetsialne vydannia: Problemy istorychnoi urbanistyky*, eds. Volodymyr Kravchenko, Helinada Hrinchenko. Kharkiv: TOV "NTMT", 2011. 175–204.
- Frunchak, S. "The Making of Soviet Chernivtsi: National 'Reunification,' World War II, and the Fate of Jewish Czernowitz in Postwar Ukraine, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, Graduate Department of History University of Toronto," 2014.
- Havryliuk, O., Lupan, A. *Yukhym Husar: biobibliohr. pokazhchyk (do 65-richchia vid dnia narodzhennia)*. Chernivtsi: Chernivetska oblasna universalna naukova biblioteka imeni Mykhaila Ivasiuka, 2010.

- Hirsch, M., Spitzer, L. *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. 1st ed. University of California Press, 2010.
- Husar, Y., Rozumnyi, S. *Chernivtsi. Shcho? De? Yak? Fotoputivnyk*. Kyiv: Mystetstvo, 1991.
- Smith, J. "Was There a Soviet Nationality Policy?" *Europe-Asia Studies* 71, no. 6 (2019): 972–93.
- Kolodii, V. *Chernivtsi: putivnyk*. Uzhhorod: Karpaty, 1967.
- Koziura, K. "Memory, Monuments, and the Project of Nationalization in Ukraine: The Case of Chernivtsi." *The Burden of the Past*, 2020, 167–82.
- Kozlova, I. "Obraz mista Lvova u chasovii retrospektyvi: zmina symvolichnykh aktsentiv (na pryklad analizu turystychnykh putivnykiv)." *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal*, no. 1-2 (2017): 219–28.
- Kupina, N. *Totalitarnyj jazyk: slovar i rechevye reakcyi*. Ekaterinburg, Perm: Ural'skij Gosudarstvennyj Universitet, 1995.
- Lubkivskyi, R. *Misto ochyma pysmennyka*. Lviv: Kameniar, 1985.
- Martin, T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, 2001.
- Matkovska, O. "Orvelivska novomova ta suchasnyi dyskurs." *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Seriia "Filolohiia"* 1 (26) (2012): 185–188.
- Masenko, L. *Mova radianskoho totalitaryzmu*. Kyiv: Klio, 2017.
- Melnychuk, B. "Kolodii Vitalii Demianovych". U *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, eds. Ivan Dziuba et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [online], 2014. <https://esu.com.ua/article-4154>
- Narvselius, E. "Introduction. Remembering Diversity in East-Central European Cityscapes. Special Issue. Remembering Diversity in East-Central European Cityscapes." *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 5, no. 2 (2019): 13–40.
- Palamarchuk, L. *Ukrainska radianska leksykohrafiia (Pytannia istorii, teorii i praktyky)*. Kyiv: Naukova dumka, 1978.
- Renchka, I. *Leksykon totalitaryzmu*. Kyiv: Klio, 2018.
- Sereda, V. "Misto yak lieu de mémoire: spilna chy podilena pamiat? Pryklad Lvova." *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiologichna*, no. 2 (2008): 73–99.
- Severchuk, I. *Radianska Bukovyna: dovidnyk-putivnyk*. Uzhhorod: Karpaty, 1970.

- Sidorchuk, O. "‘The Encyclopedia of Impressions’: the Source Potential of the Guides of the XIX-XX Centuries." *Interexpo Geo-Siberia* 6, no. 1 (2017): 31–35.
- Slezkine, Yu. "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism." *Slavic Review* 53, no. 2 (1994): 414–52.
- Suny, Ronald Grigor, and Terry Martin, eds. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford University Press, 2001.
- Surovtsev, Oleg. "Bukovynski yevrei v chasy Holokostu: problema zberezhennia istorichnoi pamiaty". *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*, no. 49 (June 2019): 93–100.
- Sydorenko, M., Troianskyi, V., Shutak, L. "Istoriia stanovlennia i rozvytku kafedry suspilnykh nauk ta ukrainoznavstva BDMA". *Bukovynskiy medychnyi visnyk* 8 (1) (2004): 196–202.
- Tronko Petro, Kurylo, Volodymyr et al, eds. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Chernivetska oblast*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1969.
- Yaremchuk, V. "Ukrainska radianska istoriografii: suchasnyi stan doslidzhen". *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*, no. 27 (2018): 242–249.
- Yurchak, A. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.
- Zabuzhko, O. "Mova i vlada." In *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka.*, 4th ed., 101–25. Kyiv: Fakt, 2009.
- Zhurba, O. "Miski putivnyky piznoho radianskoho chasu ta vizualna samoreprezentatsiia Dnipropetrovska." *IV Vseukrainski Yavornytski naukovi chytannia, prysviacheni 165-richchiu vid dnia narodzhennia akademika D. I. Yavornytskoho*, 2020, 155–58.

Орест Костів

«ІНШИЙ», ОФІЦІЙНА ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ МІСТА У РАДЯНСЬКИХ ПУТІВНИКАХ ЧЕРНІВЦЯМИ⁶³

Стаття розглядає спроби створити нові візії пам'яті та історії Чернівців у радянський час через призму путівників та робить спробу її деконструкції. Путівники тут розглядаються передусім як текстуальні репрезентанти офіційних політик влади у сфері (ре)конструкції минулого Чернівців та як цінні наративні джерела до історії ідеологічного опанування тоталітарною владою цього складного мультикультурального міста. До вивчення дискурсів та задля їхнього виокремлення до розгляду видань застосовано лінгвістичний підхід, заснований на теоретичній моделі *новомови* (*newspeak*). Радянська новомова в путівниках виступає засобом конструювання наративів та інструментом їхньої інтерналізації в соціумі. Також автор розглядає путівники в контексті офіційних історичних та національних політик в післясталінському СРСР, які у випадку приєднаних в результаті Другої світової війни територій Української РСР полягали в опануванні нових територій українцями, витісненні та демонізації локальних «Інших». Ці процеси проходили в ідеологічній обгортці, складеній дискурсами «давньоруської народності» як «колиски трьох братніх народів», «російсько-української дружби», «Великої Вітчизняної війни» тощо. На основі біографічних даних авторів путівників зроблено спробу віднайти мотивації до написання цих видань. Зрозумовано, що радянські путівники Чернівцями, відповідно до офіційної владної доктрини, витворюють ексклюзивний та стерильний образ минулого міста, спрямований на витіснення з пам'яті історії та досвідів місцевих «Інших», представлених передусім румунами, євреями та німцями, які напередодні радянської анексії були демографічно домінантними етнічними групами в місті. Маркери «Інших» у специфічних контекстах створюють ілюзію присутності та агентивності, проте тексти путівників переважно ігнорують мультикультурне минуле Чернівців. Тоді ж, коли «Інший» не виключений з нарації, сама лише його присутність в історії Чернівців переважно трактувалась як вороже явище, історична помилка та наслідок колоніального гноблення у місті, яке було проголошено радянською владою споконвічно українським. Також путівники як видання, спрямовані на туристів та гостей міста, відповідним чином репрезентують радянські місця пам'яті та об'єкти символічного простору Чернівців, текстуально концептуалізуючи їх та надаючи їм «потрібні» значення. Путівники розглядаються як вагомні джерела до дослідження локальних політик пам'яті та історії.

Ключові слова: місто, регіон, Чернівці, Буковина, путівники, СРСР, Українська РСР, «Інший», історія, пам'ять.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ У МІСТАХ

НЕОУНІЯ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ (1925-1939 рр.)

Олександр Федчук

Олександр Федчук,

протоіерей, кандидат історичних наук, проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії

ol_fedchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

НЕОУНІЯ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ (1925–1939 рр.)

Метою статті є аналіз розвитку у волинських містах (воєводському Луцьку та повітових центрах) періоду міжвоєнної Польщі неоунії, спроектованої Ватиканом як засіб приєднання до Костелу православних мешканців колишньої Російської імперії. Для її досягнення слід визначити місця поширення неоунії, виявити її розповсюджувачів, окреслити коло послідовників, встановити обставини виникнення кожного осередку, відмітити спільні й відмінні риси в них, з'ясувати долю міських неоунійних парафій Волині. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на основі архівних джерел акцентовано дослідницьку увагу на особливостях розвитку неоунійного руху в містах Волині, що мав значні відмінності, порівняно з селами воєводства. Матеріалами дослідження доведено, що послідовники неоунії проживали не в усіх повітових центрах Волинського воєводства, але навіть і в тих містах, де вони були, не завжди вдавалося відкрити неоунійну парафію. У містах, де неоунійний рух організовувався в парафію, її становлення й розвиток відбувалися без притаманних селам міжконфесійним конфліктів, хоча свої проблеми існували й тут. Перспективи подальших досліджень полягають у доповненні відомостей про неоунійні парафії в містах Волині, їх настоятелів та парафіян.

Ключові слова: неоунія, Волинське воєводство, Луцьк, Ковель.

DOI: 10.15407/mics2023.01.106

УДК 272:94(477.82)»190/193»

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

© Олександр Федчук, 2023

1 І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Т. IV, част. 2 (Київ, 1998), 69.

2 О. Купранець, *Православна Церква в міжвоєнній Польщі* (Рим, 1974), 62.

3 Ю. Крамар, «Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період», *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки* 1 (1998), 68–73.

4 М. Кучерепа, «Неоунія на Волині», *Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині* (2010), 134–141.

5 Р. Скакун, «Нова унія у Другій Речі Посполитій (1924–1939)», *Ковчег* 5 (2007), 204–247.

6 Н. Стоколос, «Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.)», *Український історичний журнал* 4 (1999), 74–89.

7 О. Федчук, *Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині)* (Луцьк, 2015).

8 О. Федчук, *Неоунія на Волині* (Харків-Луцьк, 2022).

Ідея неоунії (унії східного, слов'янського чи візантійського обряду) набула поширення в католицьких колах після Першої світової війни, хоча виникла ще наприкінці XIX ст. В її основі було приєднання до Римо-католицької церкви населення територій із домінуванням православного сповідання за умови збереження звичного для місцевих мешканців православного обряду. Розпад Російської імперії і входження до складу відновленої Польщі частини України та Білорусі з кількомільйонним православним населенням у Ватикані вирішили використати для реалізації ідеї неоунії на території Польщі. Попри те, що в Галичині існувала потужна греко-католицька церковна організація, католицька ієрархія не допустила до розповсюдження неоунії українське греко-католицьке духовенство, взявши цю справу повністю у свої руки. Причиною цього була недовіра до Української греко-католицької церкви з боку як польських католиків, так і державної влади, оскільки її вважали розсадником українського націоналізму¹. Новий релігійний рух з'явився у Польщі у 1924 р.², а на Волині перші неоунійні осередки виникли в 1925 р. До розпаду країни в 1939 р. у Волинському воєводстві виникло близько двадцяти неоунійних парафій, більшість із яких – у селах. Непоодинокі міжконфесійні конфлікти, які відбувалися в цих селах за право володіння храмом, плебанальним житлом та церковними угіддями, відкладені у збережених документах та описані в сучасній подіям пресі. Відтак саме цими прикладами проілюстровано нечисленні сучасні наукові розвідки з історії неоунії на Волині. На цю тему писали Ю. Крамар³, М. Кучерепа⁴, Р. Скакун⁵, Н. Стоколос⁶, О. Федчук⁷, але тільки останній із них акцентував увагу на окремії неоунійній парафії, хоча й та була сільською. Розвиток неоунії у волинських містах взагалі до 2022 р. не ставав предметом досліджень вітчизняних науковців. Якоюсь мірою це було виправлене лише в монографії О. Федчука⁸, яка наразі залишається єдиним комплексним дослідженням на тему неоунії на Волині.

Першим містом Волинського воєводства, у якому почали звершуватися уніатські богослужіння, наприкінці весни 1926 р. став Луцьк. На цей момент на Волині діяло вже дві неоунійні парафії – в селах Озеро Луцького повіту й Цегів Горохівського повіту. Їх настоятелі, священники Євсей Сльозко та Олексій Пелипенко, котрі раніше входили до православного кліру, намагалися закріпитися і в інших селах Волині, але на поширення свого впливу на більші населені пункти допоки не розраховували. Богослужіння, що розпочали звершуватися в м. Луцьку, були пов'язані не з виникненням тут уніатських осередків, а з необхідністю практичного вишколу кількох православних монахів, які підпорядковувалися Луцькому єпископу й у зв'язку з цим проходили пастирську перепідготовку на базі Луцької католицької семінарії. Щоденні богослужіння ці особи в семінарській каплиці проводили трохи більше місяця, після чого вони мали відправитися в неоунійний монастир, який католицький єпископ планував відкрити в Загороді.

9 «Redmptorysci wschodni na Wolyniu», *Oriens* 1 (1933), 23–24.

10 Ibid.

11 Р. Бахталовський, *Апостол з'єднання наших часів*, (б/о), 47.

12 «Redmptorysci wschodni na Wolyniu», *Oriens* 1 (1933), 23–24.

13 Ibid.

Таким чином, у Луцьку ще не йшлося про започаткування регулярних відкритих богослужінь для уніатів. Першим містом, у якому організувався уніатський осередок, восени цього ж 1926 р. стало м. Костопіль. Це було пов'язано з відкриттям тут, з дозволу Луцького біскупа Адольфа Шельонжека, місії редемптористів, що мала на меті обслуговування передусім колоністів із Галичини, які почали масово оселятися в Костопільському повіті⁹.

У Костополі оселилися троє редемптористів, серед яких був і відомий у майбутньому апостольський візитатор уніатських парафій Волині Микола Чарнецький. Монахи відкрили в місті каплицю, у якій щоденно служили й проповідували, причому тричі на тиждень – українською мовою, що особливо притягувало міщан, у тому числі й православних, котрі стверджували, що вже багато років не чули в м. Костополі живого повчання¹⁰.

За спогадами редемпториста Романа Бахталовського, успіхи місії в м. Костополі були беззаперечними: «Щораз більше людей відвідувало нашу каплицю й богослужіння. Майже зразу створився хор із 16 чоловік. Люди уважно й здивовано слухали проповіді на рідній мові. Це було для них новиною. Українська суспільність, затуркана російською неволею, дивилася на галичан з пошаною, навіть ніби з заздрістю»¹¹. Тож взимку 1927 р. редемптористи мали всі підстави запропонувати біскупу Шельонжеку відкрити в місті повноцінну греко-католицьку парафію, але противниками цього виявилось місцеве католицьке духовенство, яке не бажало ділитися в Костополі своїм впливом. Тому біскуп не дав дозволу на відкриття парафії і фактично поставив під сумнів подальше перебування тут місії.

У вересні 1927 р. редемптористи вирішили перебратися в м. Ковель, що вважався великим залізничним вузлом, з якого можна було легко добратися в будь-який куточок Волині. Оскільки редемптористи мали опікуватися всіма уніатськими колоніями, розташованими в цілому ряді повітів, Ковель видавався їм стратегічно вигіднішим за Костопіль, у якому відтепер регулярні богослужіння для уніатів припинилися¹². Втім, однією з вірогідних причин залишення редемптористами Костополя був і той тиск, який вони відчували з боку католицького кліру.

На відміну від Костополя, у Ковелі редемптористи змогли закріпитися міцніше, уже не залишаючи цього міста. Найперше вони зняли будинок вул. Колійовій, де влаштували каплицю, келії для монахів та трапезну¹³. Душпастирська праця тут багато в чому відрізнялася від роботи, яку редемптористи проводили в Костополі, адже там їх основною паствою були вихідці з Галичини, тобто греко-католики від народження, тоді як у Ковелі таких було зовсім мало, а тому праця монахів тут із самого початку була орієнтована на православних. Яки-хось відчутних успіхів у ній в перші місяці перебування в цьому місці редемптористи не мали, що в рапорті у консисторію засвідчував православний благочинний: «В Ковелі уніати

14 «Справа про проведення агітації ксьондзом Ліснобродським серед парафіян м. Ковеля за перехід в унію», 1927, ф. 148, оп. 3, спр. 47, арк. 16, Державний архів Тернопільської області (ДАТО).

15 Там само, 17.

16 Там само, 7.

17 «Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erygowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi», 1931, 2/14/0/5/472, k. 219–220, Archiwum Akt Nowych (AAN).

18 «З успіхів унії у Ковлі», Діло 235 (1932), 3.

ходили всіма церквами, вступали у бесіди з православними, але успіху ніякого не мали, і, за словами церковного старости, який живе у найближчому сусідстві з ними, зовсім ніхто з православних ні до них, ні на їх служіння не ходив»¹⁴. Становище місіонерів не змінилося на краще й через декілька місяців. Ковельський православний протоієрей Іпатій Червінський стверджував, що уніатські священники дуже погано почувають себе у Ковелі: повара й прислуги в них нема, за квартиру не заплатили за декілька місяців і тому вони, вірогідно, будуть змушені шукати для себе кращого ґрунту¹⁵.

Втім, редемптористи не збиралися здаватися, і вже влітку 1928 р. все той же прот. І. Червінський констатував, що активність ковельських уніатів збільшується. 25 липня того року в Ковелі відбувся з'їзд уніатського духовенства Волині. Як вдалося дізнатися православному духовенству, там обговорювали перспективи проведення уніатської проповіді серед православних, для чого найзручнішим місцем вважали Ковель. На цей момент у місті за однією адресою мешкало вже сімнадцять уніатських духовних осіб¹⁶, тобто осідок редемптористів в місті мав всі ознаки монастиря середніх розмірів.

Покращити своє побутове становище й перейти із пристосованого приміщення у храм уніатські місіонери отримали змогу тільки в 1931 р., коли в єпископський сан у Римі було рукопокладено Миколу Чарнецького, котрий мав у Ковелі свою постійну резиденцію. Саме тоді військова влада передала редемптористам дерев'яний Свято-Юріївський храм по вул. Будивляній (колишній гарнізонний костел), а на земельній ділянці біля нього почали будувати двоповерхове приміщення монастиря¹⁷.

Біля придбаного храму редемптористи побудували монастирський корпус, який разом із відремонтованою церквою 16 жовтня 1932 р. освятив сам біскуп Чарнецький¹⁸ (рис. 1). Після його архієрейської хіротонії настоятелем монастиря у Ковелі став бельгієць Йосиф Гекіре. Крім зазначених осіб, насельниками обителі в різний час були майбутній митрополит УГКЦ Володимир Стернюк, Маврикій Вандемале, Миколай

Рис. 1. Монастир редемптористів у Ковелі

19 «Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій», 1931, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 80, Державний архів Волинської області (ДАВО).

20 «Wiadomości z Wołynia», *Oriens* 2 (1933), 62.

21 «Na różnych placówkach unijnych», *Oriens* 3 (1934), 92.

22 «Скільки визнаців має унія на північно-західних землях?», *Діло* 211 (1935), 5.

23 «Відомість про число парафій східного обряду на 1 січня 1936 р.», 1936, ф. 148, оп. 5, спр. 188, арк. 22, ДАТО.

24 «Статистичні відомості благочинних, округів Волинської єпархії про кількість парафій, що перейшли в унію станом на 1 січня 1937 р.», 1937, ф. 148, оп. 5, спр. 189, арк. 10, ДАТО.

25 «Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw», 1938, 2/14/0/5/416, k. 310–313, AAN.

Якимович, Михаїл Пристай, Зиновій Ковалик, Михаїл Пилух, Петро Козак, Ієронім Герасимів, Антоній Сидор, Роман Бахталовський, Григорій Семенюк, Михайло Теслюк, Олексій Березяк, Ян Мартинюк, Григорій Ваврушко¹⁹.

У 1933 р. в журналі єзуїтів східного обряду «*Oriens*» повідомлялося, що «в Ковелі все більше людей цікавиться діяльністю редемптористів і зголошується до унії»²⁰, а в 1934 р. в цьому ж часописі переконували, що тільки протягом Великого посту й на Пасху до східного обряду приєдналося близько сотні осіб. Коли в цих людей виникло питання, чи йти сповідатися «до урядової церкви з її побіжними машинальними сповідями», то довелося констатувати, що «чогось тягне до тієї тихої монастирської церкви уніатської, де можна добре посповідатися»²¹. За інформацією львівської газети «*Діло*», на 1 вересня 1934 р. в Ковелі було 800 парафіян²². Натомість, згідно з даними православних благочинних (можна припустити, що вони не завжди мали змогу володіти точною статистикою), на 1 січня 1936 р. Ковельська уніатська парафія нараховувала близько ста душ, жодна з яких не відпала в 1935 р.²³ Через рік благочинний оцінював кількість уніатів у Ковелі, не рахуючи вихідців із Галичини, у 60–80 осіб²⁴. Згідно з урядовими даними, на 1 січня 1938 р. при кляшторі редемптористів у Ковелі було 420 парафіян²⁵, але враховуючи, що в урядовій статистиці не згадано окремо про уніатів приміських сіл, як то Повурськ та Колодажне, можна припустити, що вони тут також враховані.

Ще одним повітовим центром на Волині, де неоунія пустила корні, було Дубно. Завдячувати цьому слід передусім відкриттю тут у жовтні 1928 р. семінарії східного обряду, ректором якої було призначено ксьондза-каноніка Л. Шумана (рис. 2, 3). Втім, через брак фінансування та невирішені побутові проблеми з літа 1929 р. навчальний заклад вважався недіючим, і тільки в 1931 р. він по-справжньому запрацював під керівництвом нового ректора ксьондза Антонія Домбровського.

У семінарському приміщенні діяв храм, який заміняв у Дубному для

Рис. 2. Церква семінарії в Дубному.
Джерело: журнал «*Oriens*». 1933. № 3

26 «Wiadomości i notatki», *Oriens* 3 (1937), 95.

27 «Доповідь місіонера священника Се-
рафима Казновецького про стан уніат-
ської, сектантської та атеїстичної пропа-
ганди за 1935 рік», 1936, ф. 148, оп. 5,
спр. 183, арк. 2, ДАТО.

28 «Instytut przeszkolenia w Łucku»,
Oriens 2 (1933), 53.

29 «Rozwój akcji unijnej na Wołyniu»,
Oriens 3 (1933), 78.

уніатів парафіяльний. В уніатському середовищі існувало переконання, що розміщення в Дубному семінарії перетворило місто на один із основних центрів неоунії на Волині. Заміняючи парафію, семінарія притягувала до себе вірян, які задовольняли у її храмі всі свої релігійні потреби. Зацікавлювала вона й православних, яких тільки у 1936 р. було приєднано тут 39 осіб. Щороку більше семінарський храм відвідувало й вихідців із Галичини, а на Пасху 1936 р. в церкву прийшло понад тисячу осіб²⁶.

Натомість православні місіонери не помічали в Дубному особливих успіхів уніатів: «В Дубенському повіті, цьому центрі унійного руху, з приводу перебування в Дубні папської семінарії східного обряду, унія великого успіху не має. В самому місті семінарські будинки й костел стоять обідрані, псуючи загальний вигляд міста. Натомість, семінаристи, одягнені як з голочки, цілими табунами ходять містом, заходять й у православні церкви та монастир, видно придивляючись до всіх порядків Православної Церкви, щоб опісля, вийшовши з семінарії, підробляючись під час, приваблювати простосердечних овець Православної Церкви. Правда, треба зауважити, що тримають вони себе дуже коректно, й при зустрічі з православними священниками завжди з ними вітаються, чого на жаль не видно в наших будучих пастирів семінаристів»²⁷.

У м. Луцьку уніатський осередок з'явився одним із останніх на Волині. Як воєводський центр місто приймало в себе різних людей, зокрема й греко-католиків. Відновлення в місті богослужінь для уніатів східного обряду пов'язане, як і при започаткуванні їх у Луцьку в 1926 р., з відкриттям при місцевій семінарії у січні 1933 р. чотиримісячних курсів для священнослужителів, які переходили із православ'я. Якраз тоді в семінарії було влаштовано каплицю східного обряду²⁸. Відомо, що в цей час уніатські богослужіння в ній звершував Федір Пасічник²⁹, який незадовго перед тим перейшов із православ'я і проходив навчання на вказаних курсах.

А окрема уніатська парафія з'явилася в м. Луцьку під час Великого посту 1934 р. Її настоятелем було призначено випускника Дубенської уніатської семінарії Василя Артем'єва, який

Рис. 3. Двір семінарії в Дубному перед відкриттям закладу.
Джерело: журнал «Oriens». 1933. № 2

30 «З поступів унійної акції на Волині», Діло 151 (1934), 2.

31 «Wiadomości i notatki», Oriens 2 (1938), 63–64.

32 «Wiadomości i notatki», Oriens 6 (1938), 191.

33 «Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій», 96.

34 «Уніати й сектанти на Волині в цифрах», Церква і нарід 13 (1935), 406.

35 «Статистичні відомості благочинних, округів Волинської єпархії про кількість парафій, що перейшли в унію станом на 1 січня 1938 р.», 1938, ф. 148, оп. 5, спр. 190, арк. 16, ДАТО.

36 «Wiadomości i notatki», Oriens 3 (1938), 94.

37 «Інформації повітових староств про діяльність релігійних парафій», 100.

38 «Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw», 310–313.

39 «Статистичні відомості благочинних, округів Волинської єпархії про кількість парафій, що перейшли в унію станом на 1 січня 1938 р.», 20.

40 «Wiadomości i notatki», Oriens 5 (1936), 160.

народився у 1879 р. й мав за плечима навчання у православній Санкт-Петербурзькій духовній академії. Як росіянин він не влаштовував парафіян, котрі почали бойкотувати богослужіння в семінарській каплиці. Лучани сподівалися на призначення їм українця, після чого планували винайняти приміщення в центрі міста для влаштування каплички³⁰.

Однак Василь Артем'єв усе ж залишився настоятелем Луцької парафії, а богослужіння якийсь час ще продовжувалися в духовній семінарії, а пізніше курія віддала уніатам каплицю на римо-католицькому цвинтарі. При цьому каплиця в семінарії, можливо, залишалася в користуванні уніатів. На початку 1938 р. ксьондза В. Артем'єва було переведено на іншу парафію, а в Луцьк мали тимчасово доїздити викладачі Дубенської семінарії³¹. Незабаром після цього настоятелем сюди був призначений Йосип Гадуцевич, але через декілька місяців до Луцька знову повернувся В. Артем'єв³².

Кількість членів Луцької уніатської парафії на літо 1937 р. не перевищувала двохсот осіб. Як повідомляло староство, частина з них перейшла із православ'я завдяки місіонерській діяльності, а частина – через непорозуміння з православною духовною владою³³. Однак навряд чи цю інформацію можна вважати правдивою, хоча в унію і міг перейти хтось із православних лучан. Беззаперечно, парафія в Луцьку утворювалася для місцевих греко-католиків, що визнавалося в джерелах різного походження. Зокрема, в офіційному часописі Волинської єпархії ще в 1935 р. повідомлялося про існування в Луцьку греко-католицької парафії для вихідців з Галичини³⁴. У 1938 р. благочинний Луцької міської округи також стверджував, що ксьондз В. Артем'єв служить у Луцьку для галичан³⁵. Дещо загадковим є повідомлення «Oriens» про те, що священник В. Гадуцевич після свого призначення в Луцьк на початку 1938 р. зайнявся тут організацією парафії для навколишніх греко-католиків³⁶. Можливо, його завданням стало оживлення парафіяльного життя, яке не вдалося підтримувати В. Артем'єву. Однак тоді незрозумілим стає повернення того в м. Луцьк.

Останньою організаційно оформилася у Волинському воєводстві неоунійна парафія в м. Рівному. Її було утворено в 1936 р., а настоятелем став священник Василь Грош³⁷. Для функціонування цієї парафії католики погодилися виділити одну з каплиць, ймовірно, по вул. Легіонів. Оскільки 21 вересня 1936 р. м. Рівне відвідав апостольський візитатор біскуп Микола Чарнецький, є підстави вважати, що саме тоді й відбулося формальне відкриття парафії.

Що ж до кількості парафіян, то урядова статистика свідчить про сто осіб на 1 січня 1938 р.³⁸. У цей самий час православний благочинний Рівненської міської округи на її території не помічав ні уніатських парафій, ні самих уніатів³⁹. Натомість інша сторона стверджувала, що в місті та на околицях є чимало уніатів як із Галичини, так і приєднаних із православ'я⁴⁰.

41 «Листування з повітовими старостами про нагляд над діяльністю священників греко-католицького сповідання», 1938, ф. 46, оп. 9, спр. 4129, арк. 13, ДАВО.

42 «Zmiany personalne we wschodnim obrządku», *Miesięcznik Diecezjalny Łucki* 1 (1926), 34.

43 «Доповідь місіонера священника Серафима Казновецького про стан уніатської, сектантської та атеїстичної пропаганди за 1935 рік», 5.

44 В. Сагайдаківський, *Правди не втопили* (Вінніпег, 1969), 86.

45 «Дописи. Володимир на Волині», *Діло* 200 (1931), 5–6.

Уніати, звичайно, в Рівному все ж були, але місцеві конвертити і вихідці з Галичини порозумітися між собою не змогли, що не тільки значно послабило організований уніатський рух у місті, але й спровокувало гучний скандал. У березні 1938 р. декілька греко-католиків, переважно місцеві вчителі, почали вимагати, щоб Василь Грош відправляв богослужіння українською мовою, як у храмах Галичини. Однак більшість парафіян на чолі з самим настоятелем на це не погодилися. Тоді заколотники почали погрожувати всім, а хор, яким керував виходець із Галичини Володимир Чабан, намовляли співати українською. Коли під час одного з богослужінь хористи все ж почали співати українською, священник зупинив відправу. Відтоді бажаючі українізації стали писати в курію різні скарги на настоятеля, а парафіян агітували не приходити на богослужіння, допоки в храмі не почнуть служити українською мовою. Виявилося, що вихідці з Галичини й раніше не ходили сюди, а відвідували каплицю переважно місцеві конвертити.

Це був не єдиний у Рівному конфлікт між місцевими уніатами та вихідцями з Галичини. Суперечки тут виникли також щодо подарованої однією з парафіянок ікони, яку галичани вважали православною, а тому вимагали прибрати її з церкви, проти чого також виступив настоятель⁴¹.

У кількох повітових центрах Волинського воєводства неоунійні парафії утворити не вдалося, хоча такі спроби робилися. Зокрема, ще в 1926 р. у католицькій пресі повідомлялося про намір групи російської інтелігенції відкрити неоунійну парафію у м. Кременці⁴². Далі розмов тоді не пішло, і тільки в 1935 р. нову спробу організувати в місті уніатську парафію спробував колишній православний ігумен Нифонт (Ведмідь). Оселившись у Кременці, він отримав доступ до бічного вівтаря католицького костелу, де почав звершувати богослужіння, одночасно підшуковуючи місце для утворення каплиці східного обряду⁴³. Втім, невдовзі о. Нифонт виїхав з Кременця, отримавши інше призначення, а уніатська парафія тут так і не відкрилася.

У 1930 р. уніати намагалися закріпитися в м. Любомлі, сподіваючись захопити місцевий Свято-Георгіївський храм. Зробити це вже згадуваному священнику Василю Грошу не вдалося, але він приїздив у місто ще декілька разів й проводив богослужіння на кладовищі⁴⁴. Зрозумівши, що бажаючих перейти в неоунію тут немає, уніатське духовенство перестали відвідувати Любомль.

Декілька років поширювалися чутки про відкриття парафії східного обряду в м. Володимирі. Зокрема, у 1931 р. розійшлася інформація про те, що уніати мають намір зайняти міську Свято-Миколаївську церкву. Чутки посилювалися після приїзду в місто біскуп Миколи Чарнецького, який цікавився цим храмом⁴⁵. У 1934 р. уніатською пресою було підняте питання

46 «Na różnych placówkach unijnych», *Oriens* 3 (1934), 92.

47 «Z nowych placówek unickich», *Oriens* 3 (1935), 84.

48 Р. Скакун, «Сторож братові своєму: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках», *Ковчег* 8 (2018), 160.

49 Там само.

50 «Списки церков, синагог і служителів релігійних культів м. Луцька», 1940, ф. р-4, оп. 1, спр. 48, арк. 6, ДАВО.

51 В. Пидгайко, *Кременецкая епархия, Православная энциклопедия*, Т. 38 (Москва, 2015), 515.

про ненормальність відсутності уніатської парафії в місті, де народився «мученик за унію святий Йосафат Кунцевич», тим паче, що в самому Володимирі та околицях проживали греко-католики з Галичини. У власному домі в місті мешкав священник Кіндрат Лавренчук, який перейшов в неоунію з православ'я, але уніатської парафії не отримав, оскільки Луцький біскуп йому не довіряв. 10 квітня 1934 р. у Володимирі служив ковельський редемпторист Роман Бахталовський, який тоді ж хоронив родичку К. Лавренчука, теж нещодавно наведено до неоунії. Повідомлялося, що на месі було близько 70 осіб. Відтак виник намір будувати тут уніатську церкву й навіть нібито було намічено землю під неї⁴⁶. У 1935 р. вже діяв комітет із будівництва храму, який збирав необхідні на це гроші. Початок поклав папа, виділивши тисячу злотих⁴⁷. Однак парафія східного обряду у м. Володимирі так і не з'явилася, хоча повідомлялося про наявність там вісімдесяти осіб, які перейшли в унію під впливом ковельських редемптористів.

З початком Другої світової війни, після приєднання Волині до УРСР, неоунія тут почала занепадати, проте в містах уніатські парафії ще певний час діяли. Зокрема, в Дубному було ліквідовано духовну семінарію східного обряду та націоналізовано її приміщення, але колишня семінарська церква функціонувала тут ще до 14 січня 1941 р., коли її перетворили в кінотеатр для військових⁴⁸. Так само нова влада закрила й монастир редемптористів у Ковелі⁴⁹ але при цьому частина ченців залишилася в місті, повернувшись до легальної діяльності в 1941 р. після окупації Волині німцями. Уніатська громада під керівництвом В. Артем'єва залишалася в Луцьку після встановлення радянської влади⁵⁰ та під час радянсько-німецької війни⁵¹. Є також свідчення і про функціонування в 1940 р. неоунійної парафії в Рівному. Однак із поверненням на Волинь радянської влади всі ці осередки остаточно припинили свою діяльність.

Отже, на момент розпаду міжвоєнної Польщі неоунійні осередки діяли в чотирьох містах Волинського воєводства – у Луцьку, Рівному, Дубному й Ковелі. При цьому тільки в Луцьку та Рівному це були рядові парафії без типових храмів, тоді як у Дубному функції парафіяльного виконував семінарський костел, а в Ковелі – монастирський храм. У Костополі місія редемптористів працювала тільки рік, а у Кременці, Любомлі та Володимирі намагання організувати неоунійну парафію були невдалими. На відміну від сіл, у містах не виникало міжконфесійних конфліктів, оскільки уніати не претендували на майно православних парафій, хоча траплялися внутрішні непорозуміння щодо парафіяльного розвитку. Після 1939 р. міські неоунійні парафії Волині зіштовхнулися із проблемами, які переживала тут вся уніатська конфесія, а до 1945 р. всі вони припинили своє функціонування.

REFERENCES

- Bakhtalovskyj, R. *Apostol ziedynennia nashykh chasiv* (b/o).
- “Dopysy. Volodymyr na Volyni”. *Dilo* 200 (1931): 5–6.
- “Dopovid misionera sviashchennyka Serafyma Kaznovetskoho pro stan uniatskoi, sektantskoi ta ateistychnoi propahandy za 1935 rik” (1936). F. 148. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti.
- Fedchuk, O. *Zhabchenska trahediia (z istorii neounii na Volyni)*. Lutsk, 2015.
- Fedchuk, O. *Neouniia na Volyni*. Kharkiv-Lutsk, 2022.
- “Informatsii povitovykh starostv pro diialnist relihiinykh parafii” (1931). F. 46. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti.
- “Instytut przeszkolenia w Lucku”. *Oriens* 2 (1933): 53.
- Kramar, Yu. “Problema neounii na Volyni u mizhvojenyj period”. *Naukovyj visnyk VDU. Istorychni nauky* 1 (1998): 68–73.
- Kucherepa, M. “Neouniia na Volyni”. *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena istorii Hreko-Katolytskoi Tserkvy na Volyni* (2010): 134–141.
- Kupranets, O. *Pravoslavna Tserkva v mizhvoiennii Polshchi*. Rym, 1974.
- “Lystuvannya z povitovymy starostvamy pro nahlyad nad diyalnistyu svyashchennykiv hreko-katolyts’koho spovidannya” (1938). F. 46. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti.
- “Na różnych placówkach unijnych”. *Oriens* 3 (1934): 92.
- “Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw” (1938). 2/14/0/5/416. Archiwum Akt Nowych.
- “Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erygowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi” (1931). S. 2/14/0/5/472. Archiwum Akt Nowych.
- Pidgajko, V. “Kremeneckaja eparhija”. *Pravoslavnaia jenciklopedija*, T. 38. Moskva (2015): 496–516.
- “Rozwój akcji unijnej na Wołyniu”. *Oriens* 3 (1933): 78.
- “Redrptorysci wschodni na Wołyniu”. *Oriens* 1 (1933): 23–24.
- Sahaidakivskyi, V. *Pravdy ne vtopyty*. Vinnipeh, 1969.
- Skakun, R. “Nova uniia u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939)”. *Kovcheh* 5 (2007): 204–247.

- Skakun, R. "Storozh bratovi svoiemu: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyskhi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rokakh". *Kovcheh* 8 (2018): 72–189.
- "Skilky vyznavtsiv maie uniia na pivnichno-zakhidnykh zemliakh?". *Dilo* 211 (1935): 5.
- "Spysky tserkov, synahoh i sluzhyteliv relihiinykh kultiv m. Lutska" (1940). F. r-4. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti.
- "Sprava pro provedennia ahitatsii ksondzom Lisnobrodskym sered parafiiian m. Kovelii za perekhid v uniiu" (1927). F. 148. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti.
- "Statystychni vidomosti blahochynnykh, okruhiv Volynskoi yeparkhii pro kilkist parafii, shcho pereishly v uniiu stanom na 1 sichnia 1937 r." (1937). F. 148. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti.
- "Statystychni vidomosti blahochynnykh, okruhiv Volynskoi yeparkhii pro kilkist parafii, shcho pereishly v uniiu stanom na 1 sichnia 1938 r." (1938). F. 148. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti.
- Stokolos, N. "Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.)". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (1999): 74–89.
- Vlasovskyi, I. *Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy* (Vol. IV). Kyiv, 1998.
- "Uniaty y sektanty na Volyni v tsyfrakh". *Tserkva i narid* 13 (1935): 406.
- "Wiadomości i notatki". *Oriens* 5 (1936): 160.
- "Wiadomości i notatki". *Oriens* 3 (1937): 95.
- "Wiadomości i notatki". *Oriens* 2 (1938): 63–64.
- "Wiadomości i notatki". *Oriens* 6 (1938): 191.
- "Wiadomości i notatki". *Oriens* 3 (1938): 94.
- "Wiadomości z Wołynia". *Oriens* 2 (1933): 62.
- "Vidomist pro chyslo parafii skhidnoho obriadu na 1 sichnia 1936 r." (1936). F. 148. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti.
- "Z nowych placówek unickich". *Oriens* 3 (1935): 84.
- "Z postupiv uniynoyi aktsiyi na Volyni". *Dilo* 151 (1934): 2.
- "Z uspihiv uniyi u Kovli". *Dilo* 235 (1932): 3.
- "Zmiany personalne we wschodnim obrządku". *Miesięcznik Diecezjalny Łucki* 1 (1926): 34.

Oleksandr Fedchuk

NEO-UNION IN THE CITIES OF VOLHYNIA (1925-1939)

The article aims to analyse the evolution of the Neo-Union in the cities of Volhynia (Lutsk, the centre of voivodeship, and county centres) during the interwar period in Poland. The Vatican designed the Neo-Union as an instrument to integrate the Orthodox inhabitants of the former Russian Empire into the Roman Catholic Church. The study seeks to identify the localities where the Neo-Union spread, as well as its propagators, define the circle of its adherents, establish the origins of each community, highlight their common and distinct characteristics, and discover the fate of urban Neo-Union parishes in Volhynia. Based on archival sources, this study emphasises the unique aspects of the Neo-Union movement's development in the urban settings of Volhynia, which had significant differences compared to the villages of the voivodeship, for the first time. The study materials proved that Neo-Union followers were not present in all county centres of the Volhynian Voivodeship, and even in cities where they resided, establishing a Neo-Union parish was not always feasible. In the cities where the Neo-Union movement formed a parish, its formation and development took place without the inter-confessional conflicts common in rural areas, though challenges were present. Further research prospects aim to expand knowledge about the Neo-Union parishes in the cities of Volhynia, their leaders, and parishioners.

Keywords: Neo-Union, Volhynian Voivodeship, Lutsk, Kovel.

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

**ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ - БУДИНОК НА вул. СПАСЬКІЙ, 16-Б:
ІСТОРІЯ ТА ДАТУВАННЯ**

Олена Попельницька

Олена Попельницька,

кандидат історичних наук, стар-
ший науковий співробітник Музею
гетьманства (Київ)

elenac503@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

DOI: 10.15407/mics2023.01.120

УДК 94(477-25)+ 72.034...7+

912.43(093)«17»

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ – БУДИНОК НА вул. СПАСЬКІЙ, 16-Б: ІСТОРІЯ ТА ДАТУВАННЯ

У дослідженні розглядається історія та архітектура розташованого в центрі київського Подолу житлового будинку, спорудженого у XVIII та добудованого у XIX столітті. Вперше ця споруда опинилась у полі зору киевознавців у 1930 р., коли Ф. Ернст опублікував про неї статтю в путівнику «Київ. Провідник». Подальші студії цієї споруди, що відновились наприкінці 1970-х рр., мали як архітектурне спрямування, так і пошуки в київських архівах документів, які б дозволили з'ясувати прізвища власників цього будинку.

Протягом другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. київські архітектори (О. Шевченко, В. Петрущенко, І. Малакова, В. Отченашко, А. Подольський, В. Гаврилюк), мистецтвознавці (Л. Пляшко та М. Кадомська) та архівісти (Р. Лякіна), всебічно дослідивши споруду на вулиці Спаській, 16-Б, дійшли до низки важливих висновків про етапи її спорудження, а також з'ясували прізвища власників цієї споруди з 1780-х років до 1917 р.: київські купці Сичевські, Усовичі, Хотяновські, Покровські та Морачевські.

У 1989–1993 рр. було проведено роботи по відновленню первісного вигляду цієї будівлі, спорудженої у два будівельні етапи: XVIII ст. (перший поверх із льохами) та XIX ст. (другий поверх, двоповерхова прибудова з цокольним поверхом та льохами).

Час спорудження цієї цивільної споруди, із залученням комплексу історичних джерел (передусім українських архітектурних аналогій), можна визначити в хронологічних межах: кінець 1780-х – 1790-ті роки. Це був час, коли на київському Подолі розпочалось активне цивільне цегляне будівництво, яке тривало до пожежі 1811 р., що знищила майже всю забудову цього історичного міського району. Вцілілі під час цієї катастрофічної пожежі подільські кам'яниці (до яких належить будинок по вул. Спаській, 16-Б) нині становлять значну архітектурну та історичну цінність як нечисленні релікти київської цивільної забудови XVIII століття.

Ключові слова: київський Поділ, історична топографія, пам'ятка архітектури, XVIII століття, Музей гетьманства.

© Олена Попельницька, 2023

1 Так українські писемні джерела XVII–XVIII ст. називають мурований із цегли будинок громадського, житлового чи господарського призначення.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія монументального цивільного зодчества Подолу XVIII ст. викликає значний інтерес як у професійних дослідників історії Києва, так і у тих, хто цікавиться історією міста. Проте, оскільки катастрофічна пожежа влітку 1811 р. знищила не лише забудову Подолу, а й чимало документів, що містили інформацію про архітектуру та планування подільських житлових споруд та їхніх власників, цивільна забудова Подолу XVIII ст. наразі є недостатньо дослідженою. Вивчення означеної теми ускладнює як обмеженість джерельної бази, так і складність пошуку потрібних документів, розпорошених по багатьом архівам та архівним фондам. Водночас вцілілі під час катастрофічної пожежі 1811 р. подільські кам'яниці нині становлять значну архітектурну та історичну цінність як нечисленні релікти київської цивільної забудови XVIII століття.

Якщо об'єктом дослідження є цегляна цивільна забудова київського Подолу XVIII ст., то предметом – житловий будинок на вул. Спаській, 16-Б, який з 1963 р. має статус пам'ятки архітектури. Ця кам'яниця¹ була споруджена у XVIII ст. та добудована у XIX столітті (рис. 1). Звіти про її вивчення у 1980-х – на початку 1990-х рр. архітекторами та мистецтвознавцями, що зберігаються у київських архівах, досі не оприлюднені, за винятком двох коротких публікацій Л. Пляшко та С. Блашук, Р. Лякіної і В. Отченашка. Водночас суспільний інтерес до означеної кам'яниці не послаблюється. Цьому сприяє й те, що з 11 березня 1993 р. у цій будівлі діє Музей гетьманства, у відвідувачів якого часто виникають питання щодо історії спорудження та функціонування означеного будинку.

Відсутність у вітчизняній історіографії комплексного історико-архітектурного дослідження будинку на вул. Спаській 16-Б визначає актуальність та новизну цієї публікації.

Метою цього дослідження є узагальнення існуючої нині інформації про історію та архітектуру будівлі на вул. Спаській, 16-Б. Крім цього, зроблена спроба уточнення часу спорудження означеної кам'яниці.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Першим із дослідників, хто звернув увагу на будинок на вул. Спаській 16-Б, був мистецтвознавець Федір Ернст, який у 1930 р. присвятив йому короткий нарис у путівнику по Києву, виданому під егідою ВУАН: «У глибині садиби (треба ввійти у двір) стоїть дуже цікава кам'яниця, що належала якомусь невідомому заможному київському міщанинові. Вона близька до квадрату в плані, двоповерхова (шість покоїв у кожному поверсі). Певно після

Рис. 1. Будинок по вул. Спаській, 16-Б. Вигляд після реставраційних робіт

2 Ф. Ернст, Будинок по Спаській вулиці 16. Провідник. Київ: Всеукраїнська академія наук (1930): 619, 793.

3 М. Кадомская, Краткие историко-библиографические сведения // О. Шевченко, В. Петрущенко, И. Малакова. Памятник архитектуры конца XVIII века (охран. № 28). Жилой дом (флигель) по ул. Героев Триполья, 16-Б. Том 1. Киев, 1990. Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», кн. 7а/994. Шифр 383. Арк. 7.

4 Л. Воробьева, Памятник архитектуры. Охранный № 28. 6 марта 1984 г. Машинопис. На 1 арк. Архив Музею гетьманства.

5 М. Виноградова, По вопросу регенерации градостроительной среды по улице Героев Триполья 16-18 (Историческая справка). 1990. Машинопис. На 4 арк. Архив Музею гетьманства.

пожежі 1811 року до неї прибудовано цікавий двоколонний портик з дерев'яними сходами – певно на місці давнішого ганку. В середині збереглося кілька старовинних (у стилі класицизму) дверей»².

Певно, що Ф. Ернст (який свого часу доклав чимало зусиль для збереження архітектурних пам'яток Києва) вивчав означену будівлю ще з 1920-х рр.: дослідниця М. Кадомська згадує про обмірні креслення 1923 р. будинку на вул. Спаській, 16-Б, що зберігаються в одному з київських архівів³, можливо, виконані не без участі Ф. Ернста.

У 1963 р. означений будинок, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР» № 970 від 24 серпня 1963 р., було взято на державний облік як пам'ятку архітектури початку XVIII століття (курсив мій. – О. П.) республіканського значення (охоронний № 28). Проте у паспорті цієї будівлі як пам'ятки архітектури, складеному у 1984 р., будинок датовано вже кінцем XVIII – початком XIX століття⁴ (курсив мій. – О. П.). Отже, як бачимо, серед дослідників не було одностайності у визначенні часу спорудження будинку на вул. Спаській, 16-Б.

Слід також зазначити, що, попри свій статус пам'ятки архітектури, будівля по вул. Спаській, 16-Б лишалась житловою до 1985 р., коли нарешті постало питання її реставрації та передачі під розташування музейної установи.

З часу публікації у 1930 р. статті Ф. Ернста і до початку у 1992 р. реставраційних робіт будинку на вул. Спаській 16-Б міська забудова, що оточувала цю будівлю, трансформувалась від цивільного зодчества XIX ст. до сучасної архітектури XX століття. Зокрема, у 1936 р. майже впритул до означеного будинку була споруджена школа (нині – с/ш № 124)⁵. У 1980-х рр. будинки XIX ст., що оточували будівлю на вул. Спаській 16-Б, були знесені (не зважаючи на

6 А. Фанталін, Л. Пляшко, Пам'ятник архітектури (охр. № 28) історична довідка по будинку по вул. Героїв Трипілля, 16-Б. Міжрегіональне спеціальне реставраційно-виробниче мале підприємство «Майстер». Київ, 1992. Фонд науково-проектної документації Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. Ф. КН 2а. Спр. 536. На 23 арк. Арк. 4–5.

7 Там само, 16–18.

8 Можливо, це було зроблено з цензурних міркувань, оскільки згадки імені гетьмана І. Мазепи у тогочасних офіційних виданнях не вітались.

9 Л. Пляшко, Жилой дом, начало XVIII – начало XIX вв. (ул. Героев Триполья, 16-Б). Памятники градостроительства, истории и архитектуры Украинской ССР. Т. 1. Киев, Киевская область. Киев: Будівельник (1983): 32–33; А. Фанталін, Л. Пляшко, Вказ. пр.

протест Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке пропонувало їх зберегти та реставрувати) і на їх місці був споруджений сучасний житловий комплекс. Усі ці новації значно змінили аутентичний вигляд цієї ділянки міської забудови, на якій архітектура постмодернізму сусидить із бароково-класицистичною будівлею по вул. Спаській 16-Б.

Наприкінці 1970-х рр. будівля на вул. Спаській, 16-Б знову опинилась у центрі уваги київського суспільства під час широкого громадського обговорення проекту нової забудови кварталу, у якому розташовувалася означена споруда⁶.

Однією з перших увагу громадськості до цієї споруди привернула мистецтвознавець Людмила Пляшко. Саме вона датувала первісну основу цієї споруди (яку назвала «будинком Мазепи») початком XVIII століття. Зазначаючи, що назва «будинок Мазепи» не згадується у архівних документах, проте є поширеною серед киевознавців, дослідниця навела кілька версій її походження. Відкидаючи припущення про належність цієї будівлі гетьману І. Мазепі, Л. Пляшко припустила, що «будинок Мазепи» міг бути споруджений на початку XVIII ст. як резиденція Київського козацького полку (центром якого було м. Козелець на Чернігівщині) або як міщанський будинок у архітектурному стилі «мазепинського бароко»⁷. На жаль, Л. Пляшко не навела доказів на підтвердження своїх припущень, які, як гіпотези, виглядають доволі слушними.

Водночас у статті про будинок на вул. Спаській, 16-Б (на той час – вул. Героїв Трипілля, 16-Б), у 1983 р. опублікований у виданні «Пам'ятки містобудування, історії та архітектури Української РСР». Л. Пляшко назвала його «житловим будинком початку XVIII – початку XIX ст., не згадуючи ім'я Мазепи»⁸: «Первісно будівля являла собою трикамерну споруду (з сіньми посередині), перекриту циліндричними склепіннями з распалубками у житлових приміщеннях та льохах. У першій чверті XIX ст. будинок було добудовано. Одночасно було споруджено другий поверх і зроблений двоколонний іонічного ордеру портик з відкритою терасою і будівля набула рис класицистичної споруди. Поверхи сполучались внутрішніми гвинтовими сходами. У другій половині XIX ст. споруджено зовнішні сходи. Збереглись кути металеві двері і замки, дерев'яні двері з набірними та напливними фільонками (перша чверть XIX ст.), дерев'яні колони з різьбленими капітелями і т. п. Будівля є однією з найстаріших споруд Києва» (переклад з російської мій. – О. П.)⁹.

Отже, саме Л. Пляшко першою з дослідників припустила, що перший та другий поверхи «будинку Мазепи» були споруджені у різний час, та запропонувала датувати найдавнішу частину цієї будівлі початком XVIII століття.

І хоча ми не поділяємо точку зору Л. Пляшко стосовно того, що будівля на вул. Спаській, 16-Б була споруджена на початку XVIII ст., надалі для зручності будемо називати означену споруду «будинком Мазепи».

10 О. Шевченко, В. Петрущенко, И. Малакова, Памятник архитектуры конца XVIII века (охр. № 28). Жилой дом (флигель) по ул. Героев Триполья, 16-Б. Том 1. Арк. 1.

11 М. Кадомская, Краткие историко-библиографические сведения... Арк. 7.

12 О. Шевченко, В. Петрущенко, И. Малакова, Вказ. пр. Арк. 1, 5, 9.

13 В. Хромченков, Соображение по ремонтно-реставрационным работам. О. Шевченко, В. Петрущенко, И. Малакова, Вказ. пр. Арк. 12.

Архітектурне вивчення «будинку Мазепи» стало можливим після відселення у 1985 р. мешканців комунальних квартир, що розташовувались там, певно, з початку 1920-х років. Після 1985 р. порожній будинок, позбавлений догляду, поступово руйнувався (рис. 2).

У 1990 р. комісія Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрпроектреставрація» провела попередні роботи з технічного та інженерно-технологічного обстеження «будинку Мазепи», а також здійснила історико-бібліографічне вивчення. Датою спорудження означеного будинку (зазначеною на титульному аркуші звіту про попередні роботи) означена комісія вважала кінець XVIII століття¹⁰. Водночас одна з членів комісії – мистецтвознавець Марія Кадомська в історичній довідці про означену будівлю припустила, що її найдавнішою частиною є льохи, ймовірно, споруджені у другій половині XVII століття¹¹. І хоча дослідниця не уточнює, як саме вона прийшла до такого висновку, з контексту означеної історичної довідки можна зробити висновок, що льохи «будинку Мазепи» муровані з іншої цегли, ніж стіни першого та другого поверхів будівлі. Те, що при спорудженні «будинку Мазепи» була використана цегла різного кольору – вохристого, червоного, рожевого та брунатного (що, може, зокрема, свідчити про її різночасове виготовлення), відзначили інші члени комісії, які у 1990 р. досліджували будівлю на вул. Спаській 16-Б¹².

Спостереження М. Кадомської є цікавим та слушним, адже льохи «будинку Мазепи» могли бути підмурками більш ранньої дерев'яної (цегляної?) житлової чи господарчої будівлі, на місці якої у XVIII ст. була споруджена кам'яниця. Ми також припускаємо, що у XVIII ст. льохи та стіни будівель могли мурувати з цегли різного ґатунку (виготовленої з різних сортів глини), а, отже, різного кольору. Крім того, не можна виключати й того, що при спорудженні льохів «будинку Мазепи» могла бути повторно використана цегла, що походила з більш ранньої розібраної споруди.

У висновку означеної комісії про необхідність проведення ремонтно-реставраційних робіт житлового будинку, розташованого на вул. Героїв Трипілля, 16-Б (нинішній вул. Спаській, 16-Б), було відзначено, що «зважаючи на значну архітектурну вартість і надзвичайно складну історію будівництва, а також значні втрати та спотворення первісного вигляду пам'ятки, характер та методика реставраційних робіт повинні бути спрямовані на: максимальне вивільнення будівлі від пізніших нашарувань, що не мають самостійної історичної, архітектурної та художньої вартості;

відновлення чи відтворення конструкцій, архітектурно-художніх форм та декору, пошкоджених чи втрачених за час існування будівлі»¹³.

Як вже зазначалося, першою з дослідників періодизацію спорудження «будинку Мазепи» створила Л. Пляшко. Зазначивши, що будинок було зведено на початку XVIII ст., дослідниця

14 Л. Пляшко. Жилой дом, начало XVIII – начало XIX вв. (ул. Героев Триполья, 16-Б)..., 32–33.

15 М. Кадомская, Краткие историко-библиографические сведения... Арк. 7.

16 Копії цих креслень зберігаються в архіві Музею гетьманства; див. Будинок Музею гетьманства по вул. Спаській, 16-Б у Подільському районі м. Києва – пам'ятка архітектури національного значення (охор. № 28). «Жилий будинок (флігель), кінець XVIII–XIX ст.». Паспорт опорядження фасадів 30-11-18-ПОФ. Київ (2018): 19, 46.

датовала спорудження другого поверху, двоколонного портика з терасою та внутрішніх гвинтових сходів першою чвертю XIX століття¹⁴.

Натомість М. Кадомська вважає, що другий поверх «будинку Мазепи» був надбудований наприкінці XVIII – на початку XIX ст., відзначивши, що «історія його (будинку. – О. П.) будівництва у літературі не відображена, тому потрібні поглиблені історико-архівні дослідження»¹⁵.

У 1996 р. архітектори Київських міжобласних спеціальних науково-реставраційних проектно-виробничих майстерень (В. Отченашко, А. Подольський та В. Гаврилюк), підсумували результати дослідження «будинку Мазепи», створивши комплект креслень, розрізів та реконструкцій фасадів будинку на різних етапах його існування: на початку XVIII ст., у 1803–1811 рр. та наприкінці XIX століття. Дослідники також реконструювали такі архітектурні елементи «будинку Мазепи» XVIII – початку XIX ст., як дерев'яні ганки чолового та тильного (садового) фасадів, горище (мансарду) з дерев'яною терасою, дерев'яну прибудову для влаштування гвинтових сходів, зазначили місця виявлення у будинку фрагментів керамічної підлоги XVIII століття¹⁶. Така графічна візуалізація унаочнила еволюцію «будинку Мазепи» від одноповерхової кам'яниці XVIII ст. до двоповерхової будівлі, об'єм якої майже удвічі перевищував її історичне ядро.

Інформацію, у 1980-х – на початку 1990-х рр. одержану під час вивчення архітектури та історії «будинку Мазепи», у статті видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2008, 2021) підсумували архітектор Віталій Отченашко, дослідниця архівних документів Римма Лякіна та історик Світлана Блашук: «<...> [Будинок] Первісно одноповерховий, з підвалом, можливо – з мансардою, у плані – трикамерний зі склепінчастими перекриттями. Бічні частини були житловими, опалювались грубами з топками, що містились у сінях. Під час дослідження виявлено бароковий характер первісного оформлення фасадів, за якими пам'ятка є близькою до групи будівель Києво-Печерської лаври 1720-х рр. <...>. Площини стін і наріжжя споруди прикрашали пілястри, вікна підвальних приміщень розташовувались у розвиненому цоколі, вікна першого поверху – у профільованих нішах. Чоловий (північний) і тильний (південний) фасади будови прикрашено щільно розміщеними нішами різноманітної форми. За планом генеральної забудови Подолу (після пожежі 1811 року) арх. А. Меленського до будинку з півдня зроблено одноповерхову з підвалом прибудову, надбудовано одним цегляним поверхом. З боку головного входу влаштовано двоколонний портик з терасою, на яку пізніше зроблені сходи для входу на другий поверх. Бароковий декор було збито або закладено, увесь об'єм завершено широким вінцевим карнизом з модульйонами, внаслідок чого будівля набула класицистичних рис. У 1980-х – на поч. 1990-х рр. здійснено реставрацію особняка та

17 С. Блашук, Р. Лякіна, В. Отченашко, Особняк 18 – поч. 19 ст., в якому проживали родини Сичів-Сичевських, Покровських. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання. У 28 тт. Київ: Кн. 1, ч. 3: С–Я. Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана (2008, 2021): 1546.

благоустрій ділянки. На фасадах виявлено основні етапи формування пам'ятки (дослідження і реставрація – архітектори В. Гаврилюк, В. Голубцов, В. Отченашко, А. Подольський).

Будинок – цінна пам'ятка історичної забудови Подолу, що зводилась у два етапи і поєднує в собі риси бароко та класицизму. Двоповерховий з підвалом, цегляний тинькований, у плані близький до квадрата. <...> Оформлений у змішаних бароково-класицистичних формах (перший поверх має риси бароко, другий – класицизму). Чоловий фасад симетричний, розчленований по горизонталі широким міжповерховим багатопрофільним бароковим карнизом, розкріпованим лопатками першого поверху. Головний вхід акцентовано портиком з колонами іонічного ордера заввишки у два поверхи, що підтримують піддашшя. Завершує споруду широкий антаблемент, карниз якого оздоблено модульйонами. Віконні та дверні прорізи першого поверху мають лучкові перемички. Вікна другого поверху – прямокутної форми, завершуються класицистичними сандриками у вигляді полицок. <...>

На поч. 18 ст. садиба належала Сичу Стефану Мартиновичу (1671–1742) – священику церкви Спаса (Преображення), яка розташовувалась на цій вулиці (не збереглася). <...> Старший син Сичевського, Яків Стефанович (1703–65) <...> успадкував батьківську садибу. Пізніше нею володів середній син С. Сича – Кирило, невістка якого 1787 продала ділянку з мурованим будинком, службами і садом київському купцеві К. Усовичу. Його родина 1806 продала садибу за борги О. Хотяновському. 1810 садибу придбав купець І. Покровський, після смерті якого 1841 ділянку успадкував його син <...> Григорій Іванович (1819–97) <...>. До 1910 будинком володіла його дружина, яка заповіла садиб своїм онукам Морачевським.

1993 з ініціативи Фонду І. Мазепи та за підтримки українців діаспори в будинку було відкрито Музей гетьманства»¹⁷.

Під час першого етапу будівництва (який В. Отченашко, О. Подольський та В. Гаврилюк датують початком XVIII ст.) «будинок Мазепи» був одноповерховою трикамерною цегляною спорудою на льохах. Його планування повторює схему традиційного українського житла «хата на дві половини»: сіни та два житлові приміщення.

Під час реконструкції «будинку Мазепи» був відновлений пізньобароковий декор зовнішніх стін першого поверху, стесаний або закладений цеглою у першій чверті XIX століття (рис. 3). У приміщеннях першого поверху були відновлені оригінальні хрещаті склепіння, що спираються на потужні цегляні стіни (рис. 4а, 4б). Також було оновлено високі трикамерні льохи, вхід до яких розташований на чоловому фасаді поряд парадного входу до будинку. Планування льохів відповідає камерному плануванню першого поверху будинку. Льохи освітлюють вікна-люкарни, канали яких майстерно муровані у цегляних склепіннях льохів. У стінах льохів влаштовані великі глибокі ніші для зберігання харчових припасів (рис. 4в, 4г, 4д).

Рис. 3. Будинок по вул. Спаській, 16-Б. Деталі першого поверху

До нашого часу збереглися обидва входи до «будинку Мазепи» XVIII ст., один із яких веде в напрямку вулиці вул. Спаської, колишньої Межигірської (рис. 5). Другий вхід, який у XVIII ст. вів до прибудинкового саду, нині перебуває усередині цегляної прибудови, спорудженої наприкінці XIX століття.

У сінях будинку були відновлені устя топочних камер двох кахляних груб, які опалювали приміщення першого поверху. Підлога з керамічних плиток на першому поверсі кам'яниці

а

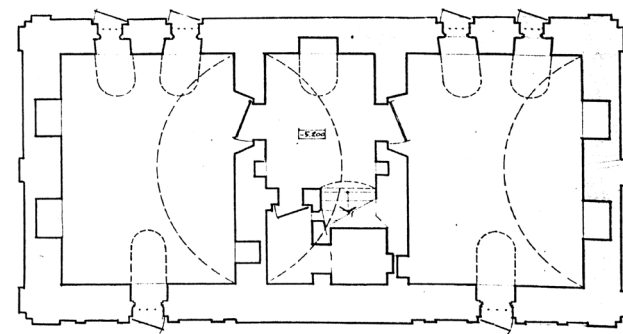
б

в

г

д

18 Л. Пляшко, Жилой дом, начало XVIII – начало XIX вв. (ул. Героев Триполья, 16-Б)..., 32–33; Фанталін А. А., Пляшко Л. А. Вказ. пр., 15.

19 Хронологічні межі цього етапу різні дослідники визначають по-різному: М. Кадомська – межею XVIII–XIX ст., В. Отченашко, О. Подольський та В. Гаврилюк – 1803–1811 роками, Л. Пляшко – першою чвертю XIX століття.

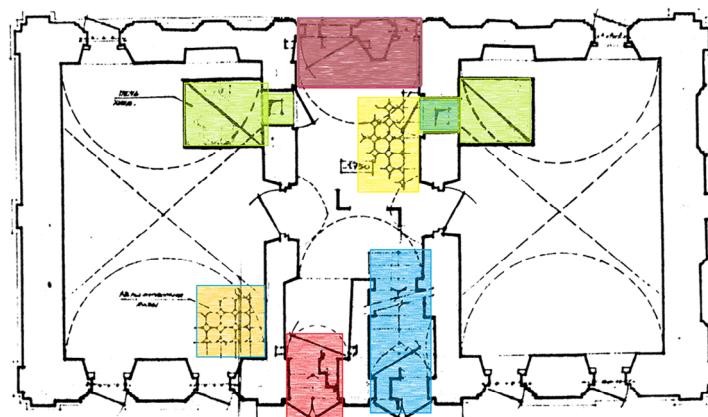
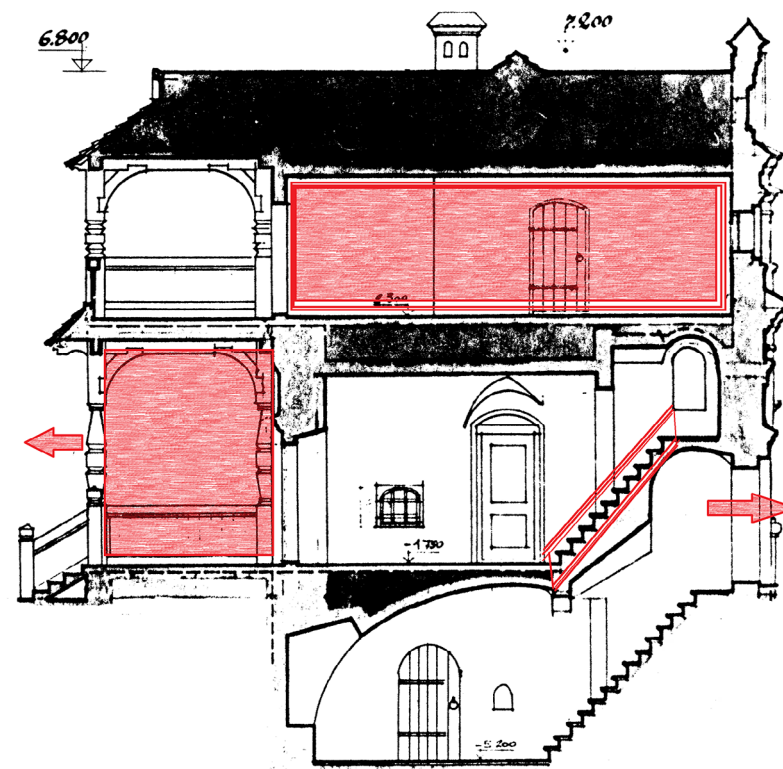

Рис. 5. В. Ф. Отченашко, А. В. Подольський, В. П. Гаврилюк. Будинок по вул. Спаській, 16-Б. Чоловий та тильний фасади у XVIII ст. Реконструкція 1996 р.

була відтворена за її збереженими фрагментами XVIII століття. Під час реставраційних робіт також були розкриті цегляні сходи, у XVIII ст. влаштовані у товщі масивних стін сіней, які вели на горище (чи до мансарди) кам'яниці, а після спорудження у XIX ст. другого поверху були замуровані (рис. 6).

Копії металевих дверей та фурнітури, встановлені у відреставрованому «будинку Мазе-пи», були виготовлені за оригінальними взірцями, що збереглись у будинку на початок рес-тавраційних робіт¹⁸ (рис. 7).

Під час другого етапу будівництва¹⁹ у «будинку Мазе-пи» було надбудовано другий поверх, замуровані цегляні сходи у сінях та влаштовані дерев'яні гвинтові сходи у дерев'яній прибудові,

- Вихід у сад
- Вихід до вул. Межигірської
- Груби та їхні топочні камери
- Сходи на горище
- Фрагменти вимостки підлоги керамічною плиткою

Рис. 6. В. Ф. Отченашко, А. В. Подольський, В. П. Гаврилюк. Будинок по вул. Спаській, 16-Б. Тильний фасади у XVIII ст. Реконструкція 1996 р. Розріз, план 1-го поверху. 1996 р.

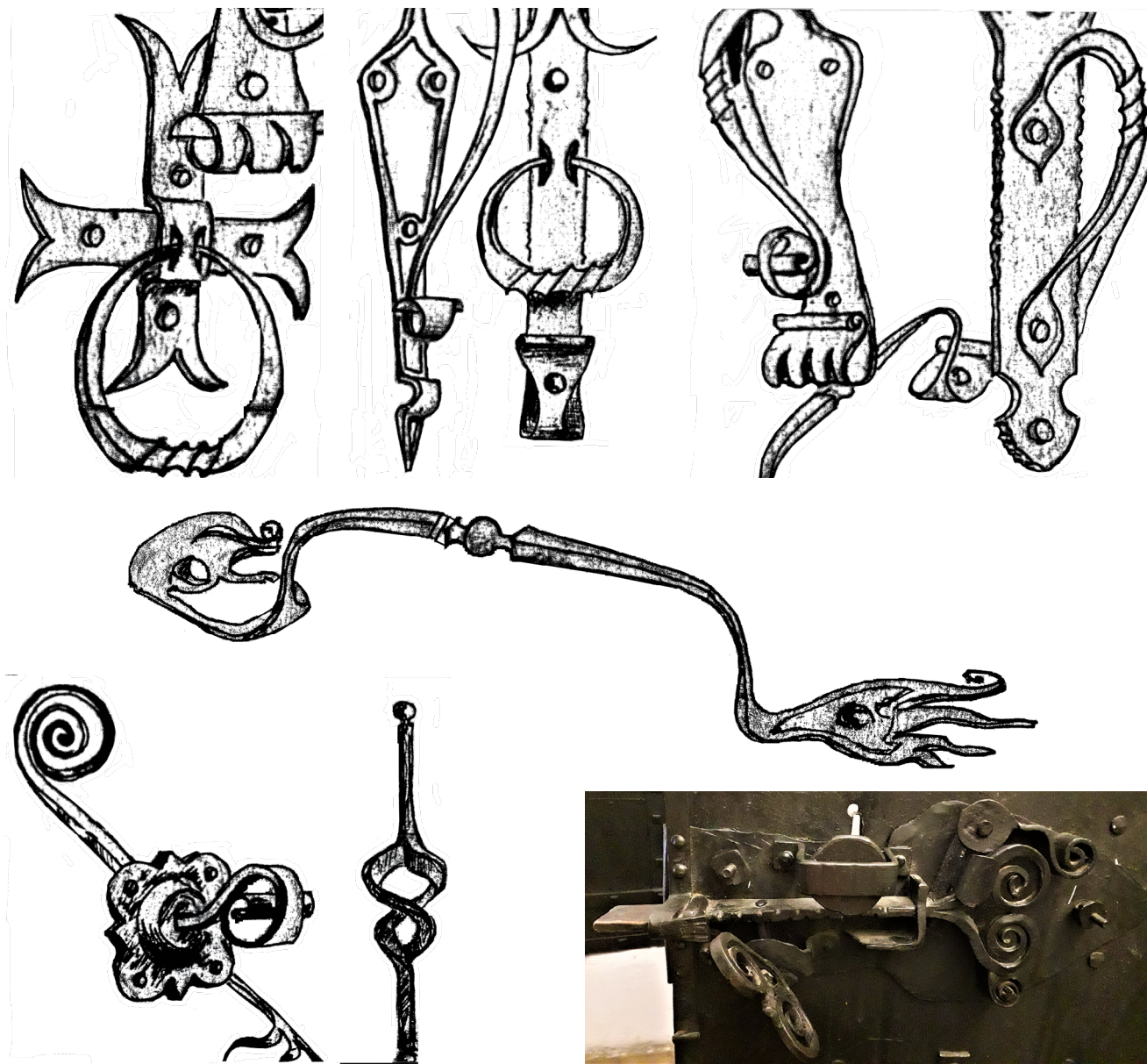

Рис. 7. Будинок по вул. Спаській, 16-Б. Металева будівельна фурнітура XVIII – початку XIX ст. Малюнки [Л. Пляшко, 1979 р.]. Пружинний замок у «будинку Мазепи» – реконструкція, створена за старовинними взірцями

20 М. Кадомська зазначає, що «будинок Мазепи» як двоповерхова ампірна будівля з двоколонним портиком вже зображений на кресленні 1830 р.; див.: Кадомская М. Краткие историко-библиографические сведения..., Арк. 7.

21 Будинок Музею гетьманства по вул. Спаській, 16-Б у Подільському районі м. Києва – пам'ятка архітектури національного значення (охор. № 28)..., 16.

22 В. Гаврилюк, В. Голубцов, В. Отченашко, Особняк 18 – поч. 19 ст., в якому проживали родини Сичів-Сичівських, Покровських. Вул. Спаська, 16-Б. Звід пам'яток історії та культури. https://pamyatky.kiev.ua/streets/spaska/osobnyak-18-poch-19-st_-v-yakomu-prozhivali-rodini-sichiv-sichivskih-pokrovskih

23 Будинок Музею гетьманства по вул. Спаській, 16-Б у Подільському районі м. Києва – пам'ятка архітектури національного значення (охор. № 28)..., 16.

24 А. Фанталін, Л. Пляшко, Вказ. пр., 15; Л. Пляшко. Жилой дом, начало XVIII – начало XIX вв. (ул. Героев Триполья, 16-Б)..., 32–33.

25 Будинок Музею гетьманства по вул. Спаській, 16-Б у Подільському районі м. Києва – пам'ятка архітектури національного значення (охор. № 28)..., 3.

26 Там само, 2.

до якої можна було потрапити через колишній садовий вхід. Цю дерев'яну прибудову до цегляного «будинку Мазепи» зазначено на плані Києва 1803 року (рис. 8).

Після подільської пожежі 1811 р. «будинок Мазепи» було відбудовано²⁰, а дерев'яну сходову прибудову замінено цегляною²¹. Головний фасад будівлі було прикрашено трикутним портиком з двома колонами. Ці архітектурні елементи, прямокутні вікна другого поверху та карниз з модульйонами надали «будинку Мазепи» класицистичного вигляду²² (рис. 9а).

Наприкінці XIX ст. відбулась остання добудова «будинку Мазепи», під час якої сходову прибудову розширили до розмірів основного об'єму будинку XVIII – першої чверті XIX ст. та перекрили спільним із ним дахом²³. Під цією трикамерною прибудовою було влаштовано трикамерний цокольний поверх з льохами, об'єднаними з льохами «будинку Мазепи» XVIII століття. Вхід до цокольного поверху та льохів розташовувався у тильовій частині будинку. На другий поверх вели зовнішні дерев'яні сходи, що розпочинались на підвір'ї будинку і завершувались на терасі, влаштованій між двома колонами портика. З тильної сторони будинку, на рівні другого поверху прибудови, також була влаштована тераса (рис. 9б–9з).

З оригінальних архітектурних елементів XVIII–XIX ст. у будинку на час початку реставраційних робіт збереглися інтер'єрні ампірні колони з позолоченими капітелями коринфського ордеру, куті вхідні залізні двері, залізні ґрати на вікнах першого поверху, дерев'яні одвірки на першому поверсі, колони фасадного портика, дерев'яна балюстрада тераси, прикрашені різьбленим декором двері на другому поверсі²⁴ (рис. 10).

Під час реставраційних робіт на горищі будинку були виявлені та законсервовані аутентичні дерев'яні конструкції першої чверті XIX століття²⁵.

З метою наочної демонстрації етапів спорудження будинку його різночасові частини були пофарбовані у різні кольори: білим – об'єм XVIII – першої чверті XIX ст., рожевим з білим цоколем – прибудову кінця XIX століття²⁶.

І хоча з часу завершення реставрації «будинку Мазепи» минуло тридцять років, слід віддати належне науковцям, архітекторам та реставраторам, які дослідили, відновили та пристосували для розміщення музейної установи одну з найбільш цікавих цивільних будівель Подолу. Адже без втручання реставраторів «будинок Мазепи» міг розділити долю багатьох київських архітектурних пам'яток, які протягом XX ст. безслідно зникли, оскільки, на думку тогочасних можновладців, не становили історичної та мистецької цінності, а отже, не заслуговували на збереження. Відновлення історичного ядра «будинку Мазепи» – його першого поверху у вигляді, який той міг мати у XVIII – на початку XIX ст. (до пожежі 1811 р.), було виконане на підставі збережених фрагментів кам'яниці та її окремих архітектурних деталей та із залученням українських архітектурних аналогій XVIII століття.

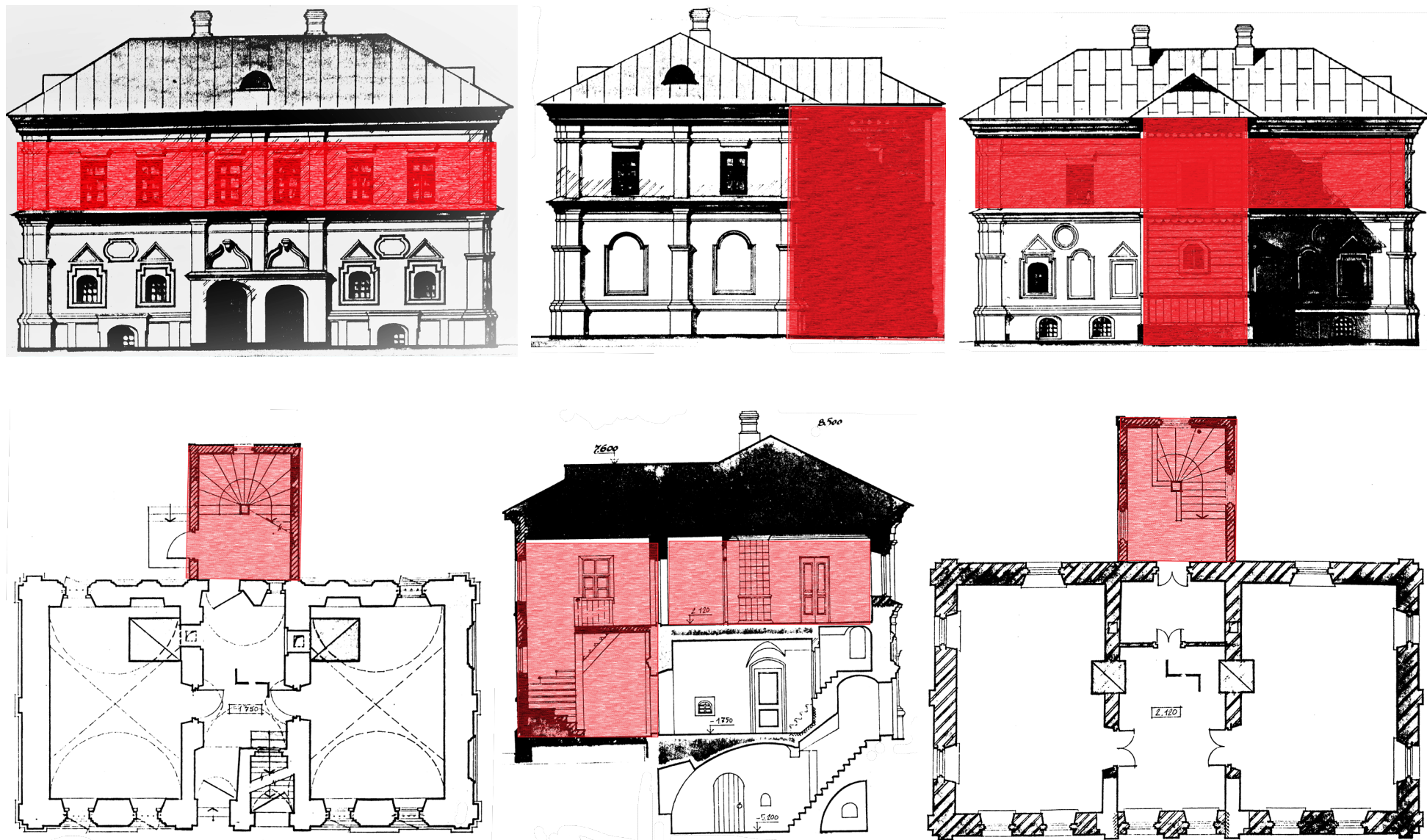

Рис. 8. В. Ф. Отченашко, А. В. Подольський, В. П. Гаврилюк. Будинок по вул. Спаській, 16-Б: вигляд у 1803–1811 рр.: реконструкція, креслення фасадів, розріз, плани 1-го та 2-го поверхів. 1996 р.

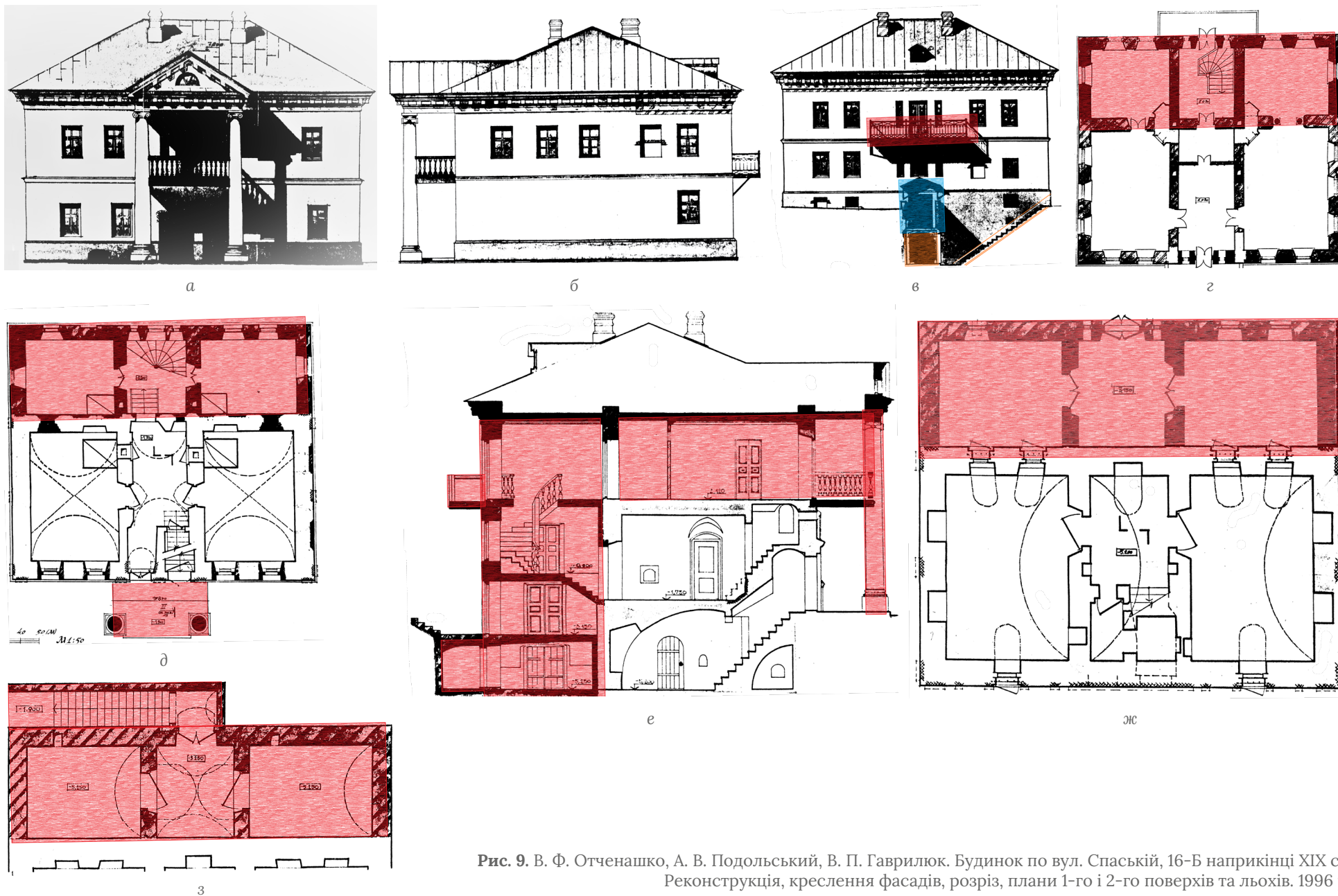

Рис. 9. В. Ф. Отченашко, А. В. Подольський, В. П. Гаврилук. Будинок по вул. Спаський, 16-Б наприкінці XIX ст. Реконструкція, креслення фасадів, розріз, плани 1-го і 2-го поверхів та льохів. 1996 р.

27 О. Попельницька, Вказ. пр., 123, 141.

28 В. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія* IX (1954): 45–50.

29 О. Попельницька, Вказ. пр., 82.

З метою з'ясування часу спорудження «будинку Мазепи» варто розглянути історію ділянки міської забудови, на якій перебуває ця будівля.

У наш час «будинок Мазепи» розташовується під кутом до червоної лінії Спаської вулиці (рис. 11). Така орієнтація будівлі є наслідком перепланування вуличної мережі Подолу після пожежі 1811 року. У XVIII ст. під час будівництва «будинку Мазепи» було зорієнтовано вздовж траси Межигірської вулиці (рис. 12а), назва якої походила від подвір'я Межигірського монастиря²⁷, розташованого на протилежному боці вулиці від садиби «будинку Мазепи» (рис. 12б).

Результати археологічного вивчення свідчать, що ділянка, на якій у XVIII ст. було споруджено «будинок Мазепи», була забудована вже у давньоруський час. У 1950 р. В. Богусевич у саду «будинку Мазепи» виявив археологічні об'єкти IX–XII ст., найдавнішими з яких були залишки залізоплавильних горнів. У рештках дерев'яної споруди XII ст. В. Богусевич (який назвав її «будинком токаря») виявив чимало фрагментів виточеного на токарному верстаті дерев'яного посуду, керамічного кружального посуду та світильників, скляних браслетів, шиферних пряслиць та червоноглиняних амфор. У заповненні іншої споруди перебував фрагмент візантійської керамічної посудини та мідна візантійська монета імператора Олексія Комніна (1081–1118)²⁸.

У XVII–XVIII ст. територія, розташована довкола садиби «будинку Мазепи», була однією з центральних ділянок київського Подолу. На той час там діяли храми Миколи Набережного, Воскресіння та Спаса, а неподалік (на місці сучасного Контрактового майдану) перебувала найбільша міська площа, де розташовувались київський магістрат та головний подільський храм – церква Успіння.

Мешканцями означеної ділянки Подолу у XVII–XVIII ст. були представники міської суспільної еліти. Одна з розташованих там садиб на початку XVII ст. належала священику дерев'яної Воскресенської церкви Йову Борецькому – майбутньому київському митрополиту²⁹.

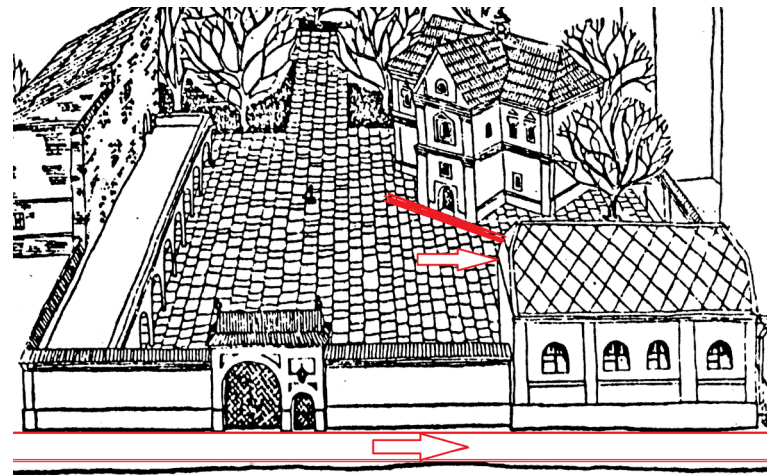
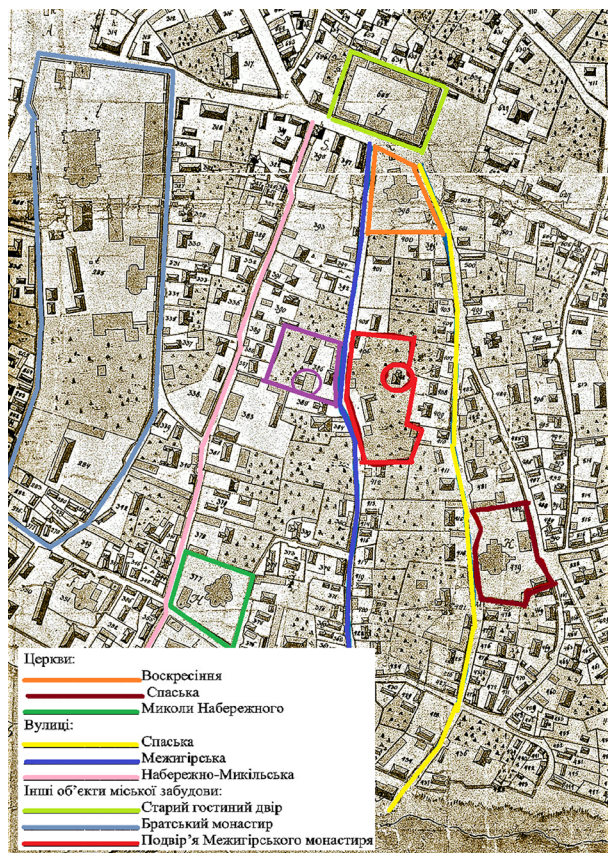

Рис. 11. Проект реконструкції садиби по вул. Спаській, 16-Б. Ідея Л. Пляшко, художник В. Кранченко. 1979 р.

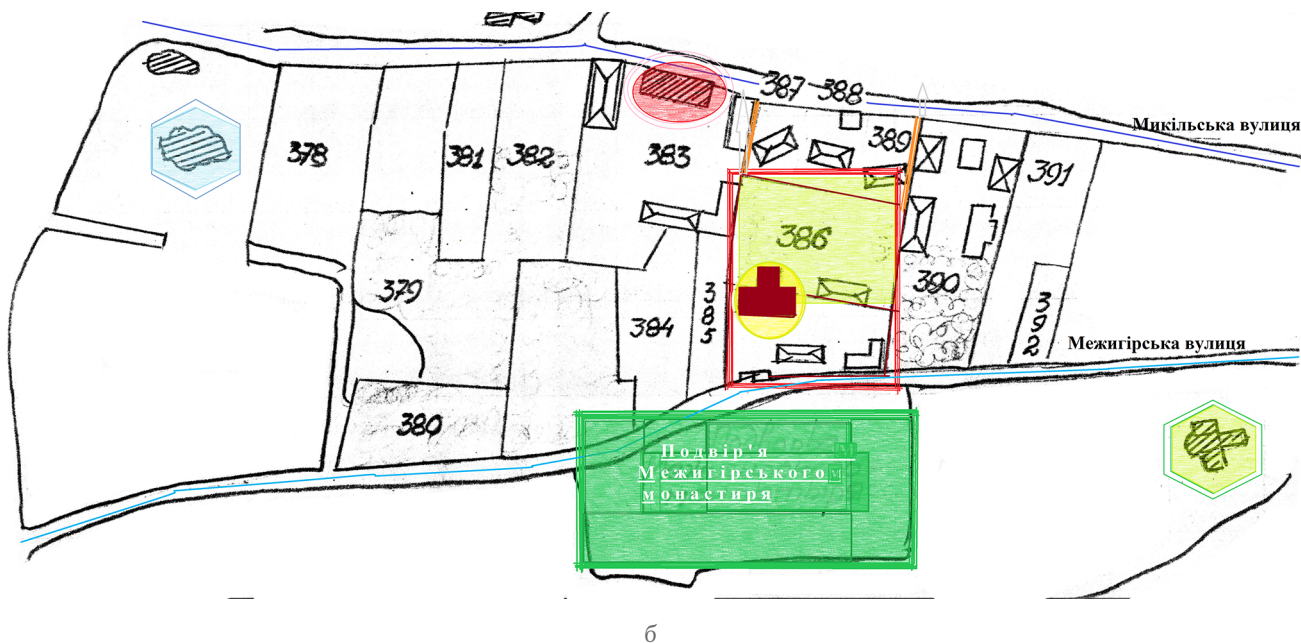

а

30 Там само, 82.

31 Там само, 84.

32 М. Сагайдак, Исследования на Подоле по Волошской, 16 в 1981–1982 гг. Научный архив Института археологии НАН Украины. Спр. 1982.

б

Рис. 12. Фрагменти плану Києва 1803 р. із зображенням кварталу забудови довкола садиби «будинку Мазепи» (№ 386)

У парафії Воскресенського храму в той час мешкало чимало представників заможного купецтва. Один із них, грецький купець М. Радзицький, у 1670 р. власним коштом відбудував з цегли Воскресенський храм, що перед тим згорів під час пожежі. У XVIII ст. у приході цієї церкви мешкали нащадки М. Радзицького, а також багаті купці Л. Величко та П. Гудима³⁰.

Заможними були й парафіяни церкви Миколи Набережного. Зокрема, там в останній чверті XVII ст. мав власну садибу київський війт Ж. Тадрина³¹.

Рештки двох заможних помешкань другої половини XVII–XVIII ст. у 1981–1982 рр. були досліджені на подвір'ї «будинку Мазепи». У їхньому заповненні археологи виявили фрагменти коштовного порцелянового, фаянсового та скляного посуду, а також рельєфні теракотові та мальовані пічні кахлі³².

33 О. Попельницька, Вказ. пр., 69.

34 В. Богусевич, Археологічні розкопки на Києво-Подолі у 1950 р. Києво-Подільського загону експедиції «Великий Київ». Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1950/1-6.

35 М. Сагайдак, М. Сергеева, Отчет об археологических исследованиях киевского Подола в 1990 г., ул. Волошская, 16. Науковий архів Інституту археології НАН України. Спр. 1990/34.

36 Р. Лякина, Памятник архитектуры XVIII–XIX вв. на усадьбе № 386 Подола по бывшей Спасской улице № 16 и его владельцы. Историческая справка. Київ, 1993. На 11 арк. Архів Музею гетьманства.

37 С. Блашук, Р. Лякина, В. Отченашко, Музей гетьманства. <https://oldkiev.top/spaska/getman/getman.html>

38 Зараз – вул. Спаська.

39 Переклад Р. Лякіної та Ю. Мицика до документу про продаж М. Сичевською садиби у 1787 р., оригінал якого, виявлений Р. Лякіною, зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, ф. 486, оп. 1, спр. 28, арк. 519. Архів Музею гетьманства.

У 1778 р. неподалік садиби «будинку Мазепи» (на місці сучасного провулку Хорива) за проектом архітектора І. Григоровича-Барського було споруджено старий гостинний двір, призначений для мешкання купців, що привозили крам на продаж до Києва³³.

З писемних джерел відомо, що купцями у XVIII ст. були і власники садиби, на якій розташований «будинок Мазепи». Документ 1787 р. про продаж цієї садиби згадує розташовані у садибному дворі дерев'яні господарчі споруди. Рештки цих будівель у 1950 р. дослідив В. Богусевич. У обшитому деревом льоху однієї з будівель, спорудженої на межі XVIII–XIX ст., археолог виявив залишки купецького краму: обвуглені сувої сукна, скрині з хлібинами, лантухи з зерном, що, імовірно, згоріли у 1811 році. Поряд були виявлені рештки ще однієї дерев'яної будівлі XVII–XVIII ст., також знищеної пожежею³⁴. У 1990 р. поряд «будинку Мазепи», у саду школи № 124, археологи дослідили згорілу дерев'яну будівлю XVIII ст., у льохах якої виявили фрагменти дорогого керамічного посуду із залишками позолоти та глазуровані зеленою поливою пічні кахлі³⁵.

Окремим аспектом вивчення історії «будинку Мазепи» стало з'ясування прізвищ осіб, що з початку XVIII ст. володіли садибою, у якій було споруджено цю кам'яницю. Першим відомим власником означеної садиби був купець та урядовець київського магістрату Стефан Мартинович Сичевський, який у 1711 р. став священиком Спаської церкви. Його старший син Яків, також настоятель Спаського храму, успадкувавши батьківську садибу, заповів її рідному брату Кирилу³⁶. Невістка останнього, Марфа, у 1787 р. продала садибу київському купцю Кузьмі Усовичу³⁷.

Згідно тексту документу у 1787 р. про продаж садиби, у той час на території садиби перебували «...житловий будинок, <...> розташований у Києво-Подолі по вулиці, що зветься Межигірською³⁸, навпроти подвір'я колишнього Межигірського монастиря, <...> з усіма кам'яними та дерев'яними будовами <...>»³⁹ (рис. 13). Як бачимо, документ не уточнює, що проданий будинок був цегляним (кам'яним), проте згадує розташовані у садибі кам'яні будівлі, які, зокрема, могли мати господарче призначення, наприклад, льох або льодовня.

Якщо у 1787 р. мурований «будинок Мазепи» ще не існував (про що опосередковано свідчить текст документу про продаж будинку, який міг бути дерев'яним), певно, його спорудив К. Усович (†1799). Спадкоємці останнього на початку XIX ст. могли добудувати до «будинку Мазепи» другий поверх та зображену на плані Києва 1803 р. дерев'яну прибудову для влаштування сходів.

У 1806 р. «будинок Мазепи» у спадкоємців К. Усовича придбав купець Олексій Хотяновський, який у 1810 р. продав цю споруду купцю Івану Покровському. У документі 1810 р. про продаж згадується «...будинок кам'яний з дерев'яними будовами, садом та зі стежкою з нього

40 Набережномикільська вулиця, що вела від ринкового майдану у центрі Подолу до храму Миколи Набережного.

41 Переклад Ю. Мицика документу про продаж О. Хотяновським садиби у 1810 р., оригінал якого, виявлений Р. Лякіною, зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, ф. 484, оп. 3, спр. 34, арк. 24 зв. Архів Музею гетьманства.

42 С. Блащук, Р. Лякіна, В. Отченашко, Вказ. пр; Р. Лякіна, «Музей гетьманства». Поділ і ми 3 (1997): 8–9.

на Микільську вулицю⁴⁰, що перебуває у місті Києві на Подолі, по Межигірській вулиці, на міській землі, у парафії Набережно-Миколаївській <...>⁴¹ (рис. 14).

Після пожежі на Подолі 1811 р. І. Покровський відбудував «будинок Мазепи» та заповів його сину Григорію. Дружина останнього, Олександра, володіла цим будинком до 1910 р., заповівши його своїм онукам Морачевським, що мешкали у будинку до 1918 року⁴².

Повертаючись до питання визначення часу спорудження «будинку Мазепи», зауважимо, що це можливо шляхом аналізу комплексу наявних історичних джерел та порівнянням з існуючими аналогіями. Для цього розглянемо відомі факти про «будинок Мазепи» та його історичне оточення.

Вище було сказано, що документ про продаж у 1787 р. садиби не згадує мурований будинок. Прикметно, що на плані Києва 1780 р. у кварталі, де мав би бути розташований «будинок Мазепи», зазначено лише дерев'яну цивільну забудову. У той же час на цьому плані на інших ділянках Подолу зображено чотири приватні цегляні будинки, які можна визначити як будинок Биковських

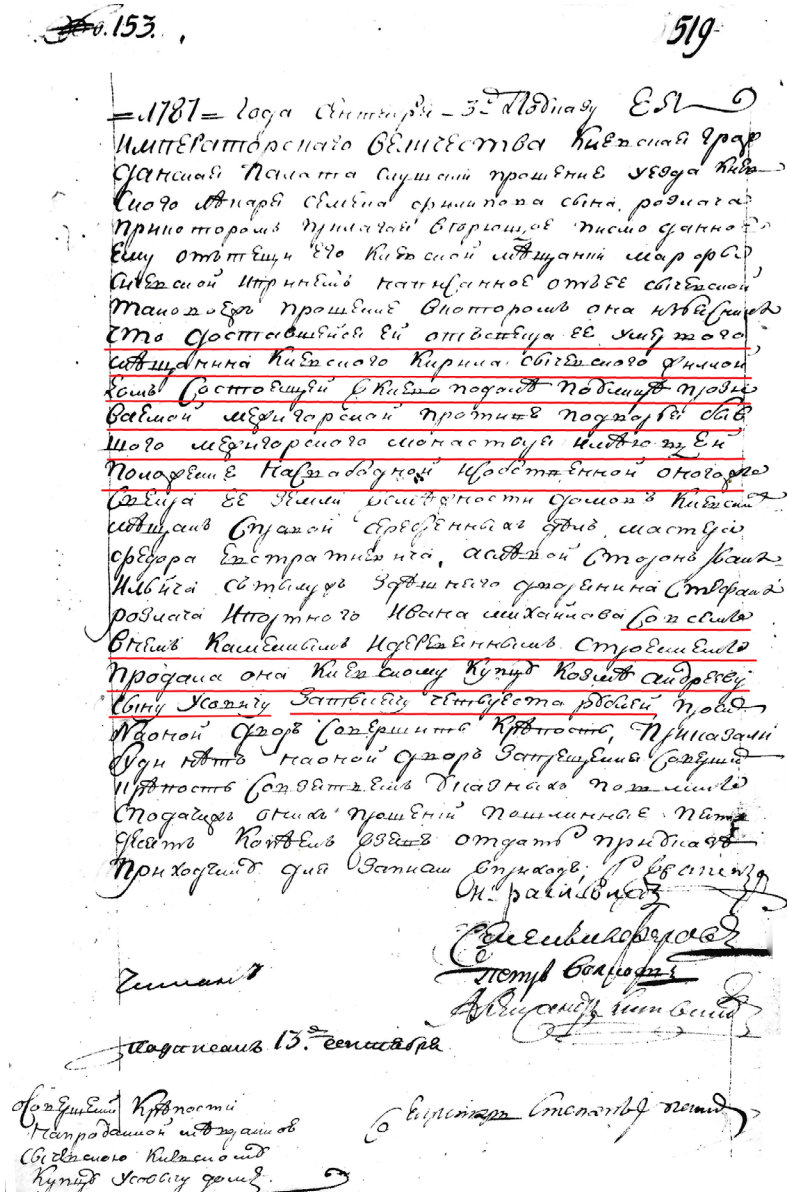

Рис. 13. Документ про продаж М. Сичевською садиби на вулиці Межигірській К. Усовичу. 1787 р.

поблизу церкви Миколи Притиска, будинок Ю. Дранчева напроти Успенського собору, аптеку Бунге поряд Флорівського монастиря та будинок, розташований на початку Покровської вулиці (рис. 15). Можливо, відсутність на плані 1780 р. «будинку Мазепи» підтверджує те, що означена будівля тоді ще не існувала. Перше відоме на сьогодні зображення «будинку Мазепи» присутнє на плані Києва, у 1803 р. створеному під керівництвом київського міського архітектора А. Меленського.

Свідчення картографічного джерела – плану 1780 р., підтверджують документальні джерела, які зазначають, що у 1774 р. на Подолі налічувалось лише чотири магістратські та три приватні кам'яниці⁴³. Вірогідність того, що серед цих кам'яниць був «будинок Мазепи» (про що йтиметься далі) є дуже малою.

Перш ніж розглянути аргументи на користь гіпотези про «пізній час» спорудження «будинку Мазепи» (друга половина 1780-х – 1790-ті рр.), розглянемо можливість його спорудження на початку XVIII століття.

Будівництво «будинку Мазепи» не могло відбутись у 1714–1725 рр., коли у Києві та в інших містах Російської імперії (крім столичного Санкт-Петербургу) діяла заборона на цивільне муроване будівництво. Якщо припустити, що «будинок Мазепи» був споруджений до 1714 р., він, скоріш за все, постраждав під час пожежі на Подолі у 1718 р., проте не міг бути відбудованим до скасування у 1725 р. заборони на зведення цегляних будівель. Отже, гіпотетично «будинок Мазепи» міг бути споруджений або у першому десятилітті XVIII ст., або після 1725 року. Проте підтвердження цього поки що не виявлені.

Більш ймовірно, що «будинок Мазепи» було зведено у часи «будівельного буму» на Подолі 1780-х рр. – початку XIX ст., викликаного певними політичним та економічними чинниками, що спричинили до збільшення кількості приватних цегляних будівель. Згідно зі свідченнями

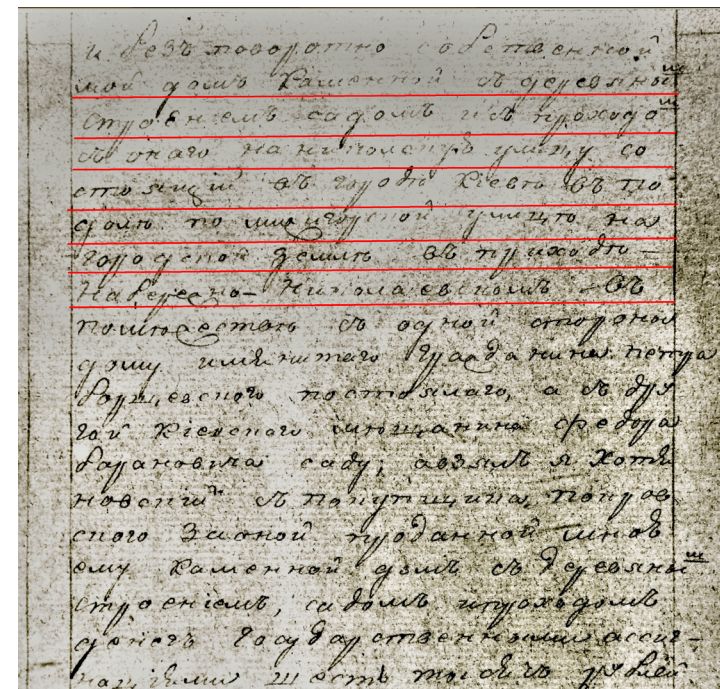

Рис. 14. Документ про продаж О. Хотяновським садиби на вулиці Межигірській І. Покровському. 1810 р.

Рис. 15. Позначення кварталу міської забудови, у якому має бути розташована садиба «будинку Мазепи», на плані Києва 1780 р.

статистичних джерел, кількість міщанських кам'яниць на Подолі зросла з 3-х у 1774 р. до 11-ти у 1786 р. та до 15-ти – наприкінці XVIII ст.⁴⁴

На плані Києва 1786 р. на Подолі зазначено 17 цегляних споруд: три будівлі зображені між Флорівським та Петропавлівським монастирями, три – поряд Житнього торгу, три – поблизу

45 І. Гирич, Т. Гирич, План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело. Географічний фактор в історичному процесі. Київ: Наукова думка (1990): 77–85.

46 А. Лазаревский, К портрету Саввы Туптала, Киевская старина 7 (1882): 194–197; А. Лазаревский, Документальные сведения о Савве Туптале и его роде, Киевская старина 8 (1882): 382–384; А. Лазаревский, Где находился киевский дом Саввы Туптала?, Киевская старина 6 (1887): 382–384; Н. Закревский, История Киева. Т. 1. Москва (1868): 581, 877; Н. Рогожина, Кам'яниця Сави Туптала, Пам'ятки України 1–2 (2001): 47–51.

47 В. Щербина, Старі кам'яниці на Подолі. Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. Київ: ВУАН (1926): 112–114.

48 В. Иконников, Киев в 1654–1855 гг., Киевская старина 9 (1904), 229.

49 Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І. Фундуклеєм. Київ (1996): 89.

50 Про цеглу, виготовлену для І. Підгурського. 1765 р. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 313. Оп. 1. Спр. 38; Опис двору і маєтності І. Підгурського. 1780 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 26. Арк. 112–120.

51 План фасаду і розріз обгорілого кам'яного міського будинку біля Флорівського монастиря. 1838 р. ІР НБУВ. Ф. XXVIII. Спр. 849. Арк. 26; М. Кадомська, В. Отченашко, Будинки XVIII ст. по вул. Притискомикільській у Києві. З історії української реставрації (1996): 34.

храму Успіння, три – на Набережномикільській вулиці, три – між будинком Биковських та церквою Воскресіння, дві – поряд Спаської церкви⁴⁵.

На нашу думку, деякі з кам'яниць, зазначених на плані 1786 р., можна визначити наступним чином.

Поряд Житньоторзької площі на час складання плану 1786 р. розташовувався цегляний будинок київського сотника С. Туптала. Ця кам'яниця була споруджена між 1666 та 1703 роками, коли С. Туптало володів цією садибою. За спогадами дослідника історії Києва М. Закревського, це була одноповерхова кам'яниця з бароковим обрамленням вікон і порталу та фронтонами ламаних обрисів⁴⁶.

Неподалік кам'яниці С. Туптала розташовувався двоповерховий будинок міщанки С. Артем'євої (1708–1811)⁴⁷. Ця будівля перебувала на розі сучасних вулиць Межигірської та Хоривої та у 1902 р. була розібрана через аварійний стан⁴⁸. На гравюрі 1847 р., що зображує цей будинок⁴⁹, його фасади мають пізньобарокові архітектурні елементи, подібні до наявних у «будинку Мазепи»: трикутні сандрики над вікнами, арочні завершення віконних та дверних прорізів, складно-профільовані пілястри та карнизи, вікна-люкарни льохів (рис. 16). І хоча час спорудження цієї кам'яниці невідомий, за архітектурними аналогіями цю будівлю можна датувати серединою – другою половиною XVIII століття.

У другій половині 1760-х рр. біля Житньоторзької площі була споруджена кам'яниця священника І. Підгурського, яка, як і «будинок Мазепи», була трикамерною (сіни та дві світлиці) та мала цегляні льохи⁵⁰.

У 1770-х рр. на вул. Притискомикільській поряд Флорівського монастиря був зведений одноповерховий цегляний шинок цеху шевців. Цей будинок складався із сіней та п'яти приміщень, під якими розташовувались глибокі цегляні льохи. Фасади будівлі прикрашали барокові волюти та заломы даху⁵¹ (рис. 17).

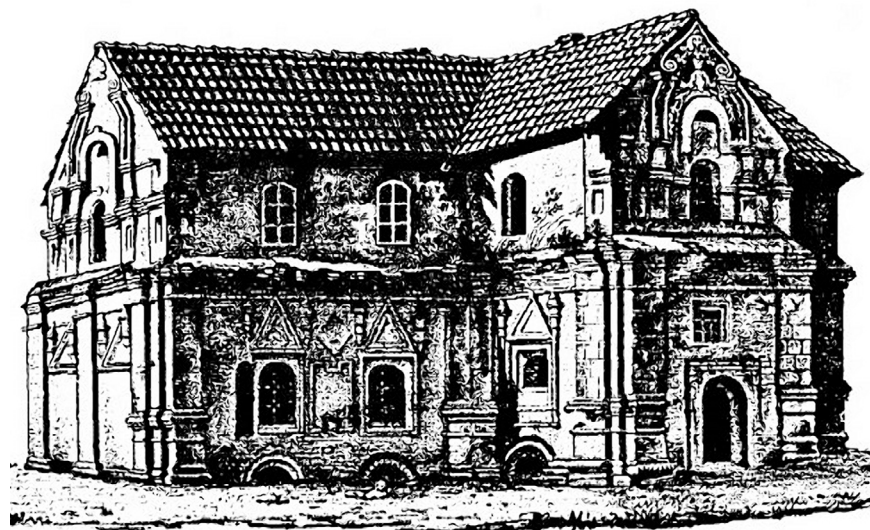

Рис. 16. Будинок Артемихи. XVIII ст. (за І. Фундуклеєм, 1847 р.)

52 Чолобитна дружини бунчукового товариша С. Рибальського про невиконання заповіту її чоловіка його братом, Г. Рибальським. 1785 р. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 199-а.

53 В. Отченашко, Садиби Івана Григорович-Барського та Юрія Дранчева на Подолі. Пам'ятки архітектури і мистецтва у світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ (1996): 72-74; Опис будинку Ф. Хлюпи. 1811 р. ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 80. Арк. 85; План будинку Г. Хотяновської. 1821 р. ІР НБУВ. Ф. XXVIII. Спр. 931.

54 В. Отченашко, Садиби Івана Григорович-Барського та Юрія Дранчева на Подолі..., 72-74; М. Берлинський Історія Києва (1990): 249, 268.

55 М. Берлинський, Вказ. пр., 248.

Поряд шинкового двору шевського цеху у 1784 р. був споруджений одноповерховий цегляний будинок міщанина С. Рибальського⁵² (рис. 18).

Ще одна житлова кам'яниця у середині 1770-х рр. була зведена у садибі архітектора київського магістрату І. Григоровича-Барського, розташований навпроти храму Успіння. Як і «будинок Мазепи», будинок Григоровича-Барського був одноповерховим трикамерним на трьох льохах⁵³ (рис. 19).

У розташовані поряд садиби приблизно у 1776 р. за проектом І. Григоровича-Барського був споруджений двоповерховий цегляний будинок купця Ю. Дранчева⁵⁴.

Ще одну цегляну будівлю, розташовану поряд старого гостиного двору, у 1752 р. згадує дослідник історичної топографії Подолу М. Берлинський. Ця будівля, споруджена урядовим коштом, з 1775 р. належала київському магістрату⁵⁵. Цікаво, що вона знаходилась неподалік місця розташування «будинку Мазепи». Проте ця будівля не

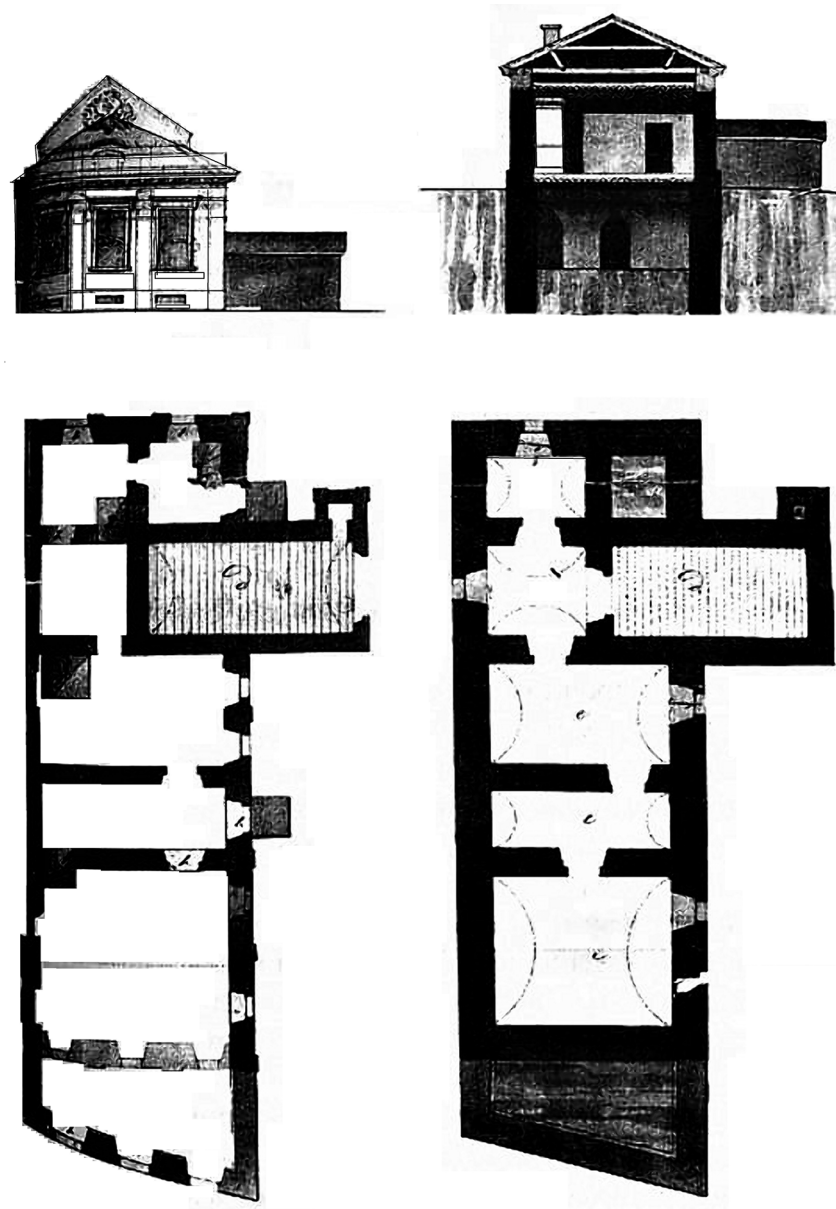

Рис. 17. Шинковий будинок шевського цеху. 1760-ті – 1780-ті рр. Фасад, поперечний розріз, плани 1-го поверху та льохів. 1838 р.

56 А. Андриевский, Утеснения киевских мещан военным постом в 1763–1764 гг., *Киевская старина* 5 (1895): 66.

57 Київ. Провідник. Київ: ВУАН (1930): 615.

58 И. Лучицкий, Киев в 1766 г. *Киевская старина* 1–3 (1888): 52–53; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. ..., 49; М. Берлинський, Вказ. пр., 181, прим. 191.

могла бути «будинком Мазепи», оскільки була споруджена двоповерховою та призначалась для розміщення певної урядової установи. Означена будівля радше нагадує двоповерхову кам'яницю С. Артем'євої або будинок Биковських, про який ітиметься далі.

Цегляним будинком, який у 1763 р. вважався одним із кращих на Подолі, була кам'яниця директора Васильківської митниці Карасьова⁵⁶, місце розташування якої невідоме. Прикметно, що будинок сучасника Карасьова – київського війта І. Сичевського, був дерев'яним, як і житла багатьох заможних мешканців Подолу. Переважання у середині XVIII ст. на Подолі (як свідчать тогочасні документи) дерев'яного житла, було обумовлене тим, що подoliaни надавали перевагу комфортному мешканню у дерев'яних будинках, ніж у доволі холодних та вогких кам'яницях. Кам'яниці ж мали господарче призначення або ж використовувались як окремі приміщення для прийому гостей та святкування родинних урочистостей.

Архітектура ще однієї подільської кам'яниці (її сучасна адреса – вул. Костянтинівська, 6/8), на думку мистецтвознавця Ф. Ернста, нагадує магістрат м. Козельця⁵⁷, споруджений у 1760-х роках. Складений у 1765–1769 рр. «Генеральний опис Лівобережної України» згадує цю двоповерхову 10-кімнатну кам'яницю як ще недобудовану. У 1780-х рр. власники цього довгобуду – київські міщани Биковські – продали незавершений будинок київському магістрату. Після того як у 1790-х рр. споруду нарешті добудували, у ній влаштували міську божевільню⁵⁸ (рис. 20).

Отже, загальні тенденції забудови київського Подолу у XVIII ст. свідчать, що близько десятка цегляних приватних будинків з ознаками архітектури пізнього бароко були споруджені у 1750-х – 1780-х роках.

Як вже зазначалось, в архітектурі будинків С. Артем'євої, І. Григоровича-Барського та шинкового будинку шевського цеху наявні риси, присутні у плануванні та декорі «будинку Мазепи»: трикамерність, склепінчасті льохи, декорування фасадів розчленованими пілястрами та карнизами, трикутними сандриками та нішами. Ця подібність дозволяє

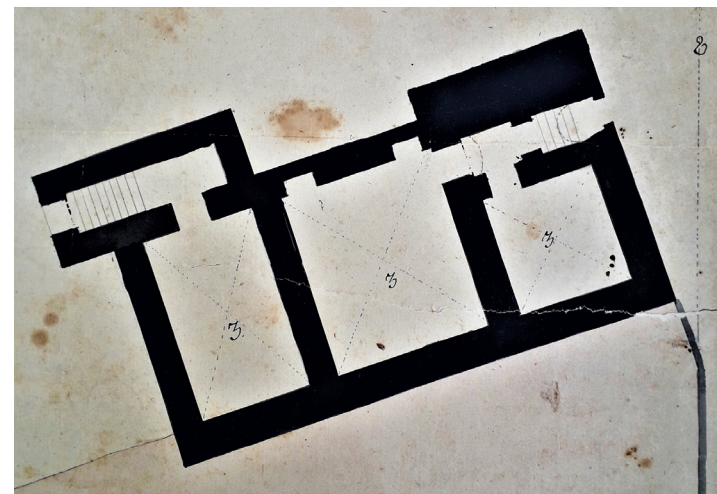

Рис. 19. План будинку Григоровичів-Барських. 1818 р.

59 В. Вечерський, Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII–XVIII століть. Зб. наук. пр. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії 9 (2009): 201.

60 Розкріповка (розкріпований ордер) – незначний вертикальний виступ частини стіни чи карнизу.

61 В. Вечерський, Садиба Дараганів у Покорщині. Велика українська енциклопедія. https://vue.gov.ua/Садиба_Дараганів_у_Покорщині; Усадьба, вторая половина XVIII в. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. Киев (1986): 304–305.

62 М. Цапенко, Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва (1967): 99.

63 Козелецька селищна рада. <https://kozsr.gov.ua/rehulyatorna-diyal-nist/povidomlennya-pro-oprylyudnennya/2-uncategorised?start=100>

припустити, що «будинок Мазепи» був споруджений тоді ж, що і згадані цегляні будівлі – не раніше другої половини XVIII ст., можливо, у 1770-х роках.

Для того щоб виявити більше аналогій архітектурі «будинку Мазепи», слід звернутися до датованих кам'яниць Лівобережної України другої половини XVIII ст. – історичної Гетьманщини, тогочасна архітектура якої була дуже подібною до київського зодчества.

Архітектурний стиль, у якому споруджене історичне ядро «будинку Мазепи», дослідники визначають як пізньобароковий або самобутній український стиль⁵⁹. Елементи цього стилю, зокрема, присутні у архітектурі господарчої кам'яниці Дараганів, у 1750-х рр. споруджений у с. Покорщина під Козельцем та у 1770-х рр. перебудований у стилістиці пізнього бароко. Кам'яниця Дараганів – двоповерхова однокамерна споруда. Як і «будинок Мазепи», вона має глибокі склепінчасті льохи зі стінними нішами та зовнішнім входом. Другий поверх кам'яниці Дараганів (як і перший поверх «будинку Мазепи») має зімкнуте склепіння. Стіни кам'яниці Дараганів (як і стіни «будинку Мазепи») увінчують розкріповані⁶⁰ на пілястрах розвинені карнизи, що членують фасади і підкреслюють кути будівлі⁶¹ (рис. 21). На думку дослідника української архітектури М. Цапенка, декор кам'яниці Дараганів є пізнім (1770-х рр.), про що свідчать складні профілі карнизів та розкріпованих пілястр⁶².

Архітектурні паралелі «будинку Мазепи» наявні і в будівлі канцелярії Київського полку, у 1756–1765 рр. споруджений у м. Козельці. Це – мурована двоповерхова будівля на льохах. Її стіни почленовані пілястрами, вікна завершують півциркульні аркові перемички. Як і в «будинку Мазепи», над вікнами першого поверху канцелярії розміщені трикутні сандрики, а стіни декоровані багатопрофільними карнизами, розкріпованими на пілястрах (рис. 22). На першому поверсі канцелярії розташовані сіни, навколо яких розміщуються п'ять приміщень, перекритих циліндричними склепіннями, подібними до склепінь «будинку Мазепи». Як і в «будинку Мазепи», камерні льохи канцелярії освітлюють вікна-люкарни⁶³.

Рис. 20. Будинок Биковських. 1760-ті – 1790-ті рр. Сучасна світлина

Рис. 21. Кам'яниця Дараганів. 1750–1770-ті рр. Фасади та поперечні розрізи (за М. Цапенком, 1967 р.)

Архітектурні елементи кам'яниці Дараганів (1770-ті рр.) та Київської полкової канцелярії (1756–1765), подібні до архітектурних елементів «будинку Мазепи», дозволяють визначити час спорудження останнього не раніше другої половини – останньої чверті XVIII століття.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумками вивчення у 1980-х – першій половині 1990-х рр. історії житлового будинку, розташованого у Києві на вул. Спаській, 16-Б, став зроблений науковцями висновок про те, що цей будинок було зведено у XVIII ст. одноповерховим, а на межі XVIII–XIX ст. чи у першій чверті XIX ст. надбудовано другим поверхом. Наприкінці XIX ст. до основного об'єму будинку була добудована двоповерхова прибудова на льохах, яку перекрили єдиним з основним об'ємом дахом.

Проведенню у 1990-х рр. реставрації будинку на вул. Спаській, 16-Б передувало наукове вивчення його історії та архітектури, виявлення збережених оригінальних деталей будинку, які стали взірцями для створення сучасних копій, призначених для розміщення у відреставрований будівлі.

Часом спорудження будинку дослідники Л. Пляшко, В. Отченашко, В. Гаврилюк та В. Подольський вважають початок XVIII століття. У той же час у паспорті цього будинку як пам'ятки архітектури укладачка Л. Воробйова часом спорудження будинку зазначила кінець XVIII – початок XIX століття.

Кінець XVIII ст. часом зведення будинку на вул. Спаській, 16-Б вважали і представники комісії Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрпроектреставрація», як про це свідчить заголовок титульного аркушу звіту про проведення у 1990 р. попередніх робіт по обстеженню будинку.

Вартим на увагу є припущення М. Кадомської про те, що льохи будівлі могли бути споруджені ще у другій половині XVII ст., проте дослідниця не навела аргументи на підтвердження цієї гіпотези. Часом спорудження першого поверху будівлі на вул. Спаській, 16-Б М. Кадомська зазначила XVIII ст.

Комплексне вивчення писемних та картографічних джерел дозволило зробити наступні висновки. «Рання дата» спорудження будинку на вул. Спаській, 16-Б (початок XVIII ст.) поки що не знаходить підтвердження в історичних джерелах: означеного будинку немає на плані Києва 1780 р., у той час як на цьому ж плані присутні зображення інших цегляних цивільних будівель; згадка про цей будинок як про цегляну споруду відсутня у документі 1787 р. про продаж садиби Сичевських; перше відоме зображення цього будинку наявне лише на плані Києва 1803 року.

До висновку, що будинок на вул. Спаській, 16-Б був споруджений пізніше, ніж на початку XVIII ст., дозволяє прийти і його порівняння з датованими цивільними будівлями 1750–1770-х рр. київського Подолу, м. Козельця та с. Покорщина Козелецького р-ну – приватних будинків С. Артем'євої (імовірно, друга половина XVIII ст.), І. Григоровича-Барського та шинкового будинку шевського цеху (обидва – 1770-ті рр.), будинку канцелярії Київського полку (1756–1765) та кам'яниці Дараганів (1750-ті рр., добудова – 1770-ті рр.).

Рис. 22. Будинок канцелярії Київського полку у м. Козельці. 1756–1765 рр. Сучасна світлина

У перелічених еталонних будівлях наявні риси, присутні у архітектурі будинку на вул. Спаській, 16-Б: трикамерність, склепінчасті стелі приміщень та льохів, декорування фасадів розчленованими пілястрами та карнизами, трикутними сандриками, нішами та іншими архітектурними пізньобароковими елементами.

Зважаючи на викладені міркування, часом спорудження будинку по вул. Спаській, 16-Б можна визначити кінцем 1780-х – 1790-ми роками.

Можливо, що будівлю на вул. Спаській, 16-Б як одноповерхову трикамерну кам'яницю на льохах спорудили ще купці Сичевські. Проте не виключено, що цей будинок після 1787 р. звів К. Усович. На межі XVIII–XIX ст. спадкоємці К. Усовича (який помер у 1799 р.) могли надбудувати над кам'яницею другий поверх та добудувати до неї дерев'яну сходову прибудову, позначену на плані Подолу 1803 року.

Після подільської пожежі 1811 р. власник будинку – купець І. Покровський, здійснив відбудову будинку, після якої його чільний фасад та інтер'єри другого поверху набули класицистичних рис.

Отримані під час дослідження результати можуть бути використані під час написання наукових статей, створення музейних експозицій, розробок текстів тематичних екскурсій тощо.

Перспективи подальших наукових студій з означеної проблеми полягають у продовженні пошуку нових писемних та картографічних джерел, які дозволять уточнити час спорудження будинку по вул. Спаській, 16-Б та вивити досі невідомі аспекти його історії.

REFERENCES

- Andrievskiy, A. "Utesneniya kyivskih meschan voennym postoom v 1763–1764 gg.". *Kyivskaya starina* 5 (1895): 66.
- Berlynskiy, M. *Istoriia Kyiva*. Kyiv: Naukova dumka, 1990.
- Blashchuk, S., Liakina, R., Otchenashko, V. "Osobniak 18 – poch. 19 st., v yakomu prozhyvaly rodyny Sychiv-Sychivskykh, Pokrovskykh". *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy*. Entsyklopedychne vydannia. U 28 tt. Kyiv: Kn. 1, ch. 3: S–la. Vidp. red. P. Tronko ta in. Uporiad.: Horbyk V., Kiporenko M., Kovalenko N., Fedorova L. Kyiv: Holov. red. Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vyd-vi «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana (2008, 2021): 1546.
- Bohusevych, V. "Arkheolohichni rozkopky v Kyivi na Podoli v 1950 r.". *Arkheolohiia* IX (1954): 42–53.
- Ernst, F. "Budynok po Spaskii vulytsi 16". *Providnyk*. Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk (1930): 619, 793.

- Hyrych, I., Hyrych, T. *Plan Kyiva 1786 r. yak istoryko-topohrafichne dzherelo. Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi*. Kyiv: Naukova dumka (1990): 77–85.
- Ikonnikov, V. “Kiev v 1654–1855 gg.” *Kyivskaya starina* 9, 1904.
- Kadomska, M., Otchenashko, V. “Budynky XVIII st. po vul. Prytyskomykylskii u Kyivi”. *Z istorii ukrainskoi restavratsii*. Kyiv (1996): 30–35.
- Lazarevskiy, A. “Dokumentalnyie svedeniya o Savve Tuptale i ego rode”. *Kyivskaya starina* 8 (1882): 382–384.
- Lazarevskiy, A. “K portretu Savvy Tuptala”. *Kyivskaya starina* 7 (1882): 194–197.
- Lazarevskiy, A. “Gde nahodilsya kyivskiy dom Savvy Tuptala?” *Kyivskaya starina* 6 (1887): 382–384.
- Liakina, R. “Muzei hetmanstva”. *Podil i my* 3 (1997): 8–9.
- Ohliad Kyieva vidnosno starozhytnosti, vydanyi I. Fundukleiem Kyiv: Zadruha, 1996.
- Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokiv XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Otchenashko, V. “Sadyby Ivana Hryhorovych-Barskoho ta Yuriia Drancheva na Podoli”. *Pamiatky arkhitektury i mystetstva u svitli novykh doslidzhen. Tezy naukovoï konferentsii Natsionalnoho zapovidnyka «Sofia Kyivska»*. Kyiv (1996): 72–74.
- Plyashko, L. “Zhiloy dom, nachalo XVIII – nachalo XIX vv. (ul. Geroev Tripolya, 16-b)”. *Pamyatniki gradostroitelstva i istorii i arhitektury Ukrainskoy SSR. Vol. 1. Kyiv, Kyiv's district*. Kyiv: Budivelnik (1983): 32–33.
- Popelnytska, O. *Istorychna topohrafiia Kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX stolittia*. Kyiv: Stylos, 2003.
- Rohozhyna, N. “Kamianytsia Savy Tuptala”. *Pamiatky Ukrainy* 1–2 (2001): 47–51.
- Shcherbyna, V. “Stari kamianytsi na Podoli”. *Novi studii z istorii Kyiva V. I. Shcherbyny*. Kyiv: VUAN, 1926.
- Tsapenko, M. *Arhitektura Levoberezhnoy Ukrainy XVII–XVIII vekov*. Moskva: Stroyizdat, 1967.
- “Usadba, vtoraya polovina XVIII v.” *Pamyatniki gradostroitelstva i arhitektury Ukrainskoy SSR. Vol. 4*. Kyiv: Budivelnik (1986): 304–305.
- Vecherskyi, V. “Osoblyvosti styliu baroko v arkhitekturi Ukrainy XVII–XVIII stolit”. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy. *Ukrainske mystetstvovnavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii: Zb. nauk. pr.* 9. (2009): 199–203.
- Zakrevskiy, N. *Istoriya Kyiva. Vol. 1*. Moskva, 1868.

Olena Popelnytska

THE HOUSE ON 16B SPASKA STREET: HISTORY AND DATING OF THE ARCHITECTURAL MONUMENT

The research examines the history and architecture of a residential building erected in the 18th century and completed in the 19th century, located in the centre of Kyiv's Podil district. For the first time, this building garnered the attention of Kyiv experts in 1930, when F. Ernst published an article about it in the guidebook *Kyiv*. Further studies, which reinvigorated in the late 1970s, included an architectural study and a search for documents in Kyiv archives to shed light on the history of ownership of this building.

In the latter half of the 1980s and the early 1990s, Kyiv architects (O. Shevchenko, V. Petrushchenko, I. Malakova, V. Otchenashko, A. Podolskyi, V. Havryliuk), art critics (M. Kadomska, L. Pliashko), and archivists (R. Liakina) conducted extensive research on the structure at 16B Spaska Street. Their investigations led to significant insights into the various construction phases of the building and revealed the names of its owners from the 1780s to 1917, including the Kyiv merchants Sychevski, Usovychi, Khotyanovski, Pokrovski, and Morachevski.

From 1989 to 1993, restoration works aimed to restore the original façade of this building, built at several stages: in the 18th century (most of the first floor and cellars), in the first quarter of the 19th century, and at the end of the 19th century (second floors). The completion of these restorations led to the foundation of the Hetmanship Museum at 16B Spaska Street.

The precise construction date of this unique example of civil structure in Kyiv remained a subject of debate among scholars. The time of the building's construction is estimated to fall between the late 1780s and the 1790s. We came to such conclusions with the integration of a comprehensive array of historical sources, primarily Ukrainian architectural analogies. After all, this era marked the onset of active civil brick construction in Kyiv's Podil, lasting until the fire of 1811, which destroyed almost all the buildings of this historical city district. The surviving 'stone houses' of Podil, including the building on 16B Spaska Street, today stand as rare architectural and historical treasures, reminiscent of Kyiv's 18th-century civil construction.

Keywords: Kyiv's Podil, historical topography, architectural monument, 18th century, Hetmanship Museum.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. ХРОНІКА

**ПИСАТИ ПРОСТОРОМ МІСТА: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА
ПРОГУЛЯНКА МОДЕРНИМ КИЄВОМ
(Агеєва, В. Марсіани на Хрещатику.
Літературний Київ початку ХХ століття. Київ: Віхола, 2023)**

Тарас Березнюк

**ПЕРЕПЛЕТЕНІ ІСТОРІЇ ДНІПРА
(Portnov, A. Dnipro: An Entangled History of a European City.
Boston: Academic Studies Press, 2022)**

Денис Шаталов

**УКРАЇНСЬКІ СТУДІЇ В ЧАСІ ВІЙНИ - ДЛЯ МИРУ?
(War and Peace in Ukraine: Reflecting, Studying and Engaging
Across Disciplines Bielefeld University, 12-13 October 2023)**

Тетяна Водотика

Тарас Березюк,

магістр теорії та історії мистецтва, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

tarasberezuknu@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2534-6169>

1 Р. Свято, «Олена Галета: потрібна інтелектуальна відвага вийти за звичні рамки». Korydor. November 4, 2015. <https://korydor.in.ua/ua/opinions/olena-haleta-potribna-intelektualna-vidvaha.html>

2 Є. Сарапіна, «Формування міського уявного: київські міфологеми зламу сторіч», в Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть, упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк (Київ: Дух і Літера, 2016), 62.

3 Дотепне висловлювання Барта: «Читаючи текст можна уподібнити до мандрівника, який звільнився від будь-якої напруги, яку витворила уява, і внутрішньо нічим не обтяжений, під час прогулянки його сприйняття множинне, багатозначне, враження різноманітні за походженням – відблиски, кольорові плями, рослини, спека, свіже повітря, крик птахів, голоси дітей з того боку яру, перехожі, їхні жести, одяг місцевих жителів – здаля або зовсім поряд, усі ці випадкові деталі наполовину впізнавані, вони відсилають до знайомих кодів, хоча їхнє поєднання унікальне і робить прогулянку оригінальною, наповнює деталями, які не можуть повторитися, нові – будуть іншими» (Ролан Барт, «Від твору до тексту», Антологія світової літературно-критичної думки, ред. М. Зубрицької (Львів: Літопис, 1996), 382.).

DOI: 10.15407/mics2023.01.153

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0

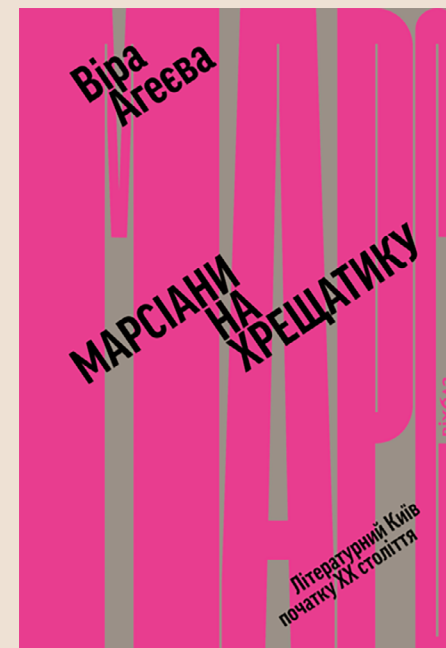
ПИСАТИ ПРОСТОРОМ МІСТА: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОГУЛЯНКА МОДЕРНИМ КИЄВОМ

Агеєва, В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку XX століття. Київ: Віхола, 2023.

Книжку літературознавиці Віри Агеєвої можна розмістити на полиці десь між категоріями антології й путівника, але винятково заради швидкого налаштування відповідних параметрів прочитання.

Якщо укладач антології komponує і концептуалізує масив літератури, висловлюється творами окремих письменників, відповідаючи суто за дію, творчий акт, інтенцію, що ріднить його, наприклад, із куратором виставки, а результат схожий на «біографічний роман про саму літературу»¹, то автор путівника проектує смисловий зв'язок між відібраними пам'ятками й наративами, які наділяють їх особливою символічною вагою, тобто накладає суспільне уявне спільноти на певний простір². По суті обидва жанри методологічно споріднені, лиш об'єкти відбору різні: у першому випадку – це літературні твори, у другому – архітектурне середовище міста (ландшафт). Однак їхні бар'єри розмиваються в текстологічній площині: архітектурний простір супроводжується денотатом, культурним кодом із властивим йому мовним знаком (тобто він оформлюється словами), а літературний твір членується на окремі фігуративні об'єкти й тропи з можливістю постійного перепрочитання (тобто архітектонічно декомонується, або ж текстуалізується, словами Ролана Барта³).

Усе це свідчить про існування спільного інструментарію нарації: міського тексту і тексту про місто («просторової

© Тарас Березюк, 2023

4 Н. Бабюк, «Топос міста у прозі Ірини Вільде» (PhD diss., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2018).

5 D. Spurr, *Architecture and Modern Literature* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2012).

6 W. Benjamin, *The Arcades Project*, Trans. by H. Eiland, K. McLaughlin (Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002), 851.

літератури»⁴), – тотожних одиниць виміру, що хоч і звужують предметні рамки обох видів діяльності, особливо ж архітектури, але перетворюють конвенційно значимий результат середовищного виробництва – архітектурну форму, ансамбль, квартал, мікрорайон, місто – на мережу вербальних знаків, кодів, символів, метафор, метонімії тощо. Тобто свідомо організований простір людської життєдіяльності переноситься на сфери семіотики й герменевтики. Зі схожого починає своє дослідження Девід Спарр, віднаходячи можливість значення в обох ділянках задля виокремлення тієї максими, котра дозволить прочитати форми суспільного (не)свідомого⁵. Дещо наближено, хоча й непевно, підступає до цього авторка київської «міської антології» Віра Агеева. Щоправда, її завдання більш прагматичне – виявити за допомогою літератури «про» і «в» тексті міста рештки втраченого (призабутого), що підтверджували би культурну тяглість, тобто віднайти залишені культурою київського модернізму сліди, аби зберегти їх у колективній пам'яті майбутнього. Шляхом вибудованих способів репродукування, а саме доступної стилістики мовлення і активних засобів поширення (реклами), можна сприяти популярному зчитуванню поданої інформації, тобто проникненню в канали колективної пам'яті. Водночас складені з сукупності літературно дистильованих слідів образи потребують більше фахової уваги в комплексному розгортанні, оскільки вони менше піддатливі самі по собі, у вузьких теренах літературознавства.

З одного боку, метанаратив «Марсіан на Хрещатику» визначений рамками жанру: обрані цитати з творів українських класиків, спогадів та епістолярію підкріплені послідовними коментарями, твердженнями, висновками, і навіть візуальною моделлю (qr-кодом з посиланням на карту Києва), де позначені всі згадані в книзі пам'ятки і пам'ятні місця, що ніби не вимагає стійкого концептуального осердя. З іншого – відсутність критичного підходу до джерел із подекуди відсутністю посилань на цитовані артефакти й літературу, патетичність викладу, легковірність до відтворених міфів із наївною та нав'язливою ідеєю в дечому переконати, поряд із відчутним академічним підґрунтям авторки сіють недовіру до представленого дослідження через слабку теоретичну вагу. Втім, цитовані тексти про місто наповнені певною логікою щодо міського пейзажу, і це можна вважати найціннішим.

Вальтер Беньямін згадує, що «топографія – це фундамент будь-якого міфічного простору традиції, “Traditionsraum”, котрий у дійсності стає її ключем»⁶. Як для Павсанія в Елладі, так і для Бальзака в Парижі топографія, або ж міський ландшафт, стала допоміжною в розкритті цього «міфічного простору традиції».

Богдан Черкес стверджує, що «важливим елементом у системі механізмів формування національної ідентифікації є міфологія», де «у найзагальнішому вигляді міф – це візуальна модель дійсності, яка об'єднує у собі закодований (за допомогою архетипів) досвід певної

7 Б. Черкес, *Національна ідентичність* (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008), 19–20.

8 А. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, пер. нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін (Київ: Ніка-Центр, 2014), 223.

9 Там само, 328.

10 Є. Сарапіна, «Вернакулярний Київ: місто мого уявного», *Місто й оновлення. Урбаністичні студії*, редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко (Київ: ФОП Москаленко О. М., 2013), 51.

11 А. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, пер. нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін (Київ: Ніка-Центр, 2014), 328.

12 П. Коннертон, *Як суспільства пам'ятають*, пер. з англ., наук. ред. С. Шліпченко (Київ: Ніка-Центр, 2013), 18.

13 Є. Сарапіна, «Формування міського уявного: київські міфологеми зламу століть», *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – кінця XX століть*, упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк (Київ: Дух і Літера, 2016), 75–80.

конкретної соціальної спільноти»⁷. Якісно ідентичність втілюється, за його переконаннями, в зримій і моторико-тактильній архітектурній формі.

Сутнісно Віра Агеева наслідує теорію Аляйди Ассман, починаючи дослідження-розвідку завданням «пошуку слідів». Фундаментально розмежовуючи письмо і слід, Ассман мовить: «Письмо – це кодування мови у формі візуальних знаків. Ця дефініція не може бути чинною для сліду. Слід виходить за межі як мовної прив'язки, так і знакового характеру кодування. Однак семіотично він прочитується як індексальний знак, в основі якого не лежить жодного коду. Місце репрезентанта посідає безпосередність відтиску або відбитку»⁸. Позамовна природа слідів втрачає власну німоту, коли пересікає простори культурної пам'яті, оскільки огортається в прямі чи непрямі свідчення. Іноді цьому протистояти не в змозі навіть фізична відсутність слідів. «Пам'ятне місце – це те, що залишається від того, що більше не існує <...> Пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків. Адже з руйнацією місця його історія не припиняється <...>. Та, однак, ці місця потребують пояснення; їхнє значення має бути виявлене додатково через мовне передання»⁹. І справді, багатьох згаданих місць Києва – «відібраних крапок у просторі міста»¹⁰, – де проживала, працювала, об'єднувалася творча інтелігенція, фізично більше не існує. Найчастіше на їхніх місцях навіть немає відповідних позначок. Згадкою про «перерване минуле» залишається запис, але й він дисфункціональний, допоки не з'явиться певний запит, симптом. «Обірвана передісторія, що розпізнається лише за слідами, може мати значення для наступних часів, а саме тоді, коли сучасність пізнає та визнає в минувшині момент заснування самої себе»¹¹.

Тобто топографія з обраними місцями пам'яті виявляє квінтесенцію локальної ідентичності за допомогою всотаних міфів, що розгортаються у міському тексті, – закарбованих у письмі свідчень, найбільш художньою комбінацією яких є «просторова література». Саме завдяки їй (пере)прочитанню формуються образи минулого, котрі «служують для легітимації існуючого соціального ладу», бо ж «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле»¹². Саме це схематично унаочнює телеологічне функціонування культурної пам'яті, а водночас – амбіції твору докторки Агеевої.

Відповідне перепрочитання міського тексту вкрай важливе, оскільки його порядок не є індіферентний до зовнішньої кон'юнктури, а навпаки – наративність міського ландшафту рухається магістралями символічної ідентифікації, що повсякчас знаходиться в протистові. Так як більш ніж сто років тому в київських путівниках можна було помітити і різке за-судження привнесеного імперською присутністю «чужого» для «місцевої традиції» архітектурного стилю, і повну непоміченість місцевого (колонізованого) населення з-поміж пер-важної більшості «росіян», де решта – поляки, євреї, іноземці¹³, так і в останні десятиліття

14 Звернути увагу: М. Петровский, *Мастер и город. Киевские контексты* Михаила Булгакова (ИП Князев, 2001, 2008; И. Булкина, «Киев в русской литературе первой трети XIX века: пространство историческое и литературное» (PhD diss., Институт германской, романской и славянской филологии Тартуского университета, 2010).

текстуальний ландшафт Києва з російською присутністю¹⁴, а магістрально – й приналежністю, усталено функціонує. У цьому плані занепокоєність авторки «Марсіан на Хрещатику» тим, що Київ початку XX століття донедавна знаний переважно як «город» Булгакова, де є його пам'ятник, вулиця і присвячено цілий музей, а в місцевих книгарнях купити дешевий примірник «Білої гвардії» було набагато простіше, ніж романи Підмогильного й Домонтовича, яким у столиці не виділено навіть меморіальної дошки, переконує сильніше. Тому авторка ніби особистим сентиментом пропонує власний контрапрезентний наратив.

Структурно твір Агеевої складається з одинадцяти розділів, вступу та висновків. Кожна з частин, об'єднана за хронологічно-тематичним принципом, розкриває послідовність становлення української урбаністичної літератури на матеріалах Києва зламу XIX–XX століть. Оповідь стосується переважно урбаністичної прози (від П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного до В. Винниченка, В. Підмогильного, В. Домонтовича), але не бракує місця й для поезії (М. Зеров, М. Семенко, Нік Бажан). На перший погляд, різноманітність жанрів, мотивів, художніх форм, а до того ж багатовекторність культурного життя насичують безперервністю й подекуди абстрагованістю від самої мети оповідь Агеевої, ніби шкодять загальному змісту. І відчутна незбалансованість текстів про місто, що де-не-де посилює розрив між частинами, як-от у переході від розділу «Ренесанс початку століття: люди, події, тексти» до розділу «Фланери Володимира Винниченка», це підсилює. Тим не менше, ідея книги покликана віднайти точки фігурування й значення міста в модерній поетиці Києва, котра є спільною як для «рустикальності» прози Нечуя-Левицького, так і для міщанства Підмогильного, психологізму Винниченка, інтелектуалізму В. Домонтовича, революційності й незворушності аспанфутів, зацикленості на традиції неокласиків тощо. На цій основі формується думка про урбаністичну літературу не винятково як тло з образами київських пейзажів, а певний рівень міського розвитку і трансформацій міського тексту, де концентрація кондицій сприяла перетворенню топографії на поле ширших дискусій: роздвоєння індивіда, соціальної емансипації, ідеологічних конфліктів, національної спадкоємності, перервності минулого, занепаду традиції тощо. Саме тому урбаністичний ландшафт може сприяти виявленню й оцінці/перегляду явищ культури.

Втім, ключовими в дослідженні є все ж безпосередні фігурування образу міста. Множинність цих образів з подання Агеевої можна згрупувати в наступні категорії: 1) *місто без ґрунту*, або місто Нечуя-Левицького і Семенка, де відірваність від традиції й моралі маніфестованого поступу протиставляється ідилії села, як чарунку національної спадкоємності; 2) «Золотий гомін» Києва, або місто натхненного революційними надіями Тичини; 3) «Небесний Єрусалим», давній центр християнства, цяткований численними храмами й симво-

лами втраченої княжої й козацької могутності; 4) «Київська Александрія», або «ворожа російськості» інтелектуальна святиня неокласиків, «форпост окциденталізму»; 5) місто емансипанток, де підняті проблеми гендерного характеру.

Можна спостерігати, як представлена в різних іпостасях топографія імперського Києва поступово засвоюється українською культурою, перетворюється з простору зіткнень культурних типів на демонстрацію проблем індивідуального, соціального, ідеологічного характерів.

Але з останнього випливає не те, що місто було необробленою нічийною територією, котру слід лишень захопити і колонізувати. Навпаки: освоєння можливе через пошуки міжчасового зв'язку з втраченими епохами, що заковані в архітектурних рештках, тобто завдяки пригадуванню.

У цьому процесі синтезу минулого з сучасним у тексті Києва український «елемент» стає не просто помітний, а й визначальний: від напівпідпільних літературно-мистецьких «квартирників» у Сікорських, де гуртувалася «Плеяда», комуні Еллана-Блакитного на Тарасівській, помешканні Миколи Лисенка на Маріїнсько-Благовіщенській і його школі на Великій Підвальній, «Ложі Нарбута» на Георгіївському провулку тощо, до напівофіційних літературно-артистичного товариства, Українського клубу, «Родини», Льоху мистецтва, ХЛАМу й інших.

Таким чином, Київ у перспективі його літературної ідентичності постає саме українською інтелектуальною столицею, що ніби повертає собі втрачену «тожсамість», безпосередню спадкоємність княжих і козацьких часів.

Втім, авторка, хоч і обережно, але неодноразово, акцентує на несправедливій домінуючій констеляції русифікаційної політики в імперських лабетах. Це підкріплюється топографічними візуалізаціями. Наприклад, у «Хмарах» (1874) Івана Нечуя-Левицького та «Милості Божій» (1919) Людмили Старицької-Черняхівської по-різному фігурує простір Академії на Подолі, відіграючи роль означеного в драматичному розвитку: «Коли в “Хмарах” конгрегаційна зала академії стає місцем приниження, споневаження високої національної традиції, то в “Милості Божій” якраз там київські інтелектуали демонструють свої гідні шани мистецькі здобутки»¹⁵. Однак такі розпорошені акценти національного ресентименту часто перериваються тривіальною оповіддю про стилістичні, композиційні й сюжетні деталі окремих творів, які відводять увагу на другорядне.

Можливо, нововидана антологія міського тексту найбільше страждає саме від незавершеності, – недостачі теоретичної твердості, що дозволяла би робити висновки на основі компаративних аналізів. Адже авторка притримується близької їй царини літературознавства хвилеподібно: де загальні умовиводи не знаходять опори, там заради певності

чергуються з відтворенням змісту літературних творів і вкрапленими алюзіями, так би мовити, «для обраних» (попри популістську налаштованість видання). Але ця певність, як і ландшафти, потребує оновлення через перманентний вплив зовні.

Так, під час одного з ракетних ударів було влучено по перехрестю поряд із корпусом Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що в 1920-х функціонував як публічна бібліотека, де проходили літературні читання ненадрукованих від браку паперу творів, а будинок поряд – на Хрещатику, 52, – де діяв Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка, працював Лесь Курбас, проживав Микола Бажан, було організовано виставку авангардистів Ланка (1908), перший київський постійно діючий «Художній салон» (1914) тощо, у час написання цієї рецензії здійснюється пожежею. Чи потрібно ці сліди фіксувати в текстуальному ландшафті? Яким чином це зробити? Яку вони матимуть функцію? Яке їхнє значення і як взаємодіятимуть? Що повинно свідчити про минуле, і як воно резонуватиме з теперішнім, зокрема російсько-українською війною? Чи не є пошук слідів у просторі міста реакцією на відчуття його раптової крихкості?

Пам'ятки мають власний життєвий цикл, зазнають регенерації і, частіше, деградації. За словами Роберта Бівана, вони є також стратегічними об'єктами в очах ворога, оскільки локалізують пам'ять, що сягає глибини історичної вкоріненості спільноти¹⁶. Сліди змиваються, як і розщеплюється міський текст, але місця спогадів не заперечити, коли «момент заснування» сучасності супроводжується інституалізацією колективної пам'яті.

Очевидно, твір Агеевої не може бути її запорукою. Водночас він не є ні новим етапом дослідження тексту міста, ні літературознавчим відкриттям. Йому бракує компаративності, переконливості, внутрішньої цілісності. Поряд із тим, що книга не потребує академічного рецензування і стилістично ніби націлена на будь-якого читача, намір сформувати пантеон колективної пам'яті на вулицях Києва й одночасна теоретична нерухомість, попри поставлені завдання, може здаватися наївним. Місто не є однорідним для того, щоб у ньому домінувала єдина вертикаль зв'язків. Отже, простою зміною горизонту видимості обійтися замало: слід враховувати різні політичні, історичні, культурні, генеалогічні, конвенційні фактори для того, щоб вміти реагувати на успадковані протилежності, а водночас – на різні перспективи Києва. Втім, «Марсіани на Хрещатику» корисні в іншому. Вони виявляють і розкопують сліди, групують та інтерпретують літературні пам'ятки, дозволяють побачити, так би мовити, істинне обличчя міста і значення його тексту для літератури модернізму, що не прокладає шлях колективній пам'яті, але пропонує місця, якими він може бути прокладений.

REFERENCES

- Aheieva, V. *Marsiany na Khreshchatyku. Literaturnyi Kyiv pochatku XX stolittia*. Kyiv: Vikhola, 2023.
- Assman, A. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. Per. z nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin. Kyiv: Nika-Tsentr, 2014.
- Babiuk, N. "Topos mista u prozi Iryny Vilde". PhD diss., Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriia Fedkovycha, 2018.
- Bart, R. "Vid tvoriv do tekstu". *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky*, red. M. Zubrytskoi, 380–384. Lviv: Litopys, 1996.
- Benjamin, W. *The Arcades Project*. Trans. by H. Eiland, K. McLaughlin. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002.
- Bevan, R. *The Destruction of Memory. Architecture at War*. London: Reaktion Books Ltd, 2006.
- Bulkina, I. "Kiev v russkoy literature pervoy treti XIX veka: prostranstvo istoricheskoe i literaturnoe". PhD diss., Instytut hermanskoy, romanskoy i slavianskoy filologii Tartuskoho unyversyeta, 2010.
- Cherkes, B. *Natsionalna identychnist v arkhitekturi mista*. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", 2008.
- Konnerton, P. *Yak suspilstva pamiataiut*. Per. z anh., nauk. red. S. Shlipchenko. Kyiv: Nika-Tsentr, 2013.
- Petrovskyi, M. *Master y gorod. Kievskie konteksty Mikhayla Bulgakova*. YP Kniazhev, 2001, 2008.
- Sarapina, Y. "Formuvannia miskoho uiavnoho: kyivski mifolohemy zlamu storich". *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – kintsia XX stolit, upor*. O. Betlii, K. Dysa, O. Martyniuk, 62–81. Kyiv: Dukh i Litera, 2016.
- Sarapina, Y. "Vernakuliarnyi Kyiv: misto moho uiavnoho". *Misto y onovlennia. Urbanistychni studii*, redkol.: S. Shlipchenko, V. Tymynskyi, A. Makarenko, L. Males, I. Tyshchenko, 51–61. Kyiv: FOP Moskalenko O. M., 2013.
- Spurr, D. *Architecture and Modern Literature*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2012.
- Sviato, R. "Olena Haleta: potribna intelektualna vidvaha vyity za zvychni ramky". *Korydor*. November 4, 2015. <https://korydor.in.ua/ua/opinions/olena-haleta-potribna-intelektualna-vidvaha.html>

Денис Шаталов,
кандидат історичних наук

sokyrnyk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

1 Д. Яворницький, *История города Екатеринослава*. 2-е изд., доп. (Днепропетровск: Січ, 1996), 277; *Дніпропетровськ. Віхи історії* (Дніпропетровськ: Грані, 2001), 256; *Історія міста Дніпропетровська*. Під. ред. А. Г. Болебруха (Дніпропетровськ: Грані, 2006), 596.

2 Історії Дніпра присвячено також працю проф. Сергія Жука, однак вона стосується одного аспекту міського життя у пізньорадянські часи. S. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985* (Washington DC and Baltimore, 2010), 440.

DOI: 10.15407/mics2023.01.160

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

ПЕРЕПЛЕТЕНІ ІСТОРІЇ ДНІПРА

Portnov, A. *Dnipro: An Entangled History of a European City*. Boston: Academic Studies Press, 2022.

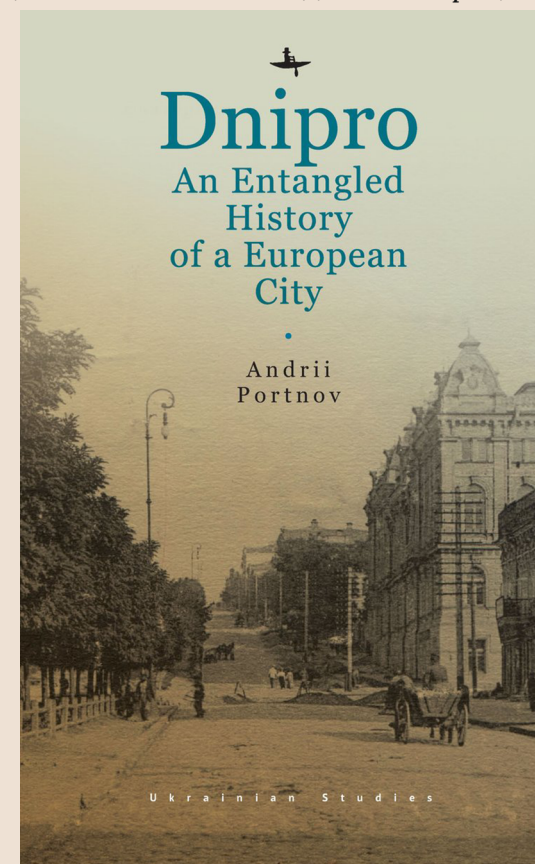
На відміну від більшості українських міст, найповнішою історичною синтезою для яких й досі лишається інформація з радянського проекту 1960-х «Історія міст і сіл Української РСР», Дніпру (Катеринославу-Дніпропетровську) пощастило мати навіть декілька праць із викладом власної історії¹. Проте саме цьому герою присвячена й нова синтеза проф. Андрія Портнова. Вона стала першою англomовною презентацією біографії міста², однак працю Портнова від попередніх проектів відрізняє не тільки мова викладу, але й ракурс.

Власне головний методологічний маніфест автор зробив вже в першому абзаці вступу “The Unfinished City” and Its Heroes”. Портнов ставить питання про те, наскільки історики можуть

поєднати загальний (тотальний) історичний підхід з мікроісторією окремої місцевості – міста без однієї національної більшості, добре усталеної самоідентифікації або широковіпізнаваної міфології? І як при спробі створити подібну оповідь ми можемо уникнути типових пасток методологічного націоналізму, статичності та телеологічності, імперської або марксистсько-ленінської ідеології, чи будь-яких інших узагальнюючих редукціоністських підходів? (р. 9).

Автор також запитує про те, наскільки домінуючі погляди на «великі» події та процеси, типу світових

© Денис Шаталов, 2023

війн, революції, модерності або міграцій, можуть бути переосмислені завдяки детальному аналізу місцевих матеріалів. Амбіцією своєї праці Портнов вказав зіткнення з цими питаннями при викладі синтези історії одного українського міста – Дніпра.

Проф. Портнов також одразу зауважив несталість дніпровського образу. За 2,5 сторіччя свого існування місто декілька разів змінило офіційну назву та метафоричні означення, які до нього прикладали – від «нових Афін» до «південного Манчестера», провінційне місто встигло також метафорично побувати «потьомкінською столицею», «столицею застою» або «єврейською столицею». Для автора ця несталість імен відбиває складнощі у вловленні сутності цього міста у світлі його історії (р. 9-10), а саме спробу цього можна вважати іншою амбіцією автора.

Портнов зазначив, що глави книги сфокусовані на ключових явищах європейської історії відповідної доби, тож біографія міста описується одразу в локальному та транснаціональному вимірах зі спеціальною увагою до того, який вигляд глобальні події мали на місцевому рівні. Також, окрім власне процесів та подій, автором зманіфестована увага до окремих пов'язаних із містом біографій, рівно як і до міського повсякдення. Отже, хоча автор прямо не дефініціював поняття «переплетеної історії», викладений у вступі методологічний маніфест пояснює, що автор розуміє під цим підходом.

Шість розділів книги презентують читачеві втілення цього підходу на конкретному матеріалі. У першому, «Потьомкінське місто», Портнов описує початковий етап історії поселення, вписуючи її в контекст імперської політики другої половини XVIII ст. Зокрема, йдеться про ландшафт, на якому постало місто, – як про природні умови, ріку Дніпро та її пороги і довколишні степи, так і про стиль життя регіону. Ці степи з часів середньовіччя були відомі як Дике Поле, етноконтактна зона номадів та землеробів, українців і татар. Породженням цього фронтиру було запорозьке козацтво, Січі належали і місцеві степи. Першою спробою підпорядкувати цю ділянку Поля державі було спорудження у 1635 р. в районі сучасного міста польської фортеці Кодак. З приходом до влади Катерини II, яка намагалася провадити політику просвіченого абсолютизму, активність Російської імперії була розгорнута на південь. Запорізьку Січ ліквідували, а на освоєних нею землях мали постати імперські міста. Не останню роль тут зіграв Григорій Потьомкін, головний архітектор імперського освоєння причорноморських степів. Автор описав Потьомкінські плани та амбіції у творенні Катеринослава як південної столиці імперії та те, як їх намагалися втілити в життя. Йдеться про історію «Катеринослава-I», невдалу спробу заснувати місто на лівому березі Дніпра у 1776 р., роль ексзапорозького містечка Нові Кайдаки в якості «тимчасового Катеринослава» – поки будувався власне Катеринослав, родовід якого вівся у XIX ст. від закладення міського собору

особисто Катериною II у 1787 р. Однак зі смертю наприкінці XVIII ст. Катерини та Потьомкіна їхні амбітні плани лишилися нереалізованими, і до другої половини XIX ст. Катеринослав існував лише як невеликий степовий губернський центр.

Розділ 2 «Манчестер на Дніпрі» присвячено кінцю XIX та початку XX ст., добі бурхливої індустріалізації та модернізації, символом якої і стало британське місто. Автор зупинився на сюжетах розвитку промисловості, в першу чергу чорної металургії, який швидко набирив обертів з 1880-х рр. Наслідком індустріалізації було вибухове зростання міста – з 1865 по 1917 р. його населення збільшилося майже вдсятеро, до понад 200 000 осіб. При цьому місто формувалося в умовах імперського мультикультуралізму. Автор зупинився на питаннях національної структури міста, основу мешканців якого становили росіяни, євреї та українці, та його повсякденності. У його презентації культурні аспекти переплетені з соціальними та національними, тож ідеться, наприклад, про повсякдення індустріального міста та його робітників, Катеринослав як місце активності російських і єврейських соціал-демократів та сіоністів, український рух та його місцевих активістів, антиєврейський погром, революцію 1905 року та її наслідки, а також про освіту та культуру у цьому складному місті можливо-стей та контрастів.

У розділі 3 «Симфонія революцій» розповідається, певно, про найбурхливіший період історії Катеринослава. Автор зупинився на сюжетах із життя міста в часи Першої світової війни, згадавши, зокрема, про місцевих менонітів та їхню лояльність в умовах війни з Німеччиною. Параграфи про Катеринослав у часи революції презентують читачеві калейдоскопічні зміни подій та режимів протягом декількох років. Йдеться про ідеологію та активність українських сил, більшовиків, білогвардійців, махновців та те, як місто це переживало: руйнування, єврейські погроми, криміногенна ситуація та матеріальний стан мешканців і їхнє повсякдення. Наслідком доби революції для Катеринослава стало встановлення радянської влади.

Розвитку міста в нових умовах присвячено розділ 4 «Радянський Дніпропетровськ». Портнов показав, як відбувалася радянська життєва організація у 1920-ті рр., зокрема, як Катеринослав став Дніпропетровськом. У главі презентовані різні аспекти цього складного часу в їхньому відношенні до міської історії: голод 1921 р., політика українізації, радянська антирелігійна політика, голодомор та масові репресії. На фоні цього описуються плани радянської індустріалізації та проекти творення нового міського простору. Окремий сюжет складала спроба формування літературного міфу міста Віктором Петровим-Домонтовичем.

Розділ 5 «Місто в війні» стосується важкого досвіду Другої світової. Автор презентував різнопланові аспекти дніпропетровської історії того періоду: радянську евакуацію, процес

встановлення окупаційної влади та «новий порядок» у місті, активність українських націоналістів та радянського підпілля, Голокост, нацистські плани організації життя та створення «арійського кварталу», археологічні розкопки з метою доказу давньої германської присутності, рівно як і повсякдення окупованого міста. У цій же главі описано повернення радянської влади та перші повоєнні роки Дніпропетровська з їхніми протиріччями, швидким відновленням міста, бандитизмом та радянським антисемітизмом.

Заключний розділ 6 «Брежнєвська столиця» стосується життя повоєнного Дніпропетровська. Воно багато в чому визначалося фактом розміщення тут у 1951 р. виробництва балістичних та космічних ракет. Дніпропетровськ став «закритим містом» із заборонаю доступу іноземців. Автор розглядає різні аспекти цієї закритості – значення стратегічного Південмашу для організації міського життя, його містоутворюючу функцію, а також краще порівняно з більшістю радянських міст постачання. Він також аналізує тогочасні ідеологічні обмеження та активність дніпропетровських дисидентів. Водночас автор на прикладі історіографічної школи проф. Миколи Ковальського показує парадоксальний наслідок закритості і прямого підпорядкування Москві місцевого університету як передумови відносної творчої свободи: місцеві історики почувалися вільніше, ніж їхні колеги з інших міст України. У главі також показується феномен українського радянського патріотизму, матеріалом для чого стали випадки Олеса Гончара та Петра Шелеста і радянських звернень до теми українського козацтва. Особливу цікавість щодо розуміння переплетення загально-радянського та місцевого в тодішній ідеології становить презентований сюжет про відзначення 200-річчя міста у 1976 р. Інша важлива сторінка пізньорадянської міської історії, на критичному аналізі якої зупинився автор, – це уявлення про особливий зв'язок Леоніда Брежнєва з Дніпропетровськом та існування «дніпропетровського клану» у радянській політичній еліті. Звісно, не лишилися без уваги і «низові сюжети», зокрема, проблема територіального зростання Дніпропетровська і пов'язаних із цим складнощів та повсякденне життя «закритого міста».

Епілог «Ні місто номер один, ні місто номер два» презентує спробу окреслити основні явища життя пострадянського Дніпра. У ньому автор сконцентрувався передусім на аспектах, дотичних до творення нових образів міста. Йдеться, зокрема, про місцеві політичні еліти та місто як «єврейську столицю» України, спроби дніпровських істориків утвердити козацьке походження Дніпра. Водночас розглядаються такі явища як радянська ностальгія, формування образу Дніпра як українського форпосту на південному сході та його ключової ролі в спасінні України у 2014 р., процес декомунізації у місті, внаслідок якого воно у 2016 р. вчергове у своїй історії змінило назву.

В останніх двох абзацах книжки автор повернувся до питань, близьких до порушених на початку свого тексту:

як розповісти історію, яка уникає оповіді? Як написати історію, яка є незавершеною і тому надзвичайно багатою? Що є сталим у швидкозмінних, зовнішніх або самонакинутих образах...? (р. 333).

Портнов припускає, що для відповіді на подібні питання «потрібна аналітична мова, менш есенціалізована та політизована, більш динамічна та критична відносно будь-яких «природних» базових інтерпретативних уявлень» (р. 333). Він сподівається, що пошуку такої мови буде присвячена якась майбутня книга. Заразом очевидно, що «Дніпро» також є саме цією спробою – але не теоретичною, а практичною.

Отже, наскільки вдалася автору задекларована у вступі амбітна мета пошуку відповіді на методологічні питання, фактично пошуку нового способу презентувати історію міста, «переплетену історію»? На мою думку, цілком. Попередні дніпровські синтези (втім, як і абсолютна більшість «Історій» інших українських міст) написані у фактографічній парадигмі. Також «Історії міста» в Україні – це зазвичай «внутрішні» проекти, написані і видані у «головному герої» оповіді. Вони дають читачеві передусім хронологічно структурований за періодами набір місцевих подій та фактів і навряд чи можуть становити предмет самостійного читачького зацікавлення для когось з-поза меж міста. Використовуючи метафору, традиційні міські історії являють собою скоріше історію фактів-дерев із минувшини поселення, за якими не видно лісу-міста. Книжка ж Портнова – спроба презентувати саме ліс-цілість. Також це спроба показати місто не «само по собі» власним мешканцям, але зовнішньому читачеві в широкому контексті життя регіону.

«Історії» міст пропонують зазвичай лінійний та структурований наратив (показовий приклад – «Історія Одеси» 2002 р.³, де, окрім глав, присвячених потрясінням, війнам та революції, оповідь про кожну епоху вписана в стандартні параметри-розділи типу «Населення», «Міське управління та господарство», «Громадське життя»). У такий спосіб історія поселення презентується як сталий процес розвитку за заданими параметрами. Книга Портнова побудована інакше. У розповіді про минуле Дніпра рік не намотується за роком, а тема за темою. Автор не описує постійні процеси, які були фоном для «історичних» подій (наприклад, еволюцію мережі закладів освіти), кожен параграф кожної глави присвячено якійсь унікальній події або явищу в історії міста (наприклад, тут з галузі освіти у фокусі потьомкінські плани заснування університету у XVIII ст., спроби організувати вищу освіту в часи нацистської окупації та місце «ракетного університету» в закритому місті й неочікувані бо-
нуси, які від цього отримали тамтешні історики). Щоправда, таким чином виходить, що

у фокусі автора передусім зміни та нестабільність. Це позначилося і на хронологічній організації викладу, що особливо помітно у змісті двох початкових глав. У центрі першої два десятиріччя кінця XVIII ст., а друга сконцентрована на трьох десятиріччях кінця XIX – початку XX ст. Може скластися враження, що в місті з часів Потьомкіна і до початку індустріалізації практично нічого не відбувалося, крім декількох описаних сюжетів. Хоча при цьому цей період можна вважати часом найбільшої стабільності в бутті Катеринослава, його неквапливого розвитку як центру степової губернії.

Отже, тематична та хронологічна організація викладу дала змогу автору рельєфно показати динаміку та мінливість явищ дніпровського життя, вписавши їх у контекст європейських, українських чи регіональних процесів і подій. Водночас використана Портновим схема побудови наративу як мозаїки з унікальних сюжетів ставить перед автором непросте завдання селекції фактів та явищ. Тут задекларована у вступі установка на розгляд та опис глобальних процесів через локальний рівень зумовила те, що в книзі представлені всі події та процеси, які сьогодні визнаються значущими для минулого країни і регіону. Відібрані автором специфічно дніпровські сюжети вдало відтіняють ці загальні тенденції і показують особливості конкретного міста. Звісно, локальних сюжетів або біографій могло бути більше, благо насичене дніпровське минуле пропонує багатий вибір. Але навряд чи фізично можливо вписати всі їх у межі одного тому. До того ж постає питання, чи не вийшло би так, що при насиченні у книзі XIX ст. подіями, цей період постав би перед читачем також динамічною добою змін та розвитку – у той час як для сучасників це була доба тихого провінційного буття? Обрана схема викладу також несе ризик того, що вся історія Дніпра буде сприйнята без тягlosti та стабільності, як калейдоскоп подій і змін, без процесів *longue durée*. Або ж цю презентовану нестабільність та змінність і треба вважати визначальною рисою дніпровського образу? Власне, на це натякає і сам автор.

Взагалі образам міста у книзі приділена велика увага. Автор інтенсивно використовує мемуари та щоденники, і через них знайомить читача з тим, як Дніпро у різні періоди свого буття сприймався власними мешканцями або сторонніми спостерігачами. Важливо, що і для самого автора Дніпро в кожному окремому розділі – це те, чим він постає в описуваний період, у широкому контексті доби. Таким чином, як видається, Портнову цілком удався декларований у вступі намір уникнути пасток накиннутих поглядів та ідеологій. У книзі представлена оповідь без сталих характеристик та заздалегідь визначених параметрів, тож ідеться не про Дніпро як одразу українське місто, а про той шлях та процеси, завдяки яким імперський Катеринослав та радянський Дніпропетровськ стали українським Дніпром.

4 Або навіть за його межами. Кодак, який на початку 1990-х першим був «номінований» на козацький початок Дніпра і досі не входить до міської смуги. Загалом у цій дискусії питання проблеми заснування конкретного міста підміняється питанням історії заселення місцевості. Окрім сюжету, у рецензованій книзі щодо цього руху див. також статтю Олега Журби, поодинокий критичний відгук на нього. О. І. Журба, «Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття», *Universum Historiae et Archeologiae* 2 (27) (2019): 214–222.

5 Див. щодо цього влучні зауваги Павла Кравчука. П. Кравчук, *Упразднение Сечи как торжество идеи «государства благочиния»*. <http://gefter.ru/archive/18881>

6 Наостанок бачу своїм обов'язком зауважити, що вміщена у книзі на сторінці 258 світлина 39 позначена як приналежна до архіву Дениса Шаталова, але насправді походить з іншого джерела, очевидно, помилку з атрибуцією в книзі зумовив редакційний збій.

Наприклад, автор, я б сказав елегантно, поставився до презентації суперечок щодо дати заснування міста. Протягом останніх трьох десятиріч місцеві історики на противагу виводу початку дніпровської біографії з указів імперських чиновників 1776/1787 рр. активно просувають ідею «задавнення» та «українізації» його коріння. Вони пропонують офіційно виводити початки Дніпра від якогось із козацьких поселень, що існували на території сучасного міста⁴. Але Портнов описав цей рух не в першій главі, а вже у післямові, у контексті розповіді про сучасне місто й продовження пошуків його ідентичності. Дійсно, у цьому прагненні «покозачення» міської історії прочитується передусім сучасний патріотичний суспільний мотив. Багатьма українськими істориками процеси кінця XVIII ст. у причорноморських степах сприймаються зараз у жорсткій дихотомії «запорозьке» (яке беззастережно презентується як «українське») – «імперське» («російське»), із проекцією її на сучасне протистояння (тим більше актуалізована ця позиція була з 2014 р. у зв'язку із російськими претензіями на Південь України). Цій позиції властиве ігнорування того, що контексти XVIII ст. могли мати відмінні від сучасних логіку і фрейми⁵.

Отже, книга Андрія Портнова є не тільки новою – живою, науковою та художньо вдалою – спробою познайомити англомовного читача з минулим міста Дніпро, і через нього – з ширшим контекстом життя регіону. Ця книга важлива і як спроба методологічного пошуку. І видається, що запропонований Портновим концепт «переплетеної історії», позбавлений обмежень традиційних «Історій міст», придатний для «широкого вжитку» та з успіхом може бути застосований і для написання інших міських біографій, вписаних до широких контекстів. Втім, «досвід – єдиний критерій істини», тож, сподіваюся, подібні писання в недалекій перспективі з'являться⁶.

Тетяна Водотика,

кандидат історичних наук,
шеф-редакторка журналу «Місто:
історія, культура, суспільство»

vodotyka@mics.org.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

УКРАЇНСЬКІ СТУДІЇ В ЧАСІ ВІЙНИ - ДЛЯ МИРУ?

**War and Peace in Ukraine: Reflecting, Studying and Engaging Across
Disciplines Bielefeld University, 12-13 October 2023**

Цьогорічний сезон конференцій у Німеччині позначився кількома винятковими подіями. Особливість полягала в їхньому суто українському фокусі. Ба більше, ішлося про розвиток Ukrainian Studies у Німеччині. На думку спадають дві визначні в цьому контексті конференції – Interdisciplinary Conference: Developing Ukrainian Studies (12-13 жовтня 2023, Єна, університет Фрідріха Шіллера) та War and Peace in Ukraine: Reflecting, Studying and Engaging Across Disciplines (університет Білефельда, 12-13 жовтня 2023). І якщо перша була сфокусована радше на мовознавстві, перекладознавстві та літературознавстві, то друга – на історичних студіях, соціології та на конфліктології.

Конференція від початку пропонувала кілька родзинок, цікавих не тільки учасникам та учасницям, а й широкій аудиторії. І йдеться тут передусім про лекцію Нобелівської лауреатки, правозахисниці Олександри Матвійчук. Навіть попри онлайн-формат, це все ж непересічна подія для університету Білефельду. Тези, висловлені Матвійчук, не є новими для фахової аудиторії, але вочевидь не є зайвими для повторення. Ця війна – не просто війна між Україною та Російською Федерацією, це протистояння ціннісних систем, демократії та авторитаризму. Некараність зла тягне за собою більше зло. Некараність одного порушення закону тягне за собою руйнацію системи права. Дії Росії в Малі, Сирії, Лівії, Грузії, Чечні та Молдові десятиліттями залишалися непокараними. Росія діє в Україні саме так, а не інакше, катує, спалює, гвалтує саме тому, що переконала, – це можна зробити і залишатися на міжнародній арені. Тож Україна воює не лише за себе, а за відновлення верховенства права на міжнародній арені. Що лишається людині, коли Феміда мовчить? Матвійчук наголошувала, що в ситуаціях, коли неможливо покладатися на право, ми повинні покладатися на людей.

Власне конференція складалась із 4 панелей, присвячених міждисциплінарним академічним взаємодіям, переосмисленню українського минулого, темі України в публічному німецькому дискурсі, а також відбудові України. Відзначу, що конференція вийшла справді

© Тетяна Водотика, 2023

DOI: 10.15407/mics2023.01.167

 Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

міждисциплінарна, щоправда, усе в рамках гуманітаристики. На конференції були політологи, журналісти, літературознавці, історики, соціологи, дослідники проблем війни та миру. Загалом конференція мала ухил саме в останню тему, що видно також із назви.

Причина такого ухилу в тому, що в організації конференції брали участь кілька інституцій, сфокусованих саме на дослідженнях проблем миру та війни (German Foundation for Peace Research та Institute for Interdisciplinary Research on Conflict and Violence (Bielefeld University)). Загалом же склад інституцій, задіяних в організації конференції (її підготовка тривала близько року), є свого роду переліком центрів українських студій. Звісно, це українсько-німецька історична комісія та університет Людвіга-Максиміліана в Мюнхені. Новим центром можна вважати власне університет Білефельда, де є традиційно сильним історичне та соціологічне відділення, але раніше тема України так голосно не звучала.

Перелік учасницьких афіліацій є переліком місць української наукової еміграції. Не завжди ці два списки збігаються, але місця співпадіння історики та антропологи історичної науки майбутнього вивчатимуть як центри розвитку українських студій у Німеччині. Це, очевидно, Мюнхен та університет Людвіга-Максиміліана, Берлін та Інститут перспективних досліджень, а також сам університет Білефельда. До цього переліку додамо також університет Віадріни у Франкфурті-на-Одері, де 30 листопада почав роботу Центр українсько-польських студій.

Не переказуючи змісту кожної доповіді, дозволю собі зосередитися на суб'єктивно найбільш цікавих.

Тетяна Журженко говорила, зокрема, про лінзи, через які бачать Україну німецькі та австрійські дослідники/ці в Німеччині та Австрії. 1. Через «російську лінзу»: Україна як де-факто частина російського культурного (пост)імперського простору; «прикордоння» ЄС і Росії; серйозно сприймаються проблеми безпеки та «національні інтереси» Росії. 2. Через призму «націоналізму»: Україна як продукт розпаду Радянського Союзу; українці як «етнічна група»; український націоналізм часів Другої світової війни та нацистська колаборація; постюгославське піднесення націоналізму формує тло такого бачення і розуміння. 3. Крізь призму «Східної Європи» як «іншої Європи»: європеїзація як цивілізаційна місія (демократизація, подолання корупції, примирення з минулим тощо); неолібералізм, культурний/релігійний консерватизм і популізм: Східна Європа як «полікризовий регіон», а не історія успіху.

Слова Беньяміна Шенка свідчили, як багато ще має бути зроблено в плані промоції знань про Україну та український народ, у плані нанесення України на ментальну мапу європейську та й світову, на ментальну мапу історичних досліджень також. У 2022 році хахідні історики Східної Європи досі пишуть про Голодомор у загальних розповідях про історію

Радянського Союзу, так, ніби мільйони вбитих українців Радянського Союзу є менш важливими, ніж жертви сталінських показових процесів. Наступним кроком мало би бути включення історії України у викладання європейської історії в університетах Західної Європи. Це не означає відродження національних історичних наративів XIX століття. Але тільки якщо нам вдасться закріпити Україну на ментальних картах наступних поколінь учнів і студентів, її інтеграція в Європу буде успішною в довгостроковій перспективі.

Анна Вероніка Вендланд стверджувала, що після здобуття Україною незалежності від СРСР існування нової великої держави в Європі неохоче визнавалося та бралось до уваги німецькою політикою; у сприйнятті регіону досі продовжує домінувати російська імперська перспектива – не в останню чергу через те, що економічний розвиток та інтеграція Німеччини залежали від імпорту дешевого російського газу. Німецький істеблішмент пропустив трансформацію українського громадянського суспільства і натомість залишився зациклеваним на стереотипі українців як бандерівців (Вендланд припускає, що повсюдна присутність цього стереотипу в Німеччині була формою самовиправдання, яка проливає більше світла на німецьке суспільство, ніж на українське). Виступ Вендланд, безумовно, був одним із найвідвертіших та найпомітніших.

Від себе додамо, що грантові заявки до деяких німецьких фондів, спрямовані на боротьбу з українським націоналізмом мали значно вищі шанси на підтримку, аніж інші, а теми досліджень, у яких ілюструвався цей націоналізм, визнавалися більш вартісними та об'єктивними. І, безумовно, суспільна дискусія щодо такої політики формування громадського та наукового дискурсу шляхом підтримки тих чи інших проєктів ще попереду.

Особливий інтерес, звісно, викликала панель, присвячена реконструкції та відновленню. Спікер_ки говорили про людський ресурс відновлення, про роль академічної спільноти у відновленні, про геополітичні силові впливи на цей процес, про те, наскільки цей процес уже є інтенсивним і якої інтенсивності може набути в майбутньому. Водночас дискусія очікувано зосередилася на простіших речах – потенціалі відтоку українського населення з України, наприклад.

Складалося враження, що організатори (а це була українсько-німецька команда Францішки Девіс, Гелінади Грінченко, Френка Грюнера, Корнелії Кончал, Наталії Сінкевич та Ярослава Журавльова) конференції з боку університету Білефельду плекали амбіцію заявити про університет як про один із центрів українських студій – нині та в майбутньому. І, здається, це їм вдалося повною мірою. Конференція стала гарним майданчиком для неформальної комунікації та осмислення тих викликів, які стоять перед українською академічною спільнотою за кордоном.